

UNIVERSITATEA DE VEST TIMIȘOARA
Centrul de Studii de Istorie și Arheologie
„Constantin Daicoviciu”

**MEȘTEȘUGURI
ȘI ARTIZANI ÎN
DACIA ROMANĂ**

EXCELSIOR ART

Universitatea de Vest Timișoara
Centrul de Studii de Istorie și Arheologie „Constantin Daicoviciu”

Meșteșuguri și artizani în Dacia romană

Timișoara
2007

Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis
VIII

Redactor responsabil:
Prof. dr. Doina Benea

Secretar de redacție:
Asist. dr. Atalia Ștefănescu

Membrii:
Lect. dr. Mariana Balaci
Lect. dr. Simona Vlascici
Lect. dr. Remus Feraru
Lect. dr. Călin Timoc

Universitatea de Vest Timișoara
Centrul de Studii de Istorie și Arheologie „Constantin Daicoviciu”
Str. Bogdăneștilor, nr. 32, Timișoara
BHAUT

ISSN 1453-7419

CUVÂNT ÎNAINTE

Meșteșuguri și artizani în Dacia Romană în secolele II-IV reprezintă o nouă manifestare pe care în anul 2007, Centrul de Studii de Istorie și Arheologie al Universității Timișoara, a propus-o pentru dezbateri.

La prima vedere, tematica în sine ar putea fi apreciată aridă, neinteresantă și ușoară. Totuși, în momentul desfășurării lucrărilor simpozionului, problematica a demonstrat o serie de aspecte, care au suscitât discuții pe cât de aprinse, pe atât de interesante. Cercetările în domeniul economic al meșteșugurilor sunt departe de a fi mulțumitoare. Situația Daciei nu diferă prea mult de cea a altor provincii de pe Dunăre și Rin!

Concentrate îndeosebi pe producția ceramică romană cea mai bine ilustrată atât de cercetările sistematice dar și de cele preventive, lucrările simpozionului au atacat și probleme importante ale prelucrării metalului, a osului și a pietrelor semiprețioase, a caietelor de modele care circulau în mediul officinelor de pietrărie. Deși nu au fost puține, lucrările și comunicările implicând comerțul, prin importul de *Terra Sigillata* și amfore, a unor piese de echipament, sau activitatea negustorilor care și-au găsit un loc distinct.

Acest simpozion de debut la Timișoara asupra meșteșugurilor din Dacia romană, venea la câțiva ani după altul organizat de Muzeul Bistriței care a demonstrat, cât de greu se pot aduna informațiile arheologice în domeniu. Cu rare excepții, lucrările simpozionului nostru au reunit informații arheologice, epigrafice, unele cunoscute, câteva doar inedite, dar toate încercând să ofere date noi de încadrare. Din aceasta cauză, volumul de față cuprinde un fond important de informații arheologice provenind cu rare excepții din fondurile vechi ale depozitelor muzeale. Prin această restituire se îmbogățește mult baza documentară în domeniu. Valoarea lor demonstrează o direcție de cercetare încă viabilă în acest sens.

Simpozionul de la Timișoara se dorește a fi primul dintr-o serie de manifestări dedicate meșteșugurilor, artizanilor și comerțului din Dacia Romană. Prin demersul nostru dorim să înscrim cercetarea în acest domeniu pe coordonatele generale din provinciile vestice ale Imperiului, care au consacrat un proiect CRAFTS în acest sens!

DOINA BENEĂ

CUPRINS

CUVÂNT ÎNAINTE	3
ABREVIERI	7
PROGRAMUL SIMPOZIONULUI	9
DUMITRU PROTASE The Autochthonous Dislocations and their Effects upon the Romanization Process in Dacia	13
STUDII ȘI NOTE	
ATALIA ȘTEFĂNESCU Habitatul în provincia Dacia (orașe, <i>pagi</i> , sate, <i>vici militares</i>)	23
DOINA BENEĂ Considerații privind cercetările arheologice referitoare la meșteșugurile din provincia Dacia	35
EXPLOATAREA RESURSELOR SUBSOLULUI	
MARIANA CRÎNGUȘ-BALACI Despre prezența caietelor de modele în Dacia romană	69
REMUS MIHAI FERARU Noi contribuții la studiul cadranelor solare descoperite în cetățile grecești din Dobrogea.	77
DOINA BENEĂ Cu privire la organizarea exploatării sării în Dacia romană	91
MEȘTEȘUGURI ȘI ARTIZANI	
DOINA BENEĂ Die Bleiverarbeitung in der Römischen Provinz Dakien	115
ANA CĂTINAȘ Olarii de la Potaissa și produsele lor ceramice	123
MARIANA PÎSLARU Tipare din atelierelor ceramice de la Potaissa	151
SIMONA REGEȘ-VLASCICI, BOGDAN MUSCALŪ Opaite dreptunghiulare cu <i>ansa</i> în formă de vultur descoperite la Tibiscum	159
CĂLIN TIMOC Prelucrarea osului și cornului în provincia Dacia	171
CRISTINA-GEORGETA ALEXANDRESCU Aspecte ale vieții cotidiene în epoca romană la nordul Dunării cu specială privire asupra pielăriei și textilelor: o potențială direcție de cercetare	189

MARIA HADIJI VASINCA	
Prelucrarea pietrelor semiprețioase în Dacia romană	201
IMPORT – EXPORT – NEGUSTORI	
OVIDIU ȚENEA	
Depozite de amfore sau instalații militare?	207
MARINELA TRĂILĂ ȚUNDREA	
Importuri de terra sigillata de la Westerndorf la Tibiscum / Jupa.	
Clădirea I (atelierul de sticlă)	219
CĂTĂLIN BALACI, MARIANA CRÎNGUȘ BALACI	
Relațiile comerciale ale anticului Tibiscum	
cu provinciile Imperiului roman (I). Opațiile	225
PAUL DINULESCU	
Piese de echipament militar descoperite în villa rustică de la Gârla Mare	231
FLORIAN MATEI POPESCU	
Despre originea negustorilor din provincia Dacia pe baza analizei surselor epigrafice.	
Stadiul problemei	235
VARIA	
Învățământul arheologic la Timișoara	249
RECENZII	
CĂLIN TIMOC	
Ángel Morillo & Joaquin Aurrecoechea (edit.),	
THE ROMAN ARMY IN HISPANIA	269

ABREVIERI

ActaMN	Acta Musei Napocensis, Cluj.
ActaMP	Acta Musei Porolissensis, Zalău.
AÉ	L'Année Épigraphique, Paris.
AISC	Anuarul de Studii Clasice, Cluj-Napoca.
AnB	Analele Banatului, Timișoara.
AO	Arhivele Olteniei, Craiova.
Apulum	Apulum. Buletinul Muzeului Unirii Alba Iulia, Alba Iulia.
ArchÉrt	Archeológiai Értesítő, Budapest.
ArchKorrBl	Archaeologische Korespondenzblatt, Mainz.
ARHE	ARHE. Buletin de studii și cercetări studentești de istorie veche, arheologie și epigrafie, Timișoara.
ArhMold	Arheologia Moldovei, Iași-București.
ArhOlt	Arhivele Olteniei, Craiova.
ARMSI	Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice. București, 1923-1948.
Banatica	Banatica. Muzeul Banatului Montan, Reșița.
BAR	British Archaeological Reports, Oxford.
BCS	Buletinul Cercurilor Științifice Studentești, Alba Iulia
BJ	Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums Bonn und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande, Bonn.
BMI	Buletinul Monumentelor Istorice, București.
BerichtRGK	Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt am Main
Britannia	Britannia. A Journal of Romano-British and Kindred Studies, London.
BR	Budapest Régiségei, Budapesta.
BVbl	Bayerische Volgeschitsblätter. München.
Carpica	Carpica, Bacău.
CCA	Cronica Cercetărilor Arheologice, București.
CA	Cercetări arheologice, Muzeul Național de Istorie a României, București.
CI	Cercetări istorice, Iași.
CIL	Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin.
CN	Cronica Numismatică și Arheologică, București.
Crisia	Crisia, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea.

Dacia	Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, București.
Danubius	Danubius, Galați.
Drobeta	Drobeta. Muzeul Regiunii Porților de Fier, Turmu-Severin.
EphNap	Ephemeris Napocensis. Anuarul Institutului de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca.
FundBW	Fundbericht Baden – Württemberg
IDR	Inscripțiile Daciei Romane, București.
IGB	Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae, Sofia.
ISM	Inscriptiones Scythiae Minoris, București.
Istro-Pontica	Istro-Pontica, Tulcea.
Istros	Istros, Revue d'Histoire Ancienne, București.
JRGZM	Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz, Mainz.
Klio	Klio. Beiträge Zur Alten Geschichte, Leipzig.
KölnerJahrb	Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte, Cologne.
Latomus	Latomus. Revue d'études latines, Bruxelles.
Marisia	Marisia. Studii și materiale, Muzeul Județean Târgu-Mureș.
MCA	Materiale și Cercetări Arheologice, București.
MN	Muzeul Național, București.
MRK	Magyar Régészeti Közlemeny,
Novensia	Novensia. Universitatea din Varșovia.
Peuce	Peuce. Muzeul Delta Dunării, Tulcea.
Pontica	Pontica. Muzeul de Arheologie Constanța, Constanța.
Potaissa	Potaissa. Studii și Comunicări, Turda.
ProblMuz	Probleme de muzeografie, Cluj-Napoca.
RCRF	Acta Acta Rei Cretariae Romanae Fautores
Rev Bistriței	Revista Bistriței, Complexul Muzeal Bistrița-Năsăud.
RIC	The Roman Imperial Coinage, London.
Sargetia	Sargetia. Buletinul Muzeului Regional Hunedoara, Deva.
SCIV(A)	Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie), București.
StComSibiu	Studii și Comunicări Sibiu, Sibiu.
Syria	Syria. Revue d'art orientale et archéologie, Paris.
Tibiscum	Tibiscum (Studii și comunicări. Etnografie. Istorie), Caransebeș.
Tibiscus	Tibiscus. Muzeul Banatului Timișoara.

PROGRAMUL SIMPOZIONULUI „MEȘTEȘUGURI ȘI ARTIZANI ÎN DACIA ROMANĂ”

Vineri, 20 aprilie 2007 – Sala de Consiliu

Ora 9,00 – 9,45 ⇒ *Deschidere oficială a Simpozionului*

– Cuvânt de salut –

- **Prof. univ. Petru Urdea**, Cancelarul Universității;
- **Prof. univ. Maria Țenchea**, Decanul Facultății de Litere, Istorie și Teologie;
- **Acad. Prof. univ. Dumitru Protase**;
- **Prof. univ. Adrian Bejan**, Șeful Catedrei de Istorie.

♣ Pauză de cafea

10,00 – 10,30 ♦ Acad. Prof. Dumitru Protase (Cluj), *Dislocările de autohtoni și semnificația acestui fenomen în procesul de romanizare a Daciei romane*;

10,30 – 11,00 ♦ Atalia Ștefănescu (Timișoara), *Habitatul în provincia Dacia (orașe, târguri, sate și vici militares)*;

11,00 – 11,30 ♦ Doina Benea (Timișoara), *Stadiul cercetărilor privind studierea meșteșugurilor în Dacia romană*;

11,30 – 12,00 ♦ F. Matei-Popescu (București), *Originea negustorilor atestați în inscripțiile din Dacia*;

♣ Pauză de cafea

Secțiunea I: Prelucrarea metalelor, a osului, cornului, textilelor și pielăriei

• Moderatori: **Acad. Prof. univ. Dumitru Protase**;

Conf. univ. Liviu Petculescu;

Secretar: drd. Paul Dinulescu.

12,20 – 12,40 ♦ Liviu Măruia (Timișoara), *Posibile căi de comunicație pe teritoriul Banatului în epoca preromană*;

12,40 – 13,00 ♦ Liviu Petculescu (București), Cristina Mitar (Deva), *Atestări ale prelucrării bronzului la Micia*;

13,00 – 13,20 ♦ Alexandru Sonoc (Sibiu), *Morminte cu unelte din Dacia romana și din mediul barbar învecinat*;

13,20 – 13,40 ♦ Cristina Alexandrescu (București), *Arheologia veșii cotidiene în epoca romană la nordul Dunării. Cu privire specială asupra textilelor și pielăriei*;

13,40 – 14,00 ♦ Călin Timoc (Timișoara), *Prelucrarea osului și cornului în castelele Daciei romane*;

14,00 – 14,30 ♦ Comentarii și discuții !

♣ Pauză de masă

16,20 – 16,40 ♦ Alex. Sonoc (Sibiu), *Câteva observații asupra sarcofagelor din plumb. Cu speciala privire asupra celor din Dacia*;

16,40 – 17,00 ♦ Dacian Rancu, Flaviu Bozu (Reșița), *Obiectele de metal din fier din colecțiile Muzeului Banatului Montan – Reșița*;

17,00 – 17,20 ♦ Iulian Lalescu (Mehadia), *Un cuptor de redus minereu de fier din așezarea civilă de la Praetorium – Mehadia*;

17,20 – 17,40 ♦ Mariana Balaci (Timișoara), *Caietele de modele ale meșterilor pietrari și circulația lor în spațiul Daciei romane*;

♣ Pauză de cafea

17,50 – 18,10 ♦ Sorin Nemeti (Cluj), *Reliefuri votive din Dacia. Ateliere și circulația modelelor*;

18,10 – 18,30 ♦ Eugen Pădureanu (Arad), *Un monument roman de la Vladimirescu – Canton din atelierul de piatrărie de la Micia*;

18,30 – 18,50 ♦ Remus Feraru (Timișoara), *Cadrane solare în cetățile grecești din Dobrogea*;

18,50 – 19,10 ♦ Alexandru Flutur (Timișoara), *Preocupări artistice în oficinele din Berzobis*;

19,10 – 19,40 ♦ Comentarii și discuții !

♣ Pauză prelungită de cină

Sâmbătă, 21 aprilie 2007 – Sala de Consiliu

Ora 9,00 – 9,45 ⇒ *Reluarea lucrărilor Simpozionului*

Secțiunea II: Producția ceramică în Dacia romană și post-romană

• Moderatori: Conf. univ. Mircea Negru;

dr. Viorica Rusu – Bolindeț;

Secretari: drd. Marinela Trăilă și drd. Bogdan Muscalu.

8,30 – 8,50 ♦ Adrian Maniu (Timișoara), *Activitatea meșteșugărească din cadrul villae-lor rusticae din provincia Dacia*;

8,50 – 9,10 ♦ Viorica Rusu-Bolindeț, (Cluj), *Câteva date legate de producerea ceramicii terra sigillata în atelierelor ceramice de la Micăsasa*;

9,10 – 9,30 ♦ Mariana Pâslaru (Turda), *Tipare din atelierele ceramice de la Potaissa*;

9,30 – 9,50 ♦ Ana Cătișa (Turda), *Olarii de la Potaissa și produsele lor ceramice*;
9,50 – 10,10 ♦ Marius Grec (Arad), *Considerații despre marcarea produselor tegulare în mediul militar*;

♣ Pauză de cafea

10,20 – 10,40 ♦ Mircea Negru, Alex. Bădescu, Romeo Avram (București), *Contribuții la cunoașterea ceramicii de uz comun din castrul roman de la Răcari*;

10,40 – 11,00 ♦ Ovidiu Țentea (București), *Depozite de amfore sau instalații militare la Barboși?*;

11,00 – 11,20 ♦ Dorel Micle, Adrian Cîntar (Timișoara), *Considerații asupra ceramicii cenușii romane de uz casnic de la Tibiscum, din secolele II – IV d.Hr.*;

11,20 – 11,40 ♦ Adrian Bejan (Timișoara), *Meșteșugurile și atelierile meșteșugărești din sec. III - IV d.Hr., factori de continuitate pe teritoriul fostei provincii Dacia*;

11,40 – 12,00 ♦ Dorel Micle (Timișoara), *Despre așezările post-romane de secolul III - IV d.Hr. din jud. Timiș. Mediul geografic și căile de transport*;

12,00 – 12,30 ♦ Comentarii și discuții !

♣ Pauză de cafea

Secțiunea III: Postere

• Doina Benea (Timișoara), *Prelucrarea plumbului în Dacia romană*;

• Cătălin Balaci (Timișoara), *Despre activitatea meșteșugărească în așezările vicane din Dacia Superior*;

• Paul Dinulescu (Timișoara), *Piese de echipament militar descoperite la Gârla Mare*;

• Maria Hadiji (Timișoara), *Prelucrarea pietrelor semiprețioase în Dacia romană*;

• Al. V. Matei (Zalău), *Producția locală de ceramică romană de la Porolissum (în sec. II d.Hr. - repertoriul de forme)*;

• Simona Vlascici, Bogdan Muscalu (Timișoara), *Noi descoperiri de opaițe de la Tibiscum – sesiunea de săpături din 2006*;

• Marinela Trăilă (Timișoara), *Importul de terra sigillata de Westerndorf în clădirea I (Atelierul de sticlă) de la Tibiscum - Jupa*.

13,00 – 13,30 ♦ Comentarii și discuții !

13,30 – 14,00 ♦ Închiderea Simpozionului ⇒ CONCLUZII !

♣ Masa de prânz

THE AUTOCHTHONOUS DISLOCATIONS AND THEIR EFFECTS UPON THE ROMANIZATION PROCESS IN DACIA

Dumitru Protase

Knowing the essence, the deep transformations, the general or local controversies about the Romanization, the effects or its disappearance in many geographical regions¹, we are going to study a topic less revealed by researchers, historians and linguists, a subject well represented archaeologically in Dacia. On one side it is about the leaving or moving, by the Romans, of many Dacian communities from ancient settlements and their replacement in the new province. On another side we will investigate the report between these actions and the Romanization process.

It is necessary to underline, from the beginning, that according to the archaeological researches and studies, during the two conquer wars, after the military and political-administrative Roman rule was established in Dacia, the large settlements (*davae*), the Dacian fortresses and sanctuaries were destroyed, and the Dacian aristocracy and priests disappeared, being no longer mentioned in the literature. Archaeology shows that many civilian or military settlements, the fortresses, all types of strongholds ceased their existence with the Roman conquest or in a short time after that².

The causes are obvious: the situation created by war, the measures taken by the Roman military and civilian authorities within the province. In Dacia and also in other Roman provinces, these actions were determined by strategic, political, military, socio-economical reasons. As we will further show, many Dacian settlements continued their existence during Roman time, in the same place, especially in Eastern parts of inter-Carpathians Dacia³. The dislocations of the autochthonous population from the area of the Dacian fortresses were an almost general rule, because the archaeological investigations show no Dacian fortress survived the conquest wars, and the settlements that depended upon some of these fortresses were too abandoned, in that time or later.

The Romans resorted to population removals from one area to another, within the conquered territories, also in other part of the Empire. The reasons were generally the same: strategic, military, political and economical. Some examples of removals would be the Cantabres and the Astures who were moved by Agrippa, in 19 BC, from the mountain regions to the plain⁴. It is also known that in 12 BC and 1 AD, Publius Sulpicius Quirinus, governor of Siria,

---

¹ A rich bibliography on this topic is available in our work *Autohtonii in Dacia*, vol I, București, 1980, p. 228, and also in *Istoria românilor*, vol. II, București, 2001, p. 267-277.

² See *infra*.

³ Protase 1980, p. 34-85.

⁴ Cassius Dio, *Hist. Rom.*, LIII, 29; Florus, *Epitome*, II, 33; Velleius Paterculus, *Hist. Rom.*, II, 90; Horatius, *Epistulae*, I, 12, 26, According to Homo 1933, p. 117.

following the example of Pompeius, moved from the mountains to the nearby towns (in Gallatia) all the Homodenses capable of wearing a weapon⁵. In Gallia, Augustus constrained the inhabitants from Bibracte to move in Augustodunum and also determined the Eravisces from Aquincum and the surroundings to leave somewhere else in Pannonia⁶.

The evacuation of the native population from the fortresses in Orăștie Mountains and the Sebeș area, or from settlements in the territory of other Dacia fortresses (such as Piatra Craivii, Tilișca, Racoș, Covasna) was due, no doubt, to security causes, in order to prevent possible revolts, regroupings or hostile actions of the locals against the Roman regime. It is believed such evacuations are presented by Trajan's Column⁷.

The Roman order replaced the old Dacian realities. The Dacians were generally deprived from their lands and rights, being moved in order to create space for veterans, colonists, for tens of camps and military units, for *villae rusticae* and towns, for all the installations and institutional necessities required by the Roman system⁸. It is important to notice that the new colonial villages, the towns, *villae rusticae*, Roman garrisons and fortresses that appeared in Dacia after the conquest were not placed instead the old *davae* or the regular abandoned Dacian settlements – as it was believed especially in case of the towns⁹ – but on new places, in the area or nearby. The researches have not encountered the superposition of new Roman settlements, urban or rural, civilian or even military, over Dacian ruins, autochthonous burnt settlements. Only at Sarmizegetusa Regia there is a particular situation. But there was Decebal's capital, the political, military and religious center of the Dacian kingdom, heroically defended during the war and conquered by the Romans after large preparations and intense military and strategic activities.

Further on we will insist over situations – generally known by specialists – from within Roman Dacia, and then from similar conditions outside the province, in the free Dacians territories.

It is known that no Dacian settlement mentioned by Ptolemy (he called them "cities")¹⁰, more or less identified on the field, survived during the Roman time. None developed further, but they all disappeared. Only their names were taken and given, with small phonetical changes, to the towns they founded in Dacia. Of course, we refer to Sermizegetusa basileion, Apoulon, Porolisson, Napouca, Patruissa (Potaissa), Tibiscon, Dierna, Droubetis. WE could add other important places mentioned by Ptolemy, such as Ziridava (Pecica), Comidava (Râșnov), Aizis (Fârliug), Arcobadara (Ilișua ?), Argidava (Vărădia ?), Salinai (Ocna Mureș), Singidava (Cugir ?), Cedonia (Gușterita-Sibiu), who are known to cease their pre-Roman existence in their given area¹¹.

⁵ Syme 1934, p. 232 et sqq. According to Mașkin 1954, p. 463.

⁶ Bónis 1956, p. 156-157; Daicoviciu 1960, p. 314.

⁷ Daicoviciu 1960, p. 314; Daicoviciu 1965, p. 236. For the Dacians in the Orăștie and Sebeș Mountains see Glodariu 2001, p. 727-745 with bibliography.

⁸ Macrea 1969, p. 257-277; Protase 2001, p. 35-36, 151-152.

⁹ A 1982, Roman towns in Dacia, sv.

¹⁰ As for the large Dacian settlements mentioned by Ptolemy in *Geographia* see B 1964, p. 545-546.

¹¹ Tudor 1968, passim; Macrea 1969, p. 116-148, 404-410; Protase 2000, p. 63-78; Protase 2001, p. 55-72.

Beside the localities we have already mentioned, the archaeological investigations revealed a large number of different Dacian settlements that ended their evolution in their initial residence with the Romans. We will only mention a few of these cases whose end is more or less known (including some fortresses), in a geographical order.

From Eastern Transylvania (the present counties Braşov, Covasna, Harghita and Sibiu), we could quote the discoveries from: Alungeni, Angheluş, Cernat, Odorheiu Secuiesc, Olteni, Poian, Sfântu Gheorghe – Bedehaza, the fortresses from Zetea, Valea Seacă, Racu II, Ciceu (all Covasna type), the simple fortresses with ditches and earth walls, Comana de Jos, Şinca Veche, Şercaia, Teliu (Cetăţuia), Augustin, Arpaşu de Sus, and many more¹².

From the middle stream of the river Mureş (counties Alba, Mureş, Hunedoara), there are few discoveries from this category. It was stated that along the middle stream of the river Mureş, from among hundred of places with traces of dwelling or civil settlements, coins and Dacian artefacts, most of them are dated in the I century BC, going until the Roman conquest¹³. In Mureş county there are known the discoveries from Sighişoara-Wittenberg, Albeşti, Cetăţuia (Covasna type) and Ghindari, that did not overcome the beginning of the II century AD¹⁴. In Alba¹⁵ and Hunedoara¹⁶ counties, beside the fortresses, fortifications and settlements from Orăştie and Sebeş Mountains, where the researches were more intense and whose end was mentioned above, no Dacian, pre-Roman civil place has been investigated so far. Otherwise, this is a general situation for the entire Dacia. Anyhow, from the existing, few and disputable data, it appears that no material evidence from the Dacian to the Roman time could be found in some 200 topographical points with traces of dwelling, settlements, earth works, stone careers or other arrangements¹⁷. The present situation is, for certain, relative.

The situation is similar in the North and North-West of the future province, in Bistriţa-Năsăud, Cluj and Sălaj counties. As far as we know, no precise statements can be made about the existence of some autochthonous settlements during or after the wars¹⁸. In these regions, as well as in other parts, no Dacia settlement was completely studied through systematic archaeological investigations, although there are many signs and discoveries related to such objectives. Only the two Dacian fortresses from Sărăţel¹⁹ and Beclean²⁰.

---

¹² For the discoveries in this county see the following papers: Cavruc 1998, sv; Crişan 2000, passim; Costea 2002, passim; Costea 2004, passim; Luca et alii 2003, passim; Popa 2002, passim. Viorica Crişan (Crişan 2000, p. 85-87) definitely considers that the Dacian settlements in South-East Transylvania that ended in the I century AD overcome a hundred, and this situation is also met in other parts on the inter-Carpathians Dacia. We underline that this is a situation very common in many parts of Dacia.

¹³ Gheorghiu 2005, passim (and sv.).

¹⁴ Lazăr 1995, passim (and sv.); Crişan 2000, p. 43.

¹⁵ Moga, Ciugudean 1995, passim.

¹⁶ Luca 2005.

¹⁷ Gheorghiu 2005, p. 95-96

¹⁸ For Cluj county see the *Repertoire* from 1992, passim.

¹⁹ Daicoviciu 1972, p. 172, 225.

²⁰ Florea, Vaida, Suci 2000, p. 221-230

archaeologically investigated, did not overcome the Dacian-Roman wars, and this situation is quite general.

In Banat²¹, there are several discoveries of coins, ceramics, different types of artifacts, traces of late Latène Dacian settlements, but no Dacian civil settlement was thoroughly studied in order to be able to make the required considerations upon its end. Only for the fortress from Divici (Caraș-Severin county)²², years and years archaeologically investigated, we might say it lasted until the beginning of the II century AD, when it was conquered and destroyed by the Romans.

As for South-Carpathians Dacia, the actual data and knowledge related to our topic are important and useful in many ways, but unfortunately not enough. We take into consideration the researches at Ocnîța (Vâlcea county)²³, at the Geto-Dacians from the lower basin of the river Olt (*dava* from Sprâncenata)²⁴ and also other Geto-Dacian settlements and fortresses traced and partially studied in Oltenia²⁵, where the situation is quite similar to the one in central Transylvania.

Our short review of the pre-Roman Dacian habitat (fortresses, civilian settlements) underlines that during the two conquering wars and in the following decades there were large Dacian population dislocations. Some Dacian inhabitants were taken prisoners I and moved in different parts of the Empire²⁶, other moved or were moved, by constraint, in other parts of the Province. It is possible that those who established in Dacian free regions were not few.

Although our intention was to present only the events from the Roman province to be, we cannot fail to mention that in the territories of the free Dacians (Muntenia, Moldova, North-West regions) there are similar situations. The phenomenon of destruction of fortresses and large Dacian settlements is general in all the Geto-Dacian North-Danubian territories crossed by the Roman army. These include Muntenia²⁷, Southern and central Moldavia with the discoveries from Galați-Barboși²⁸, Poiana²⁹, Brad³⁰, Răcău³¹ and others, as well as the North-Western part of Dacia with the fortresses and settlements from Marca, Clit, Sărăcsău, Șimleu Silvaniei, Stârci (Sălaj county), all abandoned during of the wars³².

²¹ Luca 2004; Luca 2006.

²² Luca 2004, p. 60.

²³ Berciu 1981.

²⁴ Preda 1986.

²⁵ Gherghe 1997.

²⁶ Bodor 1999, p. 55-63.

²⁷ Vulpe 1966; Babeș 2001, p. 260-262; Conovici 1985, p. 71-80; Conovici 1986, p. 61-84; Sârbu 1996.

²⁸ Sanie 1987, p. 103-111; Sanie 1988, p. 53-103.

²⁹ Vulpe 1953, p. 191-230.

³⁰ Ursachi 1995.

³¹ Căpitanu 1992, p. 131-192.

³² Dumitrașcu 1993, p. 46-47. It is very interesting that many settlements from the territories of the free Dacians in the Western part of Romania (Arad and Bihor counties) appeared in the II century AD, developing in the following century, with no previous history in that area before the conquest of Dacia. This is the situation at Cicir, Moroda, Șiria, Sântana, Cociuba Mare, Girișul de Criș, Rohani,

Although there are not enough Dacian settlements systematically archaeologically investigated in the Roman province, the existing data show that during the two wars and after them many Dacian communities left their ancient locations. We naturally wonder where these communities left or forced to move by the Roman authorities. No doubt the captivities and the refugees in the extra-provincial territories is only a partial explanation. We believe the new state of things in the new province offers a general explanation.

As it is known, in the rural environment all over the province after 106, many new settlements appeared, in areas that had never been populated before. Some of these belong to colonists, the new-comers, and many others belong to the autochthonous population. Due to the fact that the separation between the two types of settlements is still being made in studies and investigations, with no notable difficulties, we may today claim that in the province there are over 50 autochthonous settlements that started their existence right after the conquest or in the first decades after this event³³. Such are the Lechința de Mureș³⁴, Obreja³⁵, Stupini³⁶, Locusteni³⁷, Cârcea³⁸ (Dolj County) settlements.

Beside the autochthonous settlements starting under the Romans, pre-Roman settlements were discovered and studied, and they continue existing in the same place in the provincial period. They are situated in different areas, especially in Eastern intra-Carpathians Dacia. Thus are the settlements from Șura Mică, Slimnic, Gușterița-Sibiu³⁹, Doboșeni, Feldioara, Felmer, Baraolt, Cernatu de Jos, Simonești⁴⁰ and others.

Placing on a map the new Dacian settlements, we notice they are everywhere they had good conditions for living, but especially in the territory of the legions and Roman auxiliary units, of towns and *villae rusticae*, in the vicinity of important roads or in economic areas. Although this is not certain, we might consider a large part of these settlements to be the ones the Romans moved. Their new placements inside the province, connected to the socio-economical and political-military life, where Roman daily-life activities were intense and Latin was used in public could not have direct linguistic consequences and also implications upon the behavior and way of life of those people. The short time necessary for the autochthonous dislocated villages to adopt and use the Roman material culture is a strong sign of their Romanization, as a result of their general receptivity, of the better surveyed placements, of the more intense contact with the Roman civilian and military authorities. The

---

Râpa that could have appeared, as others of that type, due to the Dacian refugees from the territories occupied by the Romans and included in the Roman province.

³³ Protase 1980, p. 34-84. Others, discovered in the last two-three decades might be added, such as the settlements from Bistrița, Buza (Cluj county), Copăcel (Brașov county), Gârlești (Dolj county), Stupini, Vermeș (Bistrița-Năsăud county).

³⁴ Protase 1966, p. 36-37; Protase 1980, p. 52.

³⁵ Protase 2002.

³⁶ Gaiu 1999, p. 84-88.

³⁷ Popilian et alii 1977, p. 365 ; Protase 1980, p. 53-54.

³⁸ Nica 1975, p. 28

³⁹ Glodariu 1972, p. 119-140 ; Glodariu 1977, p. 99; Protase 1980, p. 69, 71-73, 75.

⁴⁰ Costea 2002, sv.

population dislocations, without being considered by the authorities as a factor of Romanization, had a positive effect in this ethno-cultural and linguistic mutation⁴¹.

Always keeping the limits of relativity imposed by the state of research, we might say that the Romanization of the material culture in the relocated autochthonous villages was more intense than in those who continued their existence in the initial places. This difference could have other explanations, such as the socio-economical situation of each village, the keeping or losing traditions and habits, changing or holding ways of thinking, and last but not least, the less or more favorable geographic position. The relocations of Dacian from the mountain, peripheral or remote areas in central and better surveyed parts of the province brought an important contribution to the Romanization process.

Dislocările de autohtoni și efectele lor în procesul de romanizare din Dacia (Rezumat)

Autorul prezintă dislocările de comunități dacice – atestate prin sfârșitul așezărilor lor – datorită războaielor de cucerire a Daciei (101-102 și 105-106) și datorită măsurilor de securitate luate de autoritățile civile și militare romane în primele decenii ale provinciei.

Se consideră că aceste transferuri de populație dacă în teritoriile orașelor și ale unităților militare, zone mai bine supravegheate, au contribuit la progresul general al romanizării autohtonilor în Dacia.

BIBLIOGRAPHY

A 1982	<i>Enciclopedia civilizației romane</i> , București
B 1964	<i>Izvoare privind istoria României</i> , București
Babeș 2001	Babeș, M., in <i>Istoria Românilor</i> , vol. I, Ed. Academiei, București
Berciu 1981	Berciu, D., <i>Buridava dacică</i> , București
Bodor 1999	Bodor, A., <i>Sclavii și libertății daci în Imperiul Roman și soarta prizonierilor de război daci</i> , in <i>Napoca 1880 de ani de la începutul vieții urbane</i> , Cluj-Napoca, p. 55-63
Bónis 1956	Bónis, Eva B., in <i>Archaeologische Funde in Ungarn</i> , Budapest
Căpitanu 1992	Căpitanu, V., <i>Dava de la Răcătău</i> , in <i>Carpica</i> 23, 1, p. 131-192
Cavruc 1998	Cavruc, V., <i>Repertoriul arheologic al județului Covasna</i> , Sfântu-Gheorghe
Conovici 1985	Conovici, N., <i>Așezări fortificate și centre tribale geto-dacice din Muntenia (sec. IV î.e.n – I e.n)</i> , in <i>Istros</i> 4, p. 71-80

---

⁴¹ For the general Romanization process in Dacia and its consequences see Protase 1980, p. 228-252 and Protase 2001, p. 159-168 (with the bibliographical references).

- Conovici 1986 Conovici, N., *Repere cronologice pentru datarea unor așezări geto-dacice*, in *Cultură și civilizație la Dunărea de Jos*, 2, Călărași, p. 61-84
- Costea 2002 Costea, F., *Dacii din sud-estul Transilvaniei*, Brașov
- Costea 2004 Costea, F., *Repertoriul arheologic al județului Brașov*, Brașov
- Crișan 2000 Crișan, Viorica, *Dacii din estul Transilvaniei*, Sfântu-Gheorghe
- Daicoviciu 1960 Daicoviciu, C., in *Istoria României*, vol. 1, București
- Daicoviciu 1965 Daicoviciu, H., *Dacii*, București
- Daicoviciu 1972 Daicoviciu, H., *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj-Napoca
- Dumitrașcu 1993 Dumitrașcu, S., *Dacia apuseană, Oradea*
- Florea, Vaida, Suciu 2000 Florea, G., Vaida, L., Suciu, Liliana, *Fortificațiile dacice din nord-estul Transilvaniei*, in *Istros* 10, p. 221-230
- Gaiu 1999 Gaiu, C., *Așezarea daco-romană de la Stupini (jud. Bistrița-Năsăud)*, in *Napoca 1880 de ani de la începutul vieții urbane*, Cluj-Napoca, p. 84-88
- Gheorghiu 2005 Gheorghiu, Gabriela, *Dacii pe cursul mijlociu al Mureșului*, Cluj-Napoca
- Gherghe 1997 Gherghe, P., *Așezări și cetăți geto-dacice din Oltenia*, Craiova
- Glodariu 1972 Glodariu, I., in *Acta MN* 9, p. 119-140
- Glodariu 1977 Glodariu, I., in *Acta MN* 15
- Glodariu 2001 Glodariu, I., in *Istoria românilor*, vol. 1, Ed. Academiei, București
- Homo 1993 Homo, L., *Haut-Empire*, Paris
- Lazăr 1995 Lazăr, V., *Repertoriul arheologic al județului Mureș*, Târgu-Mureș
- Luca 2004 Luca, S.A., *Repertoriul arheologic al județului Caraș-Severin*, București
- Luca 2005 Luca, S.A., *Repertoriul arheologic al județului Hunedoara*, Alba-Iulia
- Luca 2006 Luca, S.A., *Descoperiri arheologice din Banatul românesc. Repertoriu*, Sibiu
- Luca et alii 2003 Luca, S.A et alii, *Repertoriul arheologic al județului Sibiu*, Sibiu
- Macrea 1969 Macrea, M., *Viața în Dacia Romană*, București
- Mașkin 1954 Mașkin, N.A., *Principatul lui Augustus*, București
- Moga, Ciugudean 1995 Moga, V., Ciugudean, H., *Repertoriul arheologic al județului Alba*, Alba-Iulia
- Nica 1975 Nica, M., in *Dacia NS* 19
- Popa 2002 Popa, D., *Așezări rurale din Dacia romană intracarpatică*, București
- Popilian et alii 1977 Popilian, G et alii, in *Dacia NS* 19
- Preda 1986 Preda, C., *Geto-dacii din bazinul Oltului inferior*, București
- Protase 1966 Protase, D., *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, București
- Protase 1980 Protase, D., *Autohtonii în Dacia*, vol 1, București

- Protase 2000 Protase, D., *La genèse des villes dans la Dacie Romanie*, in Bibliotheca Musei Apulensis 15, Alba-Iulia, p. 55-72
- Protase 2001 Protase, D., in *Istoria românilor*, vol. 2, Ed. Academiei, București
- Protase 2002 Protase, D., *Obreja. Așezarea și cimitirul daco-roman*, Cluj-Napoca
- Sanie 1987 Sanie, S., *Cetățuia geto-dacică de la Barboși*, in ArhMold 11, p. 103-111
- Sanie 1988 Sanie, S., *Cetățuia geto-dacică de la Barboși*, in ArhMold 12, p. 53-103
- Sârbu 1996 Sârbu, V., *Dava getică de la Grădiștea, jud. Brăila*, I, Brăila
- Syme 1934 Syme, R., in Klio
- Tudor 1968 Tudor, D., *Orașe, târguri, sate în Dacia romană*, București
- Ursachi 1995 Ursachi, V., *Zargidava. Cetatea dacică de la Brad*, București
- Vulpe 1953 Vulpe, R., *Șantierul Poiana*, in SCIV III, 3, p. 191-230
- Vulpe 1966 Vulpe, R., *Așezări getice din Muntenia*, București

STUDII ȘI NOTE

HABITATUL ÎN PROVINCIA DACIA (ORAȘE, PAGI, SATE, VICI MILITARES)

Atalia Ștefănescu

Viața economică în provincia Dacia (organizarea producției, procurarea de materii prime, comerțul intra-provincial) s-a desfășurat în contextul unei anumite organizări teritorial-administrative (nu ne referim la împărțirea celor trei provincii). Literatura de profil vehiculează în acest sens concepte precum *vicus*¹, *pagus*, *civitas*, *territorium* al unui oraș sau teritoriu al unei unități militare². Per ansamblu, spațiul provincial era organizat în două zone – cea civilă (orașele și teritoriile lor de influență, care includeau așezări rurale și *villae rusticae*; districtele miniere, pășunile, salinele³ care reprezentau zone aflate sub jurisdicție imperială), respectiv cea militară (castrele legionare și auxiliare cu *prata legionis*, *vici militares* și *canabae*⁴).

Studiile apărute până în prezent apreciază că pentru delimitarea teritoriului unui oraș (discontinuu în condiția în care în componența sa nu intrau teritoriile menționate mai sus) este necesar să se ia în considerare mai multe elemente: granițele naturale, izvoarele literare, hărțile vechi sau moderne, inscripțiile, descoperirile arheologice (materialul tegular), situația din epoca preromană sau medievală⁵.

În cele ce urmează vom încerca să realizăm o sinteză a opiniilor formulate până în prezent cu privire la organizarea habitatului în Dacia romană, în special a repartizării teritoriale la nivelul așezărilor urbane. Clarificarea unei asemenea probleme ar oferi probabil mai multe informații în legătură cu cadrul de desfășurare a vieții economice a provinciei.

Despre un teritoriu al Diernei (Fig. 3) nu putem vorbi decât din secolul III când este ridicată la rangul de *municipium*. Limitele acestuia ajungeau cu probabilitate până la teritoriul Drobetei, iar spre vest poate până la Pojejena⁶.

Teritoriul orașului Drobeta (Fig. 3) se întindea posibil până la linia Drobeta-Bumbești

---

¹ „on entend par vicus une agglomération d'édifices et d'habitants sur le territoire d'une colonie ou d'un municpe, n'ayant, donc un territoire propre, mais disposant d'une organisation quasi municipale, avec des curatores ou des magistri et un ordo decurionum” (Piso 1995, p. 65)

² I. Piso afirmă că din punct de vedere juridic nu există teritoriu militar; putem vorbi de o parte din *ager publicus* utilizat de militari, *prata legionis* nedepășind 2000 ha (Piso 1995, p. 67)

³ Macrea 1969, p. 115

⁴ apud Benea 2005, p. 145; pentru o legiune o *canaba* ajungea la 2,222 km lungime (conform unei inscripții de la Carnuntum); locuitorii acesteia nu formau o comunitate propriu-zisă din punct de vedere juridic; o *canaba* era sub controlul comandantului garnizoanei, dar se bucura de autonomie administrativă (Piso 1995, p. 67 și urm.)

⁵ Ardevan 1998, p. 68; Benea 2005, p. 145

⁶ Ardevan 1998, p. 72

(spre sud-est), depresiunea Târgu-Jiu, respectiv până în stânga Dunării la Izvoarele-Pristol⁷. I. Stîngă aprecia că limita sudică a teritoriului orașului ar fi fost între Dierna și Prahovo, pentru ca ulterior, odată cu ridicarea Diernei la rang de *municipium* să se mute pe linia carierelor de piatră de la Vârciorova-Bahna. La vest se învecina cu teritoriul Ulpiei, iar limita nordică ar fi fost în zona localității Iezureni⁸.

I. Piso a stabilit pe baza inscripțiilor menționând magistrați ai Ulpiei Traiana că teritoriul *Tibiscum*-ului s-a întins până la Dierna și Praetorium⁹, Micia sau Ampelum¹⁰. În lucrarea sa referitoare la viața municipală în Dacia romană R. Ardevan aprecia că limita vestică a teritoriului orașului era Porțile de Fier al Transilvaniei, spre sud ajungând la pasul Domașnea. În schimb, autorul avea îndoiele referitoare la limita vestică și estică a *Tibiscum*-ului, apreciind că nu există dovezi că așezările de la Deta, Denta sau Foeni ar fi aparținut acestuia, dar că spre vest ar fi ajuns la Berzobis iar spre nord către linia Lăpușnic-Recaș¹¹ (Fig. 6).

Doina Benea într-un studiu recent presupunea că din teritoriul *Tibiscum*-ului au făcut parte așezări și ferme rurale (Iaz, Caransebeș, Petroșnița, Jupa, Criciova, Sacu, Brebu, Ramna, Sânnicolau-Mare), așezări miniere (Bersobis, Bocșa, Ciclova Română, Dognecea, Gătaia, Silagiu) (existând posibilitatea ca acestea să fi format inițial un district aparte, pentru ca în secolul III să fie atribuite orașului)¹², precum și așezări meșteșugărești (Bolvașnița)¹³. Astfel, teritoriul *Tibiscum*-ului s-ar fi întins pe un areal de 50-60 km N-V, 30 km spre E și 70 km spre S, limitele sale fiind Porțile de Fier ale Transilvaniei (spre sud-est), Criciova (spre nord-est), cursul Mureșului la nord, Ramna la vest (peste linia Lederata–*Tibiscum*) și Slatina Timiș la sud (aceasta aparținea Diernei conform inscripției IDR III/1, 118).

Până la sfârșitul secolului II din teritoriul *Ulpiei Traiana Sarmizegetusa* (Fig. 7) au făcut parte *Tibiscum*-ul¹⁴ și Mehadia, probabil până la Dunăre. Teritoriul orașului se crede că a ajuns până la culoarul Timiș-Cerna, Țara Hațegului, integrând vilele rustice de la Deva, Hobița, Mănerău, Sântămărie Orlea, Breazova, Leșnic, Rapoltu Mare, Peșteana, Bățalar, Sălișteș, Vințu de Jos¹⁵, Rahău, Miercurea Sibiului, Apoldu de Sus¹⁶. *Ulpia Traiana* a cuprins așezările de la *Ampelum* (*pagus*)¹⁷ și *Apulum*.

⁷ Ardevan 1998, p. 71.

⁸ Stîngă 1999, p. 76.

⁹ Situația Mehadiei este destul de incertă, existând ipoteze cu privire la apartenența sa la Drobeta sau chiar la Dierna (Ardevan 1998, p. 73).

¹⁰ apud Benea 2005, p. 145.

¹¹ Ardevan 1998, p. 73.

¹² Benea 2005, p. 154.

¹³ Benea 2005, p. 151 și urm.

¹⁴ Ideea enunțată de M. Moga, potrivit căreia *Tibiscum* a fost un *pagus* al Ulpiei înainte de a dobândi statutul municipal, este respinsă de C. C. Petolescu pentru care un *pagus* este o așezare cvasi-urbană între *vicus* și *municipium* (Petolescu 1972, p. 497).

¹⁵ IDR III/3, 278, IDR III/2, 378.

¹⁶ Ardevan 1998, p. 79.

¹⁷ IDR III/3, 317, 286, 293, 308, 309, 330, 331, 322, 335, 333, 340.

R. Ardevan presupunea că Micia nu a aparținut Ulpiei (așa cum consideră spre exemplu C. Pop¹⁸), dar că Germisara a făcut parte din teritoriul acesteia.

M. Macrea aprecia în monografia sa privind viața în Dacia romană că Micia, deopotrivă așezarea civilă numită *pagus* și dependentă de castru până la sfârșitul domniei lui Septimius Severus după care a primit o organizare cvasi-municipală, precum și castrul, făceau parte din teritoriul Ulpiei Traiana Sarmizegetusa¹⁹.

Un *pagus* este o comună rurală aflată pe teritoriul unei colonii²⁰, uneori sinonim cu *vicus*, alteori compus din mai multe așezări vicane²¹. Conform lui Kornemann și E. Swoboda, un *pagus* este un district teritorial. G.Ch. Picard și M. Bénabou la rândul lor considerau *pagi* circumscripții teritoriale depinzând de o *colonia* și bucurându-se de autonomie administrativă²².

I. Piso considera că acest *pagus* ținea de *ager publicus* folosit de trupele cantonate în castru și că „n'avait rien a faire avec le territoire de Sarmizegetusa”²³. În opinia sa unii dintre demnitarii Ulpiei menționați de inscripții²⁴ puteau locui în *pagus* unde dispuneau de proprietăți rurale și se ocupau cu agricultura²⁵. Studiile mai noi²⁶ resping ideea că, castrul de la Micia era subordonat Ulpiei, în schimb mai păstrează cele două variante: existența unui *vicus* militar și a unui *pagus* civil, sau evoluția *pagus*-ului civil din *vicusul* militar.

Până la ridicarea Apulum-ului la rangul de *municipium* teritoriul Ulpiei s-a întins până la valea Sebeșului și la localitățile de pe drumul spre Olt, iar așezarea de la Micăsasa i-a aparținut²⁷. I. Piso aprecia că limita naturală a teritoriului orașului era reprezentată de Carpații Meridionali până dincolo de Porțile de Fier ale Transilvaniei, integrând cariera de marmură de la Bucova, Valea Rîului Mare și a Streiului (Țara Hațegului)²⁸, ajungând până la Ampelum²⁹.

Ioana Bogdan-Cătănciu afirmă însă că teritoriul de la nord de Mureș nu a aparținut Ulpiei, așa cum nu a aparținut nici Apulum-ul. Ea se bazează în argumentație pe existența unui sistem de cadastrare care ajunge la sud de Mureș și la est de Orăștie, în regiunea aflată între localitățile Zeicani, Păucinești, Clopotiva, Râu Bărbat, Sântămărie Orlea³⁰.

Teritoriul Ulpiei s-ar fi întins așadar până la Dierna, culoarul Timiș-Cerna, depresiunea Hațeg cu Valea Streiului, cursul mijlociu al Mureșului, valea Ampoiului cu accesul spre minele de aur, valea inferioară a Târnavelor, cursul inferior al Sebeșului și Depresiunea Miercurea Sibiului³¹.

¹⁸ Pop 1994, passim.

¹⁹ Macrea 1969, p. 145-146.

²⁰ Macrea 1969, p. 145.

²¹ Piso 1995, p. 66.

²² apud Țeposu-Marinescu 1984-1985, p. 128.

²³ Piso 1995, p. 74.

²⁴ IDR III/3, 142, 149, 171, 70-71.

²⁵ Piso 1995, p. 74.

²⁶ Protase 2001, passim.

²⁷ Ardevan 1998, p. 80.

²⁸ Piso 1995, p. 71.

²⁹ Piso 1995, p. 77.

³⁰ Bogdan-Cătănciu 2000, p. 124.

³¹ Ardevan 1998, p. 80.

În cuprinsul teritoriului orașului Ampelum (Fig. 1) intrau valea superioară și mijlocie a Ampoiului, drumul Ampelum-Germisara și zona din dreapta Mureșului³².

Teritoriul orașului Apulum (Fig. 2) cuprindea în opinia lui R. Ardevan așezările de pe valea Mureșului, cele de pe cursul inferior al Târnavei, așezarea de la Micăsasa, posibil și așezările dintre Sebeș și Gușterița, ajungând în sud-vest până în zona Germisarei și la sud de Aiud. Din acest teritoriu făceau parte vilele rustice de la Apoldu de Sus și Miercurea Sibiului³³. Teritoriul Municipiului Septimium Apulense nu se cunoaște³⁴. Ioana Bogdan-Cătănciu, pornind de la inscripțiile cu notabili, mai ales cu decurioni, identifică ca limite extreme ale orașului Aiud, Cetatea de Baltă și Șpring, iar spre vest zona minelor de aur cu sediul la Ampelum, care era domeniu imperial³⁵.

Limitele teritoriului potaissens erau, în opinia lui R. Ardevan, culmea Feleacului (nord), zona Aiton-Rediu cu drumul de la Potaissa la Napoca, malul drept al Arieșului până la confluența cu Mureșul, înglobând *villa rustica* de la Petreștii de Sus. Spre vest orașul ajungea până la confluența Arieșului cu bazinul Ierii, în timp ce spre est a integrat, probabil, așezările din zona Triteni-Soporu de Câmpie, respectiv pe cele dintre Luduș și Cipău³⁶.

Într-un studiu recent³⁷ care abordează problematica teritoriului Potaissae se realizează o delimitare a teritoriului economic al orașului pornind de la descoperirile arheologice și principalele drumuri, iar nu de la inscripțiile care nu oferă date concludente în acest sens. Astfel, autorii studiului marcau limitele acestui teritoriu prin următoarele limite: Valea Racilor (cu așezările de la Copăceni, Tureni, Ceanu Mic, Mărtinești-Rediu, Vâlcele); culoarul Hășdate-Micuș (așezările de la Cheia, Petreștii de Jos, Cheile Turzii, Micești), culoarul Valea Largă (așezările de la Vișoara, Tritenii de Jos, Bolduț, Boian, Ceanu Mare, Iacobeni, Soporu de Câmpie, Aruncuta). Din acest teritoriu mai făceau parte așezările de la Moldovenești, Mihai Viteazu, Plăiești, Bădeni, Călărași³⁸.

Teritoriul orașului Potaissa se învecina cu cel al Napocei (Fig. 4), care ajungea la rândul său spre sud, sud-vest, sud-est până la culmea Feleacului, la valea Someșului Mic și la linia Aiton-Rediu. Limita nordică ar fi fost confluența Almașului cu Someșul Mic și valea Someșului Mic, iar cea estică linia așezărilor de la Căianu-Suatu, Palatca, Sava, Țaga. În interiorul acestui perimetru se aflau *villa*-ele de la Apahida, Ciunăfaia, Chinteni, Dezmir, Jucu de Sus, Pantic, Rediu, Sănnicoară, Viștea, Căianu³⁹. Spre vest orașul ajungea până la Florești, învecinându-se cu teritoriul unității de la Gilău, iar spre sud cu zona auriferă⁴⁰.

R. Ardevan nu face aprecieri privind limitele teritoriale ale orașului Porolissum (Fig. 4),

³² Ardevan 1998, p. 83.

³³ Protase 2001, p. 63.

³⁴ Ardevan 1998, p. 81 și urm.

³⁵ Bogdan-Cătănciu 2000, p. 129.

³⁶ Ardevan 1998, p. 84.

³⁷ Nemeti, Nemeti, Fodorean 2003, *passim*.

³⁸ Nemeti, Nemeti, Fodorean 2003, p. 73.

³⁹ Ardevan 1998, p. 86-87.

⁴⁰ Bogdan-Cătănciu 1999, p. 71.

în schimb afirmă că acesta cuprindea Valea Almașului și Agrijului, precum și vilele de la Dragu și Gîrbou⁴¹.

Același autor delimita în schimb teritoriul orașului Romula astfel⁴²: la nord așezările aflate la sud de Acidava; la sud dealurile aflate între Scărișoara pe Olt și Sadova pe Jiu, iar la vest Jiul⁴³, incluzând satele de la Slăveni, Gostavăț, Devesel, Comanca, Frăsinet, Redea, Caracal, Cezieni, Radomir, Leu, Zănoaga, Dioști, Osica de Sus⁴⁴. O mai clară delimitare a arealului localității aparține lui C.M. Tătulea, care în monografia dedicată așezării de la Roumla trasa următoarele limite: de la Olt până la marginea estică a bazinului Jiului pe linia localităților Apele Vii, Castranova, Leu, Drăgotești, Balș și de la Acidava până pe linia Băbiciu-Devesel-Redea-Celaru care o despărțea de teritoriul Sucidavei. În cuprinsul acestui areal se găseau în jur de 45 așezări rurale, mare parte dintre ele jalonând principalele căi de acces și comunicație (pe Valea Oltului așezări rurale ar fi fost la Băbiciu, Breznica (posibilă *villa rustica*), Gostavăț; pe drumul care urca către defileul Oltului se aflau așezările de la Osica de Sus și Brâncoveni, iar pe drumul de la Sucidava la Romula vilele rustice de la Vlădila și Redea, precum și așezările de la Devesel, Comanca)⁴⁵ (Fig. 5).

Alături de teritoriile orașelor în Dacia este presupusă existența unor *civitates* la Sucidava sau o alta cu sediu la Aquae, având ca limită linia Craiova-Pristol⁴⁶. De asemenea, este menționat în literatură teritoriul unui domeniu imperial cu centrul la Salinae (Ocna Mureșului), care ar fi cuprins localitățile din dreapta Mureșului de la Lunca Mureșului, Războieni-Cetate, Unirea, Decea, Mirăslău, precum și localități de pe afluenți ai Mureșului (pârâurile Unirea, Ciugud, Lopadea, Mirăslău)⁴⁷. Un teritoriu autonom față de Potaissa sau Cristești ar fi avut centrul undeva între Luduș-Bogata de Mureș⁴⁸.

Radu Florescu susținea că „unități de habitat de aceeași mărime și stare ca Micia” erau la Aquae (așezare de exploatare a fierului), Brucla, Salinae, Cristești, Domnești (exploatare saline), Ilișua, Germisara, Alburnus Maior, Micăsasa, Cioroiu Nou, Ad Mutrium⁴⁹.

În ceea ce privește situația Sucidavei, teritoriul său s-ar fi întins de la Olt la malul stâng al Jiului, și de la Dunăre până în centrul câmpiei Romanașului, ajungând la linia Scărișoara-Vlădila-Amărăști-Locusteni-Brabeți⁵⁰.

Controversata inscripție care menționează *territorium Sucidavense*⁵¹ este datată de Gr. Florescu în anul 248, când în urma luptelor cu carpii aceștia ar fi distrus templul zeiței Nemesis. De asemenea, același autor face distincția între *curiales* și *decuriones*, care ajung să

⁴¹ Ardevan 1998, p. 88.

⁴² Același limite apar și la Tudor 1978, p. 177.

⁴³ Ardevan 1998, p. 70.

⁴⁴ Tudor 1978, p. 177.

⁴⁵ Tătulea 1994, p. 54 și urm.

⁴⁶ Ardevan 1998, p. 96.

⁴⁷ Nemeti, Nemeti, Fodorean 2003, p. 73.

⁴⁸ Nemeti, Nemeti, Fodorean 2003, p. 74.

⁴⁹ Florescu 1984-1985, p. 163.

⁵⁰ Toropu, Tătulea 1987, p. 182, fig. 59.

⁵¹ IDR II, 190.

se confunde în secolul III, dar care definesc realități diferite. *Curiales* erau în fapt membrii unei *curia* (formă de organizare în cadrul unei *colonia* sau *municipium*), „membri ai consiliului comunal al teritoriului Sucidavei”⁵².

O altă subdiviziune teritorială ar fi fost *regio*, aflată sub jurisdicție și control militar. O astfel de *regio* s-ar fi aflat în zona Cășei conform inscripției dateate în timpul lui Gordian III care pomeneste *agras sub signis cum regione Ansamensium*, precum și în zona Cumidava-Rîșnov unde în timpul lui Severus Alexander au fost atestați dacii Cumidavenses. O altă *regio* ar fi fost și vicus Anartorum (zona Almașu Mare în nord-vestul Daciei)⁵³.

Pentru așezările de tip *vicus militaris* o delimitare teritorială este dificil de imaginat în condiția în care aceste așezări sunt puțin studiate încă la scara provinciei, dar totodată, având în vedere caracterul lor cvasi-urban ele au stat la baza unor orașe, iar despre întinderea lor inițială nu ne putem pronunța.

În demersul nostru am încercat să creionăm o imagine de ansamblu asupra cadrului general în care avea loc viața economică a Daciei. Pe de o parte, unitățile militare beneficiau de o zonă care deservea necesitățile agricole ale trupelor, pentru ca produsele meșteșugărești să fie furnizate cu precădere de așezările vicane din apropiere, aflate sub controlul comandantului de garnizoană, dar cu oarecare autonomie administrativă. Alături de acestea sunt orașele, ale căror necesități sunt acoperite din producția așezărilor rurale și a vilelor rustice aflate în teritoriul lor de influență, precum și alte diviziuni teritoriale (numite *civitates*, *pagi* sau *regiones*), constituite frecvent din aglomerări de așezări care nu au ajuns la nivel urban. Nu în ultimul rând trebuiesc menționate districtele miniere, organizate sub jurisdicție imperială în jurul exploatărilor de aur, fier, sare. Între toate acestea exista o rețea de căi de comunicație care permitea practic desfășurarea unor relații economice eficiente.

Imaginea teritoriului provinciei ne apare astfel ca fiind oarecum fragmentată și discontinuă. Ceea ce nu cunoaștem încă sunt relațiile existente în cadrul acestor diviziuni teritoriale, care cu siguranță trebuie să fi avut și o altă semnificație decât simpla delimitare și care au asigurat unitatea la nivelul provinciei. Lipsa unor informații epigrafice ar putea fi suplinită poate prin reconsiderarea vieții economice din Dacia și plasarea sa în contextul formelor de habitat, depășind limitele studiilor de până acum pentru care activitățile de producție sau comerț erau abordate în manieră independentă.

The Habitat in Roman Dacia (towns, *pagi*, villages, *vici militares*) (Summary)

The publications known so far ascertain that in order to establish the territory of a town several elements must be considered: the natural borders, the literary sources, ancient or modern maps, inscriptions, archaeological investigations (especially the *tegulae*), the

⁵² Florescu 1958, p. 340 și urm.

⁵³ Macrea 1969, p. 114.

pre-Roman or medieval situation. The territory of a town was not continuous, because it did not include the mining districts, the territories of the legions, the military vici or the *canabae*.

The present study is a synthesis of the existing theories upon the organization of the habitat in Roman Dacia, especially of the urban territories. We believe the entire economical life of the province was organized according to and within these territorial structures. Clarifying this matter might offer more information about the commercial exchanges inside the province or even about how production was organized.

BIBLIOGRAFIE

- Ardevan 1998 Ardevan, Radu, *Viața municipală în Dacia Romană*, Timișoara.
- Bărbulescu 1994 Bărbulescu, Mihai, *Potaissa. Studiu monografic*, Turda.
- Benea 2003 Benea, Doina, *Istoria așezărilor de tip vici militare din Dacia romană*, Ed. Excelsior Art, Timișoara.
- Benea 2005 Benea, Doina, *Teritoriul rural al municipiului Tibiscum*, în *Apulum XLII*, p. 145-155.
- Benea, Bona 1994 Benea, Doina, Bona, Petru, *Tibiscum*, București.
- Bogdan-Cătăniciu 1999 Bogdan-Cătăniciu, Ioana, *Napoca. Pomoerium și teritorium*, în *Napoca. 1880 de ani de la începutul vieții urbane*, Cluj-Napoca, p. 64-77.
- Bogdan-Cătăniciu 2000 Bogdan-Cătăniciu, Ioana, *Territoire civil et militaire a Apulum*, în *Army and Urban Development in the Danubian Provinces of the Roman Empire*, Alba-Iulia, p. 109-139.
- Daicoviciu, Alicu 1984 Daicoviciu, H., Alicu, D., *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*, Ed. Sport-Turism, București.
- Davidescu 1980 Davidescu, M., *Drobeta în secolele I-VII e.n.*, Ed. Scrisul Românesc, Craiova.
- Floca 1968 Floca, Oct., *Pagus Miciensis*, în *Sargetia 5*, p.49-58.
- Florescu 1958 Florescu, Gr., *Două documente epigrafice în legătură cu organizarea quasi-municipală a comunelor rurale (territoria) romane*, în *SCIV 9, 2*, p. 337-348.
- Florescu 1984-1985 Florescu, R., *Urbanizarea Daciei*, în *Sargetia XVIII-XIX*, p. 149-167
- Husar 2002 Husar, A., *Din istoria Daciei romane*, Cluj.
- Macrea 1969 Macrea, Mihail, *Viața în Dacia Romană*, București.
- Man 2003 Man, Nicoleta, *Structura etnică și socială a populației din așezarea romană de la Cristești*, în *Acta MP XXV*, p. 273-276.
- Mitrofan 1973 Mitrofan, I., *Villae rusticae în Dacia Superior I*, *ActaMN X*, p. 127-149.
- Mitrofan 1974 Mitrofan, I., *Villae rusticae în Dacia Superior II*, *ActaMN XI*, p. 41-59.
- Moga 1971 Moga, M., *Pagus Tibiscensis. În legătură cu teritoriul rural al Ulpiei Traiana*, în *Tibiscus I*, p. 41-50.

- Nemeti, Nemeti
Fodorean 2003
Paki 1995
Petolescu 1972
Petolescu 1994
Piso 1995
Pop 1994
Protase 2001
Știngă 1999
Tătulea 1994
Toropu, Tătulea 1987
Tudor 1968
Tudor 1978
Țeposu-Marinescu
1984-1985
- Nemeti, S., Nemeti, Irina, Fodorean, F., *Territorium Potaissae*, în Rev. Bistriței XVII, p. 69-75.
Paki, Adela, *La colonisation de la Dacie romaine*, La politique edilitaire dans les provinces de l'Empire Romain, IIeme – IVeme siècle après JC. Actes du II Colloque Roumano-Suisse, Berne, p. 19-37.
Petolescu, C.C., *M. Moga, Pagus Tibiscensis. În legătură cu teritoriul rural al Ulpiei Traiana (recenzie)*, în SCIV 23, 3, p. 495-498.
Petolescu, C.C., *Sucidava – ΣΥΚΙΔΙΒΑ*, în AO 9, p. 43-45.
Piso, I., *Le territoire de la Colonia Sarmizegetusa*, în EphNap V, p. 63-82.
Pop, C., *Ulpia Traiana Sarmizegetusa și teritoriul ei: coloniști, religii, locașuri de cult*, în Eph Nap IV, p. 61-73.
Protase, D., în *Istoria românilor*, vol. II, Ed. Academiei, București, p. 52-72.
Știngă, I., *Contribuții privind cunoașterea teritoriului rural al Drobetai*, în Drobeta IX, p. 73-78.
Tătulea, C.M., *Romula-Malva*, Ed. Museion, București.
Toropu, Octavian, Tătulea, Corneliu, *Sucidava-Celei*, București.
Tudor, D., *Orașe, târguri, sate în Dacia romană*, București.
Tudor, Dumitru, *Oltenia romană*, ed. IV, București.
Țeposu-Marinescu, Lucia, *Cu privire la urbanizarea Miciei*, în Sargetia XVIII-XIX, p. 125-129.

Lista ilustrațiilor

- Fig. 1 Teritoriul orașului Ampelum
Fig. 2 Teritoriul orașului Apulum
Fig. 3 Teritoriul orașelor Dierna și Drobeta
Fig. 4 Teritoriul orașelor Napoca și Porolissum
Fig. 5 Teritoriul orașului Romula
Fig. 6 Teritoriul orașului Tibiscum
Fig. 7 Teritoriul Ulpiei Traiana Sarmizegetusa

Fig. 1

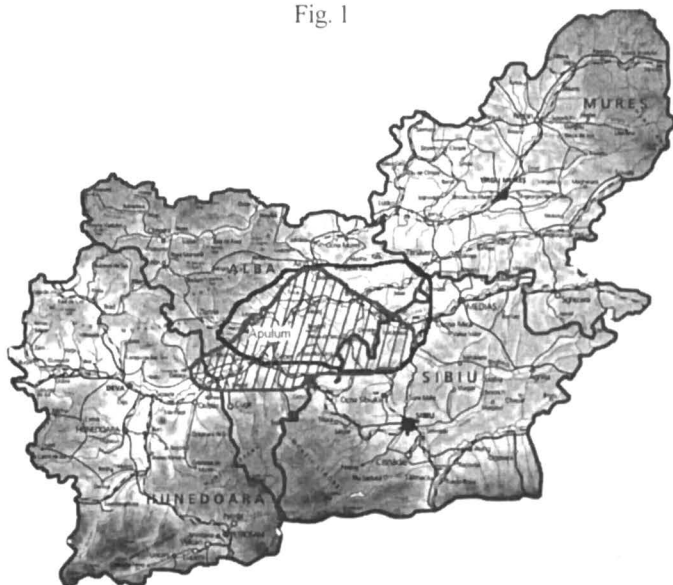

Fig. 2

Teritoriul orașului Apulum (cf. Ioana Bogdan-Cătănciu 2000)

Teritoriul orașului Apulum (cf. R. Ardevan 1998)

Fig. 3

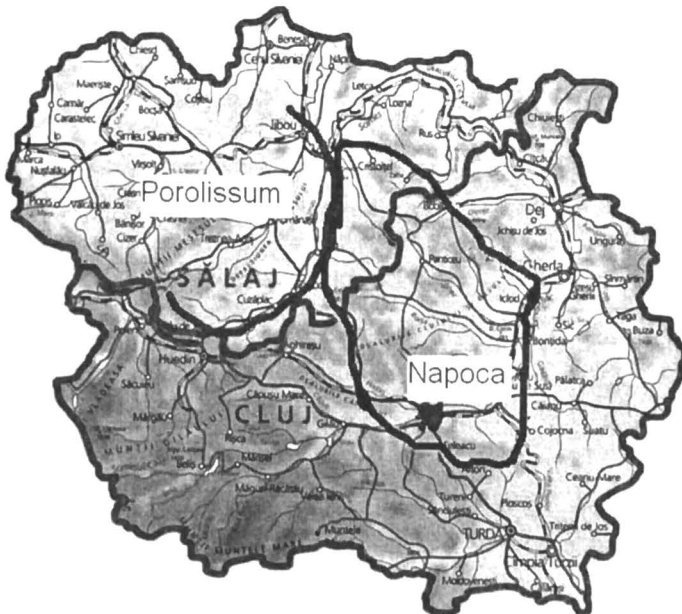

Fig. 4

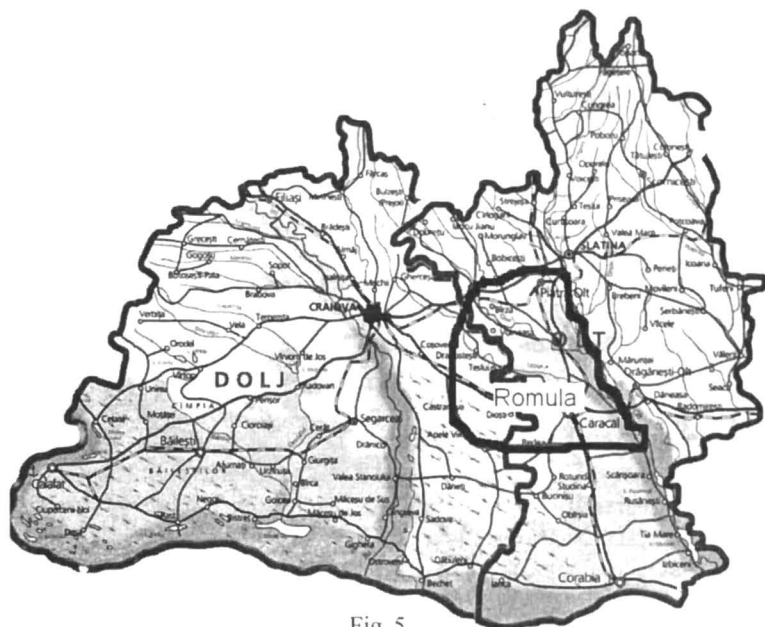

Fig. 5

Fig. 6

Teritoriul orașului Tibiscum (cf. I. Piso 1995)

Teritoriul (cf. R. Ardevan 1998)

Teritoriul (cf. Doina Benea 2005)

Fig. 7

CONSIDERAȚII PRIVIND CERCETĂRILE ARHEOLOGICE REFERITOARE LA MEȘTEȘUGURILE DIN PROVINCIA DACIA

Doina Benea

Lucrarea de față, își propune o evaluare a situației generale din provincia Dacia în privința studierii unei părți a economiei antice și anume, aceea legată de existența unor oficine locale cu caracter meșteșugăresc și implicit, capacitatea provinciei în exportul față de alte provincii sau înspre *barbaricum*. Analiza va trata în principal, descoperirile arheologice în acest domeniu.

Tema este din capul locului extrem de dificilă, tocmai datorită faptului că nu există prea multe sinteze, care să analizeze, astfel de complexe artisanale, pe de o parte, iar studii întreprinse pe categorii de artefacte sunt încă destul de puțin cunoscute în Dacia romană.

Primul studiu general asupra vieții economice din provincia Dacia, vedea lumina tiparului la Pitești, în anul 1929, și a fost scris pe baza informației documentare cunoscute până atunci, de Vasile Christescu¹. El era intitulat Viața economică a Daciei Romane. Informația cunoscută la acea dată atât arheologică, cât și documentară a fost adunată într-o sinteză reușită pentru aceea vreme. De atunci, informația arheologică s-a îmbogățit mult în diferitele domenii ale problematicii în discuție. Ele au analizat economia Daciei mai ales, pe baza izvoarelor literare și epigrafice. O serie de descoperiri de instalații de prelucrare sau ardere au ieșit la iveală cu ocazia studierii unor situri. În anul 2004, Prof. C.C. Petolescu a republicat lucrarea lui V. Christescu, și are meritul de a fi adus în mare parte, informația bibliografică, la zi, alături de o serie de comentarii extrem de utile.

Marile sinteze de Istoria României au cuprins capitole dedicate vieții economice cu caracter general, dar surprinzând o mare parte a problematicii în discuție (respectiv D. Tudor 1960²; D. Protase, Ghe. Popilian 2001³).

Mai multe sinteze dedicate Daciei Romane scrise pe rând, de D. Tudor (doar pentru partea care privește Oltenia Romană)⁴, M. Macrea⁵, N. Zugravu⁶, C. C. Petolescu⁷ au cuprins capitole tot mai elaborate privitoare la viața economică, dar cu caracter general în contextul lucrărilor respective.

Recent, o prezentare de ansamblu asupra economiei provinciei Dacia Porolissensis cu referiri însă și pentru întregul teritoriu nord-dunărean a fost realizată de cercetătorul polonez

---

¹ Christescu 1929, reeditat în anul 2004 prin aducerea la zi a literaturii de specialitate de bază, prin grija prof. C.C.Petolescu.

² Tudor 1960.

³ Protase, Popilian 2001.

⁴ Tudor 1978.

⁵ Macrea 1969.

⁶ Zugravu 1991.

M. Żmudzinski⁸. Autorul cunoaște în bună măsură literatura de specialitate românească și a comentat o serie de domenii economice, precum carierele de piatră, exploatarea zăcămintelor de sare, producția metalurgică etc. Autorul atribuie în principal armatei, rolul cel mai important de consumator de produse artisanale din provincie⁹.

Un loc distinct într-o astfel de cercetare, îl ocupă pătrunderea unor obiecte de uz comun romane în mediul Daciei pre-romane, realizarea unor conexiuni între lumea barbară și cea romană nu numai sub aspect comercial, cât mai ales a exportului de tehnologie¹⁰.

Într-o primă etapă, datând din perioada postbelică până în anii 1980, s-au elaborat sinteze mai mult cu caracter general, care înglobau capitole privind anumite aspecte artisanale descoperite cu ocazia studierii unor situri arheologice. Prin aceste acumulări lente de informații documentare (descoperiri de instalații, instrumente de lucru) au fost identificate ateliere cu deosebire de ceramică și materiale de construcție din lut.

Cele mai importante informații despre ocupațiile meșteșugărești au apărut în domeniul ceramicii romane. O prima sinteză în acest sens o fost lucrarea lui Gh. Popilian asupra ceramicii romane din Oltenia¹¹, grupată riguros pe categorii de piese: ceramica provincială romană, ceramica lucrată cu mâna amfore, *terra sigillata*, ceramica romană de import, etc. Sub un alt aspect au fost adunate și tipologizate cuptoarele de ceramică și de ars materiale de construcție. Studiul lui Gh. Popilian poate fi considerat un studiu deschizător de drumuri pentru studiul ceramicii romane din Dacia. Descoperirea unui număr mare de cuptoare de ars cărămidă la Micia a contribuit la realizarea primei incursiuni de sinteză asupra acestui domeniu de către o echipă condusă de O. Floca¹². O primă încercare de sinteză bibliografică asupra descoperirilor arheologice din domeniul vieții economice din Dacia, cu privire specială asupra ceramicii a fost întocmită cu mai multe decenii în urmă de către N. Gudea¹³.

Publicarea unui număr însemnat de monografii ale unor situri antice, mai ales așezări rurale, sau castre, au atras atenția și asupra unor posibile urme de ateliere artisanale romane¹⁴. Pe baza unor descoperiri de instrumente de lucru, rebuturi, instalații de topire sau încălzire a metalului descoperite în mai multe așezări de tip *vicus militaris* s-a realizat o primă sinteza asupra atelierelor de prelucrare a bronzului din Dacia¹⁵.

Se poate constata, la nivelul anilor 1975-1990 (2000) acumularea de informații arheologice în domeniu¹⁶. În această categorie se înscriu publicarea unor sinteze asupra unor domenii înguste de specializare, cum ar fi unele monografii de castre (precum cele de la Ilișua, Brâncovenesti), care conțin capitole importante dedicate descoperirilor de natură economică)

⁷ Petolescu 1992.

⁸ Żmudzinski 2004, p. 821-827.

⁹ *Ibidem*, p. 821.

¹⁰ Glodariu 1974, Rustoiu 1997, *Idem* 2001; *Idem* 2001 a; *Idem* 2005.

¹¹ Popilian 1976.

¹² Floca, Ferenczi, Mărghitan, 1970.

¹³ Gudea 1978, p. 136-147.

¹⁴ Chirila, Gudea, Lucăcel, Pop 1972.

¹⁵ Benea 1992 sau 2003.

¹⁶ Vom reveni asupra acestora mai jos.

Considerații privind cercetările arheologice referitoare la meșteșugurile din provincia Dacia

---

cea ce a format o primă bază de informații pentru o cercetare modernă asupra economiei provinciei Dacia. Am atras atenția asupra publicării unor categorii de produse ceramice precum: tegule șampilate, opaițe sau accesorii vestimentare din metal sau de uz comun¹⁷ etc.

În anul 1998, I. Stângă a publicat prima monografie asupra vieții economice dintr-un oraș antic al Daciei, de la Drobeta¹⁸.

O a treia etapă în cercetarea arheologică a meșteșugurilor din Dacia, care se prelungește până în zilele noastre, se caracterizează prin încercări de abordare a studiului de artefacte descoperite în centre urbane, în *vici militares* sau în anumite complexe arheologice, uneori reunite în lucrări de sinteză la nivelul provinciei. În această categorie se înscriu monografiile referitoare la fibulele din Dacia realizate cu deosebită acuratețe de Sorin Cociș¹⁹; a emailurilor romane din Dacia²⁰ etc.

Identificarea atelierelor artisanale locale din mediul provinciei reprezintă o modalitate de evaluare sigură a profunzimii fenomenului economic roman în provincia nord-dunăreană. Chiar dacă la prima vedere, nu avem prea multe informații noi, asupra officinelor de prelucrare a metalului, îndeosebi cele legate de bronz, reluarea și reinterpretarea fondului vechi al descoperirilor publicate cu diferite ocazii a evidențiat un număr relativ mare de instrumente de lucru, piese de turnare (creuzete, tipare, deșeuri, rebuturi de fabricație) care au contribuit la identificarea unui număr impresionant de ateliere, cu valoare deosebită în analiza producției în sine²¹. În ultimii ani, o serie de comunicări susținute la diferite sesiuni au menționat posibile ateliere la Micia (2), Napoca etc.

Ca atare, în documentația asupra meșteșugurilor din provincia nord-dunăreană sunt încă multe necunoscute, fără a se constata în acest moment, o mare diversificare a ocupațiilor principale, în subramuri de specialitate cum sunt cunoscute în alte provincii. Lipsesc deocamdată și informații epigrafice în acest sens.

În al doilea rând, nu se știu prea multe lucruri despre caracterul producției locale din Dacia romană, mediul în care funcționează aceasta: oraș, sat, *villa rustica* sau dimpotrivă *vicus militaris*, raportul dintre acestea, fiind un element important în conturarea unei piețe locale.

Un al treilea aspect, colateral acestora, la fel de important, este localizarea mediului în care apar cu deosebire, elementele de producție meșteșugărească, respectiv mediul militar sau civil, relațiile economice între acestea.

În ultimii ani, au apărut mai multe studii cu caracter de sinteză, care își propun analiza unor segmente din viața economică. În acest sens, se cuvine a menționa cercetarea efectuată de D. Popa asupra agriculturii romane din Transilvania²² analizată pe baza bibliografiei cunoscute prin prisma așezărilor rurale și a vilcelor rustice cunoscute până la acea dată. Descoperirea unor unelte meșteșugărești, ar putea sugera prezența unor ateliere locale, care provin din

---

¹⁷ Vezi mai jos

¹⁸ Stângă 1998.

¹⁹ Cociș 2004.

²⁰ Benea, Crînguș, Regep-Vlascici, Ștefănescu 2006.

²¹ Vezi în acest sens o primă sinteză la Benea 2002, p. 49-65.

²² Popa 2000, p. 59-91.

mediul rural și implicit pot argumenta anumite ocupații, precum: metalurgia fierului în mediu rural (Sânpaul), a unor ateliere de fierărie (Mediaș), de olărie (Micăsasa, Cristești) în așezările rurale daco-romane sau chiar *villae rusticae*. Din păcate, numărul lor este extrem de mic, și irelevant într-o analiză a economiei reprezentată de producția meșteșugărească.

Un loc distinct în rândul lucrărilor ce vizează viața economică este demersul științific întreprins asupra unor centre urbane precum: Ulpia Traiana de către H. Daicoviciu, D. Alicu²³. În aceeași serie, se cuvin menționate contribuțiile lui Ioan Stângă pentru Drobeta²⁴, O. Toropu și C.M. Tătulea pentru Sucidava²⁵ C.M. Tătulea pentru Romula²⁶, Doina Benea, P. Bona pentru Tibiscum²⁷, N. Gudea pentru Porolissum²⁸, M. Bărbulescu pentru Potaissa²⁹etc.

În cele ce urmează, vom aborda selectiv o analiză asupra officinelor meșteșugărești din Dacia cunoscute până acum prin cercetări arheologice.

Exploatarea resurselor naturale ale subsolului. Până de curând acest domeniu al economiei romane nu a atras prea mult atenția specialiștilor români, cu excepția zonei Munților Apuseni. Cercetări asupra mineritului roman s-au făcut sporadic, îndeosebi cu ocazia descoperirii unor galerii romane la exploatarea de aur de la Roșia Montană³⁰. Problematika a fost tratată cu deosebire prin numeroase studii epigrafice întreprinse asupra unor monumente scrise sau tăblițe cerate. Din acest punct de vedere, s-a stabilit o serie de aspecte colaterale, dar indispensabile ale istoriei așezărilor miniere, de pildă, etnia populației miniere la Roșia Montană. Noile descoperiri arheologice din necropolele de pe teritoriul așezării de la Alburnus Maior au permis identificarea recent alături de dalmați, și prezența tracilor³¹.

Până în acest moment, V. Wollmann a realizat singura sinteză complexă asupra mineritului din Dacia romană, publicată în anul 1996 în ediție bilingvă (română-germană). Studiul se bazează în principal, pe documentele de arhivă austriece din secolul XVIII referitoare la minerit, izvor important și în multe cazuri, pentru identificarea și reconstituirea exploatărilor antice, completate cu informații epigrafice, alături de câteva arheologice cunoscute din Munții Apuseni.

Cercetările arheologice întreprinse în ultimii ani la Roșia Montană au analizat două aspecte fundamentale: urme de locuire și galeriile de exploatare a zăcămintului aurifer (deosebit de importante prin descoperirea unor instalații speciale de scoatere a apei, construcții adiacente anexe de la gura minelor). Deocamdată, mai puțin sunt cunoscute așezările miniere, subiect ce încă provoacă multe discuții între specialiști³².

Un alt aspect se referă la faptul că nu se cunosc locurile de prelucrare a minereului. În acest moment, Roșia Montană reprezintă zona cea mai cunoscută din Munții Apuseni (pentru

²³ Daicoviciu, Alicu 1984.

²⁴ Stângă 1998.

²⁵ Toropu, Tătulea 1987.

²⁶ Tătulea 1994.

²⁷ Benea, Bona 1994.

²⁸ Gudea 1986.

²⁹ Bărbulescu 1994.

³⁰ Sântimbreanu 1989.

³¹ Damian et alii 2003; Simion, Apostol, Vleja 2004.

³² *Eidem*.

Considerații privind cercetările arheologice referitoare la meșteșugurile din provincia Dacia

aur, argint) la poalele lor mai sunt atestate exploatările de fier de la Ghelar, Teliuc, iar pentru cupru, plumb, cele de la Zlatna. În Banat, o serie de exploatări ale nisipurilor aurifere sunt presupuse a fi existat la Bolvașnița. Zlatița etc³³.

În Munții Banatului, prin hărți austriece au putut fi identificate exploatări antice miniere la Moldova Nouă (sunt documentate pentru cupru, argint, plumb), la Bocșa, Ocna de Fier (pentru fier)³⁴. Cel mai important sit din sud-vestul Daciei, apare la Moldova Nouă, unde în locul numit Baron Drachenfels a fost identificată în anul 1986, o primă galerie romană de exploatare. Tot de aici, la Ogașul Băieșului a fost dezvelită o clădire cu mai multe încăperi-atelier, aparținând administrației miniere. Edificiul făcea parte dintr-o suită de mai multe astfel de construcții de același tip dispuse de-a lungul Ogașului Băieșului, una lângă alta. O. Bozu, care a efectuat cercetările a identificat de asemenea, în apropiere, mai multe cuptoare rotunde de reducere a minereului³⁵.

Urme concrete de exploatare nu au fost descoperite în alte părți ale Daciei, deși ele sunt doar amintite în literatură fără alte informații precum cele de la Bălan (cupru) și Veșel.

Exploatarea sării. Informații cu caracter general sunt cunoscute referitoare la salinile Transilvaniei (documentate pe teren la Turda, *Salinae*, Ocna Mureșului etc. au fost identificate galerii antice). Dar investigații arheologice propriu-zise asupra acestora a așezărilor de minieri lipsesc cu totul. Doar câteva informații epigrafice sugerează zonele de export de sare din provincie spre *barbaricum*: Sânpaul, Domnești, Micia, Tibiscum și probabil Porolissum³⁶.

Sub aspectul regimului administrației exploatărilor miniere în general din Dacia descoperirile epigrafice provenind de la Alburnus Maior (Roșia Montana), Ampelum, Teliuc, Moldova Nouă au adus un plus de informație în sensul cunoașterii activității unor *conductores* aflați sub conducerea unor *procuratores* ai provinciei.

Nu știm însă nimic, în continuare, despre districtele miniere, despre modul lor de organizare, teritoriul lor, care nu era dependent de cel urban. Statutul minelor din Dacia nu se mai păstrează, dar în principiu, el poate fi reconstituit pe baza celui de la Vipasca.

În schimb, apare evident că exploatările miniere ale Daciei s-au aflat sub pază militarizată. În zona auriferă a Munților Apuseni este documentată legiunea a XIII-a Gemina, iar ocnele de sare în principal, se aflau sub controlul legiunii a V-a Macedonica. Dar apare greu de înțeles încă, prezența legiunii a VII-a Claudia la Moldova Nouă, tot aici este documentată și o ștampilă a lui cohors III Delmatarum.

Carierile de piatră. În bună măsură, ele au fost prezentate de V. Christescu în prima lucrare asupra vieții economice, pe bază informațiilor datând din secolul al XIX-lea. Dar se cuvine a menționa că în preajma marilor centre urbane au fost identificate carierele de piatră folosite pentru mediul militar. Pentru o serie de centre urbane ale provinciei s-au descoperit sursele de materie primă pentru construcții prin unele cariere locale aflate în imediata apropiere³⁷.

³³ Macrea 1969, passim.

³⁴ Wollmann 1996, p. 77.

³⁵ Bozu 1996, p. 77-78.

³⁶ Menționăm succint Wollmann 1996, passim; Cavruc, Chiricescu 2006; Benea 2007 a, cu toată bibliografia în acest volum.

³⁷ Żmudzinski 2004, p. 822.

Analiza acestor surse de materie primă a fost realizată cu ocazia studierii unor fortificații, precum cele de la Porolissum, Buciumi sau de la Ulpia Traiana, Drobeta, Napoca, Potaissa etc.³⁸ În ridicarea construcțiilor atât militare cât și civile, un rol important l-a deținut piatra de râu. Lucrarea lui V. Wollmann a prezentat informația la zi în acest domeniu pentru întreaga provincie³⁹.

Mai nou, au fost întreprinse analize petrografice în principal asupra monumentelor de arhitectură de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa constatându-se importul de marmură din spațiul unor insule ale Mării Egee.

Reducerea minereurilor. Informații în acest sens sunt foarte puțin constatate mai ales, prin descoperiri fortuite. Din descoperiri mai vechi provine informația despre un singur cuptor pătrat de tip roman de redus minereu de fier identificat la Teliuc.

În castrul de la Porolissum a fost descoperite urmele unei activități metalurgice caracterizată printr-un cuptor de redus minereu sau dimpotrivă o amenajare de fierărie⁴⁰.

La Moldova Nouă, în punctul numit Ogașul Băieșului au fost identificate mai multe locuri de redus minereu din fier, necercetate, însă. În edificiul descoperit s-au găsit urme de instalații de reducere sau prelucrare a metalului(?)⁴¹.

Pentru o perioadă mai târzie datând în secolele III-IV sunt cunoscute mai multe instalații rotunde de reducere a minereului de fier la: Fizeș, Reșița, Soșdea, Gătaia⁴². Tipologic, ele se încadrează instalațiilor caracteristice epocii Latène. În mediul rural autohton în secolul III, un cuptor de reducere a minereului de fier a fost descoperit în așezarea autohtonă de la Criciova sugerând exploatarea locală a resurselor din Munții Poiana Ruscă⁴³.

Din epoca constantiniană, un astfel de cuptor a fost descoperit în apropierea templului din așezarea de la Mehadia⁴⁴.

O analiză asupra productivității fierului în Dacia nu este încă posibilă, deși resursele minerale existau și probabil, au fost exploatare și prelucrate. Nu există încă indicii decât sporadice în acest sens.

Totodată nu avem indicii arheologice asupra unor instalații de topire a minereurilor de cupru, plumb, argint, sau a unor spălătorii de aur (cu excepția celor de la Roșia Montană, deși în chip evident ele trebuie să fi existat. În schimb, au fost descoperite câteva fragmente de tipare de lingouri. Ele erau încizate în bucăți de cărămidă și au fost descoperite până acum la Ulpia Traiana, Tibiscum și Porolissum⁴⁵. Două tipare descoperite la Tibiscum aveau dimensiunile de 19,60 x 2,60 cm, și respectiv 18,50 x 1,50 cm, ceea ce sugerează o activitate importantă în obținerea lingourilor de metal, ce puteau fi utilizate atât pentru producerea barelor de aur, argint, poate chiar bronz folosite apoi, pentru prelucrare⁴⁶.

³⁸ *Ibidem*; Wollmann 1996, p. 258 sqq.

³⁹ Wollmann 1973, p. 105-130; *Idem* 1996, passim.

⁴⁰ Gudea 1997, p. 64.

⁴¹ Bozu 1996, p. 77-78.

⁴² Benea 1997, problematica reluată apoi, de Țeicu 2000, p. 451-472, fără alte date noi.

⁴³ Benea 1992, p. 79-90.

⁴⁴ Lalescu comunicare prezentată la simpozion.

⁴⁵ Benea, Bona 1994, p. 99-100; Alicu et alii 1994; Timoc 1998, p. 53-56.

⁴⁶ Benea, Bona 1994, p. 99-100; Benea 2002, p. 41-65.

Considerații privind cercetările arheologice referitoare la meșteșugurile din provincia Dacia

---

Ateliere de prelucrare a metalului. Fierărie. În chip firesc, ele ar trebui să existe în mai toate așezările pentru satisfacerea nevoilor de strictă necesitate ale comunităților respective (dacă ne gândim numai la materialele utile pentru construcții: scoabe, cuie, piroane folosite la ridicarea unei fortificații, sau a unui edificiu public, de pildă). În acest context, se înscriu numărul mare de unelte din fier, de meșteșugar sau dimpotrivă cele necesare pentru agricultură și uz comun, care în bună măsură erau produse pe loc sau dimpotrivă importate. O analiză asupra tuturor uneltelor din fier lipsește deocamdată în Dacia. Și totuși arheologic, numărul fierăriilor este extrem de redus. Ele sunt documentate arheologic în castele de la Porolissum⁴⁷ și Copăceni⁴⁸, în *vici militares* de la Tibiscum⁴⁹ și Bumbesti⁵⁰ și în așezare rurală Mediaș⁵¹.

Plumb. Centrele cele mai importante actuale de exploatare din antichitate au fost Ampelum și Moldova Nouă (V. Wollmann identifică aici anticul Centum Putea, ceea ce ni se pare corect), unde minereul de plumb apare asociat cu cupru și cu argint⁵².

Utilizarea plumbului în mai toate domeniile vieții cotidiene este deocamdată slab reprezentată până acum în Dacia romană, în domeniile majore, respectiv, în structurile de canalizare, ca mobilier funerar (sarcofage etc.) sau în alte domenii⁵³. Având un punct de topire foarte scăzut, plumbul era maleabil, putea fi prelucrat foarte ușor în diferite medii și mai ales putea fi retopit pentru refolosire⁵⁴. Nu poate fi exclusă prelucrarea pe loc, prin meșteri itineranți în cazul utilizării masive a metalului. Modalitatea cea mai sigură pentru identificarea unor ateliere este reprezentată alături de instalații de producție, de tiparele de piese sau unele unelte de lucru.

Prof. D. Tudor încă în primii anii de după cel de al doilea război, publica un depozit masiv de oglinzi de plumb de la Sucidava realizând o riguroasă tipologie a acestor artefacte⁵⁵, iar în anul 1959 se adăuga un al doilea lot de piese similare descoperite în aceeași localitate⁵⁶. Toate acestea au condus la ideea existenței aici, a unui centru de producție, însă neidentificat pe teren.

La Drobeta, în preajma castrului, poate chiar în forul orașului a apărut un cuptor de topire, deșeuri, zgură și 4 oglinzi de plumb rebutate, care constituiau la acea dată, primul atelier sigur⁵⁷. În cazul prelucrării plumbului, asemenea obiecte au apărut sub forma unor tipare

---

⁴⁷ Gudea 1989.

⁴⁸ Tudor 1978.

⁴⁹ Benea, Bona 1994, p. 96-98.

⁵⁰ Marinoiu 2004, p. 99-101.

⁵¹ Winkler, Blăjan 1982, p. 81-108.

⁵² Wollmann 1996, p. 77-78.

⁵³ Benea 2007 (sub tipar în acest volum).

⁵⁴ Plinius cel Bătrân (N.H., 34, 161) menționează prețul unui pfund roman la 7 denari, deci o tonă de plumb ar costa 21.377 de denari, ceea ce în raport cu bronzul și argintul forma următorul raport: 1: 14: 143.

⁵⁵ Tudor 1945-1947, p. 243-255.

⁵⁶ Tudor 1959, p. 420-428.

⁵⁷ Benea 1974, p. 159-178.

pentru obiecte de mici dimensiuni, accesorii vestimentare sau piese de uz comun. Astfel, două tipare din piatră pentru turnarea oglinzilor au fost descoperite la Apulum (descoperite la Partoș) și un altul din ceramică din *canabae*-le de la Apulum sunt un indiciu sigur al prezenței aici a două ateliere de prelucrare a plumbului pentru oglinzi⁵⁸. Asociate cu oglinzile sunt plăcuțele votive sau reprezentările de statuete din plumb, precum cele dedicate lui Venus, Mercur, reliefuri votive cu cavalerii danubieni descoperite la Dierna, Gârla Mare, Drobeta, Romula⁵⁹ etc. Toate atelierile identificate până acum au ca obiect de lucru o producție de mici dimensiuni. Majoritatea officinelor sunt descoperite în mediul urban și militar.

Pe teritoriul Daciei s-au mai descoperit câteva conducte de plumb fragmentare, indiciu al utilizării lor pentru canalizarea cu apă. În marea lor majoritate ele sunt neșampilate. Ele apar cu deosebire în mediul urban: Drobeta⁶⁰ și teritoriul ei rural (Izimșa, Bistreț)⁶¹, Romula⁶² și Apulum⁶³, Tibiscum⁶⁴.

Recent, descoperirea unor conducte de canalizare din plumb la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, în *forum vetus* au confirmat folosirea lor de anvergură, în lucrările de canalizare⁶⁵. Fistula de plumb era formată din două fragmente, prima lungă de 4,28 m, iar a doua de 0,91 m cu un diametru exterior de 6,5 x 5 cm. Cele două fragmente erau unite printr-un manșon realizat tot din plumb.

Pe unul din fragmente apăreau două ștampile:

CXXVIII/ [C] OL. DAC. SAR, iar a doua inscripție ANT. VAL ET MA CL. Ele au fost întregite corect:

CXXVIII/

/ [C]OL(oniae). DAC(icae) SAR(mizegetusae)/

ANT(onio) VAL(——) ET MA(?rio) CL(?audiano).

Având în vedere mențiunea expresă a Coloniei Dacia Sarmizegetusa, datarea este relativ timpurie, probabil în timpul împăratului Hadrian. O inscripție din anul 132 atestă epigrafic introducerea canalizării cu apă în Capitala provinciei⁶⁶. Cele două personaje menționate trebuie să fie probabil magistrați ai orașului în timpul cărora s-a introdus canalizarea cu apă.

După cum se observă, deocamdată folosirea plumbului în lucrările de canalizare nu și-a găsit o mai mare aplicabilitate în provincia Dacia față de tuburile realizate din lut. Dar aceasta poate să constituie în acest moment și un hazard al descoperirilor!

⁵⁸ Benea 2007 cu toată bibliografia.

⁵⁹ *Eadem*.

⁶⁰ Davidescu 1980, p. 106-107.

⁶¹ Stîngă 1998, p. 113; Crăciunescu 2003, p. 247-249.

⁶² Tudor 1978, p. 187.

⁶³ Trei fragmente de țevi se păstrează la Muzeul Brukenthal din Sibiu. (cf. Piso-Băieștan 2000, p. 229, nota 43).

⁶⁴ Piso, Băieștan 2000, p. 223-229.

⁶⁵ *Ibidem*.

⁶⁶ IDR, III./2, 8: *aqua inducta colon(iae) Dacic(ae) Sarmiz(egetusae)*.

Considerații privind cercetările arheologice referitoare la meșteșugurile din provincia Dacia

---

Totodată, se observă faptul că majoritatea descoperirilor se concentrează în sudul Daciei sugerând în chip evident, utilizarea resurselor de la Moldova Nouă sau dimpotrivă, a importului realizat din provincia vecină, Moesia Superior.

Cantități mari de plumb s-au utilizat mai ales în realizarea mobilierului funerar, fapt constatat în necropolele funerare de la Ulpia Traiana, Apulum, Drobeta, Romula, Dierna Slăveni⁶⁷. Descoperirile sunt mai ales sarcofage simple cu pereți din plumb, urne sau capace de urne. Caracterul aleatoriu al locului de descoperire fără context, nu permite realizarea în acest caz a unei statistici asupra mediului de producție.

Prelucrarea bronzului în provincia Dacia reprezintă în acest moment domeniul cel mai bine reprezentat prin numărul officinelor identificate.

În identificarea atelierelor un rol important îl are spațiul destinat unei officine, o construcție din piatră care poate sugera un atelier permanent sau o baracă de lemn cu spațiul de lucru amenajat într-o încăpere și cuptorul de încălzire în alta etc., putând avea același caracter sau fiind un atelier cu caracter temporar⁶⁸. Toate aceste elemente sunt importante în determinarea caracterului producției romane, adică ateliere permanente sau dimpotrivă sezoniere. În rare cazuri, aceste lucruri au fost determinate ferm în momentul descoperirii unor officine. De pildă, la Tibiscum, în *vicus*-ul militar, atelierul numărul 4 a fost instalat într-o baracă din lemn cu două spații amenajate, primul pentru încălzirea metalului și celălalt cu mesele de lucru pentru lucrători⁶⁹.

Criteriile care stau la baza determinării unui atelier de prelucrare sunt acelea tipice pentru orice officină cu caracter meșteșugăresc: instalația de topire (încălzire a metalului), tipare, unelte tipice unui atelier, rebuturi de fabricație etc.

Pomind de la aceste principii au fost reconstituite mai multe ateliere de prelucrare a bronzului. Ele se grupează în funcție de locul de descoperire în ateliere militare (de reparare a echipamentului militar, armamentului etc.) și ateliere civile⁷⁰.

Ateliere cu caracter militar: au fost descoperite în castele de la Buciumi, Cășei; în *vici militares* de la: Tibiscum, Micia (*vicus*), Slăveni (*castru* sau *vicus*?) specializate pe o producție de echipament, armament, harnașament sau dimpotrivă de reparații.

Atelierele cu caracter civil care s-au păstrat erau specializate de asemenea pe o producție de mici dimensiuni: fibule, accesoriile vestimentare, piese de uz cotidian (ace de păr, *stillus*-uri etc), dar și statuete (Napoca, Micia, Tibiscum, Sucidava etc.).

Identificarea atelierelor cu ajutorul uneltelor de lucru, a tiparelor sau deșeurilor a condus la identificarea în acest moment, a unui număr de 26 de officine cu caracter local, fără a exclude în cazul producției majore prezența unor meșteri itineranți.

Ele se grupează după cum urmează:

---

⁶⁷ Benea 2007 (mss), în acest volum.

⁶⁸ Cociș 1995, p. 383-391.

⁶⁹ Benea, Bona 1994, p. 96-100.

⁷⁰ Benea, Petrovsky 1987; Benea 2002, p. 41-65 cu bibliografia, până la data respectivă.

Nr. Crt.	Atelier	Oraș	Vicus rural	Villa rustica	Castru	Vicus militaris	Datare
1	Tibiscum (Jupa)					x	Sec.II
2	Tibiscum (Jupa)					x	Sec.II/2
3	Tibiscum (Jupa)	x(?)					Sec.III/1
4	Tibiscum (Jupa)					x	Sec.II
5	Tibiscum (Jupa)					x	Sec.II/1
6	Dierna (Orșova)	x					Sec.II / mijlocul sec. III
7	Napoca	x					Sec.II/1
8	Porolissum				x (?)	x (?)	Sec. II-III
9	Potaissa (Turda)				x		Sec.II/2-III
10	Buciumi				x		Sec.II
11	Romita				x		Sec. II-III
12	Resculum (Bologa)				x		Sec. II-III
13	Feldioara					x	Sec. II-III
14	Gilău				x.		Sec. II-III
15	Samum (Cășei)				x		Sec.III
16	Romula (Reșca)	x					Sec.III/mijloc.
17	Slăveni				x	x	Sec.II-III
18	Ilișua				x		Sec. II-III
19	Răcari					x	Sec.II/2-III/2.
20	Drobeta	x					Sec. II-III
21	Micia (Vețel)					x	Sec.II-III
22	Micia (Vețel)				x		Sec.II-III
23	Micia (Vețel)					x	Sec.II-III
24	Grădinari		x				Sec. III
25	Copăceni				x		Sec.II-III
26	Sucidava (Celei)		x				Sec.II-III

Stabilirea unui raport în funcție de locul de descoperire, deși este greu și poate fără relevanță deosebită în acest moment, ar fi următorul: 1. în mediu urban există: 5 ateliere; 2. mediul rural: 2 ateliere; 3. mediul militar: 1 atelier; 4. vici militare: 9 ateliere.

Nu deținem în acest moment indicii asupra unei producții de vase de bronz, opaițe de bronz, a unor piese de mobilier cu componente din bronz, chei etc., dar ele pot fi și urmarea unei carențe de informație arheologică.

De asemenea, deși există anumite piese dispartate provenind de la căruțe sau diligențe descoperite de pildă la Drobeta, Buciumi etc. nu avem încă nici un indiciu asupra unei producții locale în acest sens, deși acest lucru trebuie presupus. Studii în acest sens, lipsesc deocamdată⁷¹.

⁷¹ Benea 1978, p. 59-60; Gudea 1989, passim.

Considerații privind cercetările arheologice referitoare la meșteșugurile din provincia Dacia

---

Caracteristicile principale ale producției locale identificate pe baza atelierelor descoperite până acum argumentează o producție specializată pe producția minoră axată pe realizarea unor piese de mici dimensiuni.

În Dacia sunt documentate până în prezent în mod cert câteva ateliere militare, unele de mare anvergură, precum cel din castrul de la Buciumi, alături de altele descoperite în *vici militares* care deserveau castele, de pildă: Tibiscum, Micia, Slăveni, etc.

Sub raportul diversificării producției se constată aceleași caracteristici, ca și în provinciile vestice, de pildă: Raetia, Pannonia Superior etc. Pentru o producție de mari dimensiuni din bronz nu deținem mărturii arheologice. Astfel, în cazul unor statui imperiale ridicate în anumite orașe precum cele pentru: Iulia Domna (Drobeta), Caracalla (Porolissum), Decius (Ulpia Traiana) etc. sau a altora păstrate fragmentar (Răcari, Tibiscum etc.) există două posibilități, fie aducerea lor prin import, fie realizarea lor pe loc, de către meșteri itineranți⁷².

Prelucrarea aurului și argintului. În Dacia se constată de pildă, la Tibiscum prezența unor ateliere complexe de bijutier, care se ocupau deopotrivă cu prelucrarea bronzului, aurului și argintului⁷³, unde au apărut creuzete cu picături de aur și argint. Indicii ale prelucrării metalelor prețioase au fost descoperite la Ulpia Traiana⁷⁴.

Tezaurile de obiecte de podoabă din argint prezente în epoca romană, alături de piesele de podoabă din metal prețios nu au format încă obiectul unui studiu de sinteză ci se constată publicarea separată a câtorva depozite. Nu se cunosc oficine producătoare de astfel de piese. Nu există un studiu de sinteză asupra podoabelor de argint și de aur, destul de rare, de altfel, pe teritoriul provinciei⁷⁵. Nu avem în acest moment, mai multe indicii ferme asupra unei producții locale. Cu atât mai puțin numeroase sunt studiile întreprinse asupra tezaurilor de piese de argint asociate cu monede⁷⁶. Anumite conexiuni în privința depozitelor din podoabe de argint din Dacia și relația lor cu provinciile sud-dunărene au format obiectul unui studiu al lui Gh. Popilian⁷⁷, atrăgând atenția asupra acestor categorii de piese aparținând fondului autohton al provinciei.

O tratare a pieselor din aur romane din timpul provinciei s-a realizat fragmentar, adică doar pentru anumite categorii de piese, cum ar fi inelele, colierele, de pildă. O tipologie a acestor categorii de piese lipsește deocamdată.

Emailul în Dacia romană a intrat relativ recent în atenția specialiștilor prin numărul mare de artefacte mai ales cu caracter militar descoperite în anumite caste. Între acestea se cuvin menționate în primul rând numărul mare de artefacte militare de la Porolissum, reunite într-un catalog de către N. Gudea și D. Tamba⁷⁸. Pe baza acestor descoperiri, s-a presupus că ar putea exista un atelier local la Porolissum alături de cel de bronzieri.

---

⁷¹ Benea 1978, p. 59-60; Gudea 1989, passim.

⁷² Pop 1977, p. 543-547.

⁷³ Benea 2002, p. 41-65.

⁷⁴ Alicu et alii 1994, passim.

⁷⁵ Isac 1999, p. 755-776; Isac, Gaiu 2006, p. 415-436. etc.

⁷⁶ Crișan, Marinoiu, Popilian etc.

⁷⁷ Popilian 1996, p. 59-69; *Idem* 1998, p. 43-70.

⁷⁸ Gudea, Tamba 1992, p. 305-320.

În castrul de la Buciumi (*fabrica* din castru) unde s-au descoperit un număr mare de piese din bronz se puteau produce și emailate este concluzia unei lucrări recente⁷⁹. Un alt centru de producere a bronzului emailat a fost descoperit la Tibiscum, în mediul civil unde a fost dezvelit parțial un atelier de prelucrare a bronzului asociat cu un altul de sticlă⁸⁰. Producția atelierelor locale din Dacia a asigurat în primul rând centrele militare ale provinciei. Pentru anumite piese, cum ar fi: fibulele sau aplicile este posibil să avem de a face cu un export din Dacia spre *barbaricum*, pe culoarul Mureșului înspre nord. Trebuie remarcat în mod deosebit că în mediul barbar însă lipsesc piesele de echipament emailate romane, care n-au atras lumea barbară⁸¹.

Atelierele de pietrărie. Cercetările în acest domeniu au fost direcționate inițial spre identificarea unor aspecte care priveau studiul monumentelor de pe teritoriul unui oraș, cum ar fi de pildă: Ulpia Traiana, Napoca, Porolissum, Micia, Drobeta, Tibiscum⁸². De la această analiză asupra unor categorii de monumente cu caracter funerar și votiv mai ales, cercetarea s-a extins asupra unor detalii de finete, prin studierea monumentelor de arhitectură din anumite complexe, cum ar fi de pildă: forul de la Ulpia Traiana⁸³. În ultimele decenii, studiul monumentelor a cuprins și teritoriile urbane ale unor orașe din provincie, sau un teritoriu mai mare, cum este sud-vestul Daciei, de pildă⁸⁴.

O altă direcție a cercetării privește identificarea carierelor principale care au deservit cu material de construcție ridicarea principalelor fortificații din Dacia⁸⁵, cercetări care în principal sunt deja încheiate. Cariere de piatră importante romane se presupun a fi existat la Călan, iar pentru marmură la Bucova.

Studierea evoluției structurii interne a unor *vici militares* din provincie precum cele de la: Porolissum, Tibiscum, Micia, Bumbesti, Mehadia, Cigmău, Căței au contribuit la extinderea informației despre carierele locale și activitatea unor oficine locale de pietrărie.

Monumentele din piatră (statui, basoreliefuri, reliefuri etc.) au fost studiate parțial în analiza întreprinsă asupra unor centre de pietrărie din apropierea marilor centre urbane ale provinciei⁸⁶, stabilindu-se anumite particularități locale specifice unor ateliere. Calitatea sculpturii romane este modestă și de importanță locală. În ultimele decenii, s-a acordat o atenție deosebită monumentelor de arhitectură. Pe baza acestor studii, recent s-a avansat ipoteza aducerii unor meșteri din Asia Mică, care au lucrat la ridicarea forului lui Traian de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa.

⁷⁹ Vezi sinteza în domeniu a lui Benea, Crînguș, Regep, Ștefănescu 2006.

⁸⁰ *Eidem.*

⁸¹ *Eidem.*

⁸² Marinescu 1977, p. 112-134; Pop 1968, p. 479-489; *Idem* 1977, p. 635-641; *Idem* 1977a, p. 123-128; *Idem* 1978, p. 35-37; *Idem* 1979, p. 379-386; *Idem* 1980, p. 155-160; Pop, Alicu 1979, p. 277-292, etc.

⁸³ Benea, Müller, Schwalghofer 1997, p. 837-848.

⁸⁴ Crînguș 2004, p. 426-430.

⁸⁵ vezi informațiile generale la Wollmann 1996.

⁸⁶ Vezi nota 77.

Considerații privind cercetările arheologice referitoare la meșteșugurile din provincia Dacia

---

Studiile de până acum au evidențiat influențe venite din nordul Italiei prin filieră norico-panonică⁸⁷, iar mai nou, Mariana Crînguș a sesizat alte influențe venite de la officinele din spațiul sud-dunărean al Moesiei Superior, respectiv de la Scupi⁸⁸.

Producția materialelor de construcție. În acest domeniu, deși descoperirile sunt destul de numeroase o sinteză la nivelul provinciei lipsește. De la început, se cuvine o departajare firească în ateliere militare și ateliere cu caracter privat.

Chiar dacă la prima vedere apare nepotrivită includerea **atelierelor militare** în cadrul vieții economice a Daciei Romane, prezența materialului de construcție produs de officinele militare la anumite edificii publice precum: *thermae*, temple, *stationes* etc. argumentând participarea armatei la ridicarea acestor construcții determină includerea lor în studierea activității economice romane. În literatura de specialitate din țara noastră s-au publicat multe studii privind organizarea officinelor militare, mai ales a celor ale legiunii a XIII-a Gemina⁸⁹. Pentru legiunea a V Macedonica un *corpus* al ștampilelor a fost realizat de M. Grec⁹⁰, cu detalieri cronologice în unele cazuri.

Privind cărămidările trupelor auxiliare din Dacia referiri la acestea s-au făcut cu ocazia menționării istoriei unităților respective fără a avea indicii, în afara ștampilelor asupra descoperirii unor instalații de ardere a materialului de construcție⁹¹. Deși în zona unor *vici militares*, în apropierea unor castru au fost identificate și dezvelite mai multe instalații de ardere a materialului de construcție. Semnificativă sau nu, este prezența în Dacia a unui număr mare de *signacula* circa 12 piese, iar la nivelul Imperiului sunt cunoscute până acum circa 40 de astfel de piese⁹².

Atelierele civile au fost identificate fie prin numeroase ștampile cu caracter privat, fie prin descoperirea unor instalații de ardere a materialelor de construcție (cărămizi, tuburi etc.). Cercetări arheologice sistematice în domeniu nu au fost întreprinse cu excepția celor efectuate la Micia pe locul Termocentralei, când au fost descoperite mai multe cuptoare de ardere⁹³, sau cu caracter izolat: Ulpia Traiana⁹⁴, Drobeta⁹⁵, Romula⁹⁶, Slăveni⁹⁷, Ramna⁹⁸, Orheiul Bistriței⁹⁹, Gornea¹⁰⁰ etc.

---

⁸⁷ Daicoviciu 1968, p. 333-352.

⁸⁸ Crînguș 2004, p. 426-430.

⁸⁹ Sunt cunoscute mai multe lucrări ale lui C. I. Băluță, între care, ultima cea mai valoroasă, IDR III/6 a reunit toate tipurile de ștampile ale legiunii din Dacia. Pentru conducerea oficinei legiunii, vezi Benea 2005, p. 91-99.

⁹⁰ Grec 2000.

⁹¹ Petolescu 2002.

⁹² Isac 2002, p. 70-78

⁹³ Floca, Ferenczi, Mărghitan 1970; Mărghitan 1971, p. 531-535.

⁹⁴ Alicu 1984, p. 467-475.

⁹⁵ Stîngă 1998, *passim*.

⁹⁶ Popilian 1984, p. 46-54.

⁹⁷ Popilian 1981, p. 28-46

⁹⁸ încă inedite, vezi Luca 2005, nr. 477, 3, 4.

⁹⁹ Protase, Dănilă 1965, p. 557-561.

¹⁰⁰ Luca 2005, p. 178, nr. 273, cu bibliografia.

După numărul de ștampile, dar fără a descoperi în mod deosebit numeroase instalații de ardere sunt importante centrele de producție de la Ulpia Traiana¹⁰¹, Romula¹⁰², Tibiscum¹⁰³.

În cazul unor așezări de mai mică importanță de tipul unor *vici militares* asemenea ateliere particulare sunt puțin numeroase, cu o excepție, în cazul officinelor de la Tibiscum, dar ale căror produse de tipul ARF, MID, GTI, MA.SY se regăsesc atât în mediul militar, cât și în cel civil, complicând studiul acestor artefacte în cercetarea acestui complex arheologic¹⁰⁴. O sinteză asupra cărămidărilor civile din Dacia pe baza ștampilelor tegulare a întreprins relativ recent cu bune rezultate C. Pop¹⁰⁵.

Cu rare excepții producția acestor ateliere nu depășește teritoriul unui oraș. Una din acestea ar fi officina cu ștampila MID prezentă la Apulum¹⁰⁶, Ulpia Traiana¹⁰⁷, Tibiscum (în teritoriul acestuia Bolvașnița, Criciova etc)¹⁰⁸. Ștampila este atribuită de unii arheologi unității de mauri de la Tibiscum¹⁰⁹, după alții, unui *officinator* cu numele Marcus Iunius Donatus¹¹⁰.

Producția ceramică este cel mai bine reprezentată în provincie din toate categoriile de meșteșuguri romane. Cercetarea științifică a abordat această tematică este drept și datorită caracterului descoperirilor arheologice în sine. Un rol important în acest sens l-au avut organizarea unui Congres RCRF la Timișoara (1994) și apoi un congres ILA- Zalău (2006) care au determinat publicarea unor volume și a unor expoziții adecvate privind descoperirile de ceramică și mai recent, de opaițe din Dacia Romană. Implicit, un număr semnificativ de mare de arheologi români fac parte acum din asociațiile internaționale RCRF și ILA, ceea ce a oferit o deschidere internațională cercetărilor arheologice în domeniu și cunoașterea concretă a descoperirilor din provincia nord-dunăreană. Ca atare, importante lucrări asupra ceramicii romane din Dacia au apărut masiv *Acta Rei Cretariae Romanae Fautores*, începând din anul 1994 încoaace.

Conlucrarea specialiștilor români cu echipe internaționale din Germania și Anglia în marile centre urbane de la Apulum și Ulpia Traiana a contribuit la rândul lor la publicarea masivă de material ceramic specializat pe domenii care a apărut într-o serie de publicații din țară sau străinătate. În atare situație, în acest studiu de sinteză generală vom menționa doar o serie de lucrări în mod selectiv, fără criteriile precise cronologice sau de altă natură.

Ceramica din provincie cuprinde mai multe domenii:

1. ceramica de tradiție locală daco-romană lucrată cu mâna sau la roată;
2. ceramica provincială romană de uz cotidian;
3. producția ceramică a unor seminții colonizate în Dacia (norico-pannonici, celți, iliri etc.);

¹⁰¹ Piso, 1996. p. 153-200.

¹⁰² IDR, II. passim.

¹⁰³ IDR, III/1. passim.

¹⁰⁴ Benea. Bona 1994.

¹⁰⁵ Pop 1994, p. 41-49.

¹⁰⁶ IDR, III/5.

¹⁰⁷ IDR, III/2.

¹⁰⁸ IDR, III/1.

¹⁰⁹ Moga 1970. p. 135-149.

¹¹⁰ Branga 1980.

Considerații privind cercetările arheologice referitoare la meșteșugurile din provincia Dacia

---

4. ceramica șampilată lucrată la roată;
5. ceramica tip *terra sigillata* locală (Micăsasa, Napoca);
6. tipuri speciale: medalioane, teracote, opaite etc.
7. ceramica romană de import: *terra sigillata*, amfore, *terra nigra*. etc.

Centrele de producție de olărie antică din provincie au fost identificate: prin instalații de ardere a ceramicii, instrumente, anexe, rebuturi de fabricație. Ele apar în toate mediile provinciei și documentează o producție locală importantă ca și capacitate. În literatura de specialitate este domeniul cel mai bine reprezentat.

În afara lucrării de sinteză a lui Gh. Popilian pentru Oltenia, unde sunt amintite în primul rând centrele de olărie de la Romula, apoi cele de la Drobeta și Slăveni, etc. au apărut studii care semnalează descoperirea unor centre de olărie în principalele orașe ale Daciei: Apulum¹¹¹, Ulpia Traiana¹¹², Napoca¹¹³, mai nou Potaissa¹¹⁴, alături de descoperiri de cuptoare de olărie în *vici militares*, cum ar fi de pildă la: Cristești¹¹⁵, Tibiscum¹¹⁶, Bumbești¹¹⁷, Ilișua¹¹⁸ etc.

Un loc distinct în producția ceramică din Dacia îl are ceramica daco-romană lucrată cu mână studiată în prezent într-un număr important de centre de tip *vici militares*, sau chiar castru¹¹⁹.

În mediul rural al provinciei Dacia, cuptoare de olărie apar în număr redus 1-2 instalații de ardere a ceramicii pe teritoriul unei așezări, indiciu al unei importanțe locale. Cităm selectiv: Grădinari (jud. Caraș-Severin)¹²⁰, Micăsasa (jud. Sibiu) etc.

Centrul cel mai important de producere a ceramicii până în prezent a fost descoperit la Micăsasa, unde în așezarea de olari s-au descoperit peste 20 de cuptoare, cu instrumente de lucru, tipare etc. demonstrând o activitate specifică a unei producții de mare anvergură, încă inedită în mare parte¹²¹.

În mediul Daciei libere la Medieșul Aurit¹²², Satu-Mare¹²³ și mai nou Oradea-Salca¹²⁴ au apărut centre importante de olărie.

---

¹¹¹ Ultima lucrare în acest sens cu bibliografia la zi Ceaușescu 2006. p. 142-163.

¹¹² Alicu 1975, p. 43-51; Alicu, Sorocceanu 1982, p. 52-65 etc.

¹¹³ Bolindeț-Rusu 2001 (mss); *Eadem* 2004, p. 321-343; Bolindeț-Rusu 2006, p. 322-336; Bolindeț-Rusu, Cociș 2005, p. 149-184.

¹¹⁴ Recente descoperiri de cuptoare de ardere a ceramicii, tipare, rebuturi de fabricație etc. (vezi rapoartele din 2005, 2006).

¹¹⁵ Nicoleta Man (Tg. Mureș) a prelucrat întregul material ceramic de la Cristești într-o teză de doctorat, în cea mai mare parte încă inedit (Man 1999, p. 143-165).

¹¹⁶ Benea 1982, p. 22-41.

¹¹⁷ Marinoiu 2004, p. 115-124.

¹¹⁸ Gaiu 2002, p. 161-169.

¹¹⁹ Marcu, Țentea 1997, p. 221-268, Benea 2005a., p. 55-65.

¹²⁰ Bozu 1990, p. 147-186.

¹²¹ Mitrofan 1995, p. 175-188; *Idem* 1996; *Idem* 1999, p. 166-174.

¹²² Dumitrașcu, Bader 1967, p. 22.

¹²³ Lazin 1980, p. 111-120.

¹²⁴ Iliș, Bulzan 2002, p. 199-217.

În fața așezării de la Porolissum, la Zalău apare un centru de olărie al dacilor liberi caracterizat prin ceramică cenușie, care lucra mai ales pentru mediul barbar¹²⁵.

În funcție de mărimea centrului de olărie este și importanța producției ceramice locale, sau cu caracter mai larg cuprinzând un teritoriu urban, sau chiar provincial, interprovincial. Credem, că în acest moment nu poate fi demonstrată, deci nu putem vorbi de un export, decât în relațiile cu *barbaricum*, cum au dovedit lucrările recente ale cercetătorilor slovaci constatând prezența ceramicii șampilate de la Porolissum pe teritoriul Tisei Superioare¹²⁶.

O statistică privind raportul enunțat mai sus: mediu urban, rural, *vici militares*, castru, în acest domeniu al ceramicii este încă anevoios de făcut, până în prezent. Totuși, marile centre ceramice recunoscute ale Daciei sunt Romula, Micăsasa, Potaissa, ca și număr de instalații de ardere a ceramicii, apoi cele de la Cristești, Porolissum.

Constatarea principală este următoarea: majoritatea atelierelor de olărie se constată în *vici militares* față de cele din mediul urban sau rural, ceea ce argumentează importanța acestui tip de așezări în structura economiei provinciei, dispunerea lor oarecum simetrică pe tot cuprinsul Daciei.

Există câteva ateliere ce aparțin mediului militar, precum sunt cărămidăriile de la Apulum, sau atelierul de olărie de la Tibiscum descoperit în vicus-ul militar.

Analiza ceramicii cu caracter local este în multe privințe încă la început dar s-au făcut pași importanți în studierea ceramicii șampilate de la Porolissum¹²⁷, a celei locale de la Napoca¹²⁸ și mai nou Micăsasa¹²⁹, a celei daco-romane lucrate cu mâna de la Orheiul Bistriței¹³⁰, Bologa¹³¹, Buciumi¹³², Tibiscum¹³³, Drobeta¹³⁴ etc.

Se cuvine a remarca aici o cercetare cu caracter interdisciplinar precum un studiu al lui Viorica Rusu-Bolindeț asupra ceramicii care imită vasele de metal, îndeosebi paterele¹³⁵ sau un altul privind reprezentările de vase pe monumentele de piatră din provincie¹³⁶.

Un loc distinct în analiza ceramicii îl reprezintă ceramica de import de tip *Terra sigillata* sau *Terra nigra* studiată prin diferire lucrări pe situri arheologice: castru, vici militari, orașe. Acest studiu nu formează obiectul lucrării de față care și-a propus analiza economiei locale daco-romane, deși cercetările se întrepătrund.

Producție ceramică specială cu caracter local: opaițe, teracote, *mortaria* etc.

a. Opaițe. Posibilitățile de identificare ale unui atelier local au fost analizate în mai multe

¹²⁵ Matei 1997, p. 267-455.

¹²⁶ Matei 1997, p. 267-455.

¹²⁷ Gudea, Filip 1997, p. 151-219.

¹²⁸ Rusu-Bolindeț, Voișian, Cociș 2000, p. 141-199.

¹²⁹ Mitrofan 1999, p. 166-174.

¹³⁰ Protase 1960, p. 188-194.

¹³¹ Gudea 1969, p. 503-508.

¹³² Gudea 1970, p. 299-311.

¹³³ Benea 2005.

¹³⁴ Stingă 1998.

¹³⁵ Rusu-Bolindeț 1996, p. 325-388.

¹³⁶ Rusu-Bolindeț 1993, p. 147-154.

Considerații privind cercetările arheologice referitoare la meșteșugurile din provincia Dacia

studii recente asupra acestei probleme aducând în discuție idei cu caracter de ipoteză care conduc spre rezultate mult mai evidente. Criteriile de identificare ar fi următoarele :

1. prin analiza stilistico-tipologică a unei categorii de opaițe romane, respectiv a elementelor de decor specifice unui tip anume de lămpi (decorul bordurii, al discului etc., chiar anumite imperfecțiuni în tratarea structurii corpului pieselor)¹³⁷.

2. prin analiza macroscopică și chimică a pastei unor lămpi produse în centrele ceramice romane din Dacia pentru identificarea sursei de materie primă, mai puțin realizată până acum, datorită costurilor mari. Observații asupra pastei s-au întreprins în cazul lămpilor de la Durostorum, Potaissa¹³⁸ și Tibiscum și pentru unele centre din Dacia Porolissensis.

3. descoperirea unor tipare de lămpi cu ștampilă sau dimpotrivă anonime în apropierea unor ateliere de olărie, credem că reprezintă modalitatea cea mai sigură și desigur cea mai simplă de identificare a unui atelier local. În general, la noi opaițele din lut au fost studiate pe centre de producție mari precum ar fi de pildă: Apulum¹³⁹, Ulpia Traiana¹⁴⁰, Tibiscum¹⁴¹, Romula¹⁴², Potaissa¹⁴³, Cristești¹⁴⁴ etc.

Aceste oficine anonime au un pronunțat caracter local și aparțin unor ateliere pentru care nu sunt cunoscute numele unor proprietari de oficine. Mai nou, s-a avansat ipoteza că prezența unui tipar într-un sit nu poate reprezenta un indiciu al fabricării unui opaiț, dacă nu se afla în zona unei instalații de ardere a ceramicii, ceea ce este discutabil în opinia noastră¹⁴⁵.

Într-un studiu recent, au fost analizate piesele de iluminat anonime, dar și cele ștampilate, care ar putea fi atribuite unei producții locale de opaițe¹⁴⁶. O listă de *officinares* ar putea fi următoarea:

Nr. crt.	Ștampila	Tipul de opaiț	Oficina producătoare	Aria de răspândire	Aria de răsp. în Imperiu	Datare
1.	A(C)CEPTUS	Firmalampen	Napoca (?)	Suceag	-	Sec. II-III
2.	AQUIN(us) sau Aquila	Firmalampen	Apulum	Apulum (3). Cristești de Mureș, Napoca	-	Sec. II-III

¹³⁷ Roman 1997, p. 435-452.

¹³⁸ Ana Cătinaș a întreprins o astfel de analiză în teza sa de doctorat asupra lămpilor de la Potaissa, din păcate inedită încă.

¹³⁹ Mai multe studii ale lui C. I. Băluță 1961; *Idem* 1996 și ultimul dedicat lămpilor cu ștampilă descoperite la Apulum (Băluță 2003).

¹⁴⁰ Alicu 1976; *Idem* 1994; Alicu, Nemeș 1977 etc.

¹⁴¹ Benea 1990; *Eadem* 1996, mai nou vezi și articolele lui S. Regep-Vlascici în acest sens.

¹⁴² Popilian 1997, p. 7-20 etc.

¹⁴³ Cătinaș 1997, *passim*.

¹⁴⁴ Man 1999.

¹⁴⁵ Roman 2006, p. 186-299.

¹⁴⁶ Benea 2006 ms (sub tipar).

Doina Benea

Nr. crt.	Ștampila	Tipul de opaiț	Oficina producătoare	Aria de răspândire	Aria de răsp. în Imperiu	Datare
3	ARMENIUS	Firmalampen	Romula	Romula (21), Orlea (1), Apulum (3), Slăveni (2), Sucidava (2), Tibiscum (1), Ulpia Traiana (4), Dierna (1), Acidava (2), Aquae (Cioroiul Nou) (2.) Transilvania	Moesia Superior (Ratiaria, Ravna Viminacium), Moesia Inferior (Durostorum, Novae, Măcin)	Sf. sec. II – prima jum. Sec. III
4.	AUR. R	Firmalampen	Tibiscum	-	-	Prima jum. Sec. III
5.	CAIUS/F	Firmalampen		Apulum	-	Sec. II-III
6.	CAI	Firmalampen	Tibiscum	Tibiscum	-	Prima jum. Sec. III
7A.	CAI	Firmalampen	Ulpia Traiana	Ulpia Traiana, Apulum, Micia (Graffiti), Cristești	-	Mijlocul sec. II
8.	CRISPINUS (în două variante)	Rotund	Ulpia Traiana	Apulum (3), Ulpia Traiana (2)	-	A doua jum. a sec. II
9.	DIOCLES		Ulpia Traiana	Ulpia Traiana	-	A doua jum. a sec. II
10.	G. GEMELLINUS (ca graffiti)	Rotund	Ulpia Traiana	Ulpia Traiana, Cristești	-	Mijlocul sec. II
11.	IANUARIUS (în mai multe variante)	Firmalampen	Ulpia Traiana	Ulpia Traiana, Apulum, Ampelum	-	Sec. II
12.	IUSTINUS (și în formă de grafitti)	Firmalampen	Apulum		-	Sec. II
13.	MAXIMUS (ca grafitti)	Firmalampen	Apulum	Apulum, Transilvania	-	Sec. II-III
14.	M(ARCUS) SERVIUS) DONATUS (2)	Tipar valva inferioară Firmalampen	Potaissa	Potaissa	-	Sec. II-III
15.	NIMFUS	Firmalampen	Ulpia Traiana	Ulpia Traiana	-	Sec. II-III
16.	PETATUS	Firmalampen	Ulpia Traiana	Ulpia Traiana	-	Sec. II-III
17.	G.I. PROCLUS		Ampelum	Ampelum, Cristești	-	Sec. II-III.
18.	RAR(IUS)	Firmalampen	Ilișua	Ilișua (1)	-	Sec. II-III
19.	ROMANUS. SC(Graffiti)	Firmalampen	Drobeta	Drobeta	-	Sec. II-III

**Considerații privind cercetările arheologice referitoare
la meșteșugurile din provincia Dacia**

Nr. crt.	Ștampila	Tipul de opaiț	Oficina producătoare	Aria de răspândire	Aria de răsp. în Imperiu	Datare
20.	RUFINUS (doua tipuri de ștampilă)	Firmalampen	Apulum	Apulum (2)	-	Sec. II-III
21.	RUSTIK	Firmalampen	Napoca	Napoca (2)	-	Sec. II-III
22.	SERENU(S) (graffiti)	Firmalampen	Apulum	Apulum (2)	-	Sec. II-III
23.	TITUS	Firmalampen	Cristești	Cristești	-	Sec. II-III
24.	URBICUS	Firmalampen	Apulum	Apulum	-	Sec. II-III.
25.	URUS		Drobeta	Drobeta	-	Sec. II-III
26.	VICTOR		Apulum	Apulum, Buciumi	-	Sec. II
27.	X / VISE		Ilișua	Ilișua	-	Mijlocul sec. II.

Producția de lămpi de pe teritoriul Daciei se încadrează producției generale din Imperiu, în care predomină mai ales cele de tip Firmalampen, fiind cele mai simple ca structură. Ea a început imediat după cucerire prin piese cu cioc triunghiular. La aceste piese se adaugă producția anonimă de lămpi din lut atestată în provincie prin mai multe tipare¹⁴⁷ de opaițe cu cioc triunghiular, rotunde sau pătrate sau dimpotrivă de tip Firmalampen.

b. Teracotele au intrat în atenția literaturii de specialitate românești relativ recent, în ultimul timp prin studii de mai mare întindere. De obicei, în anumite monografii de complexe sunt prezentate ca și componente ale complexului respectiv fără o analiză structurală fundamentală.

Judecând după descoperirile de până acum, se integrează într-o producție generală aparținând atelierelor de olărie. În zona atelierelor de olărie locale apar de obicei tipare sau piese rebutate din teracotă, ceea ce sugerează existența unor ateliere cu caracter complex care produc mai multe categorii de produse, alături de ceramică. În cadrul producției de teracote se remarcă în mod deosebit cele cu caracter religios în care predomină zeița Venus, Amor, Mercur, Minerva etc., alături de jucării¹⁴⁸. Valoarea artistică a acestor categorii de piese este modestă.

În rare cazuri s-au descoperit teracote glazurate cum ar fi de pildă la Ampelum, produse de oficina lui C. Iulius Proclus¹⁴⁹ și Tibiscum¹⁵⁰, Romula¹⁵¹ etc. Studii de sinteză asupra acestor categorii de produse nu s-au realizat încă.

¹⁴⁷ *Eadem.*

¹⁴⁸ Publicațiile sunt extrem de numeroase răspândite în numeroase reviste de specialitate. Ca atare cităm selectiv: Petolescu et alii 1975, p. 687-695; Pop, Nemeș 1977, p. 159-161; Nemeș 1987, p. 488-490; Popilian 1997, p. 7-20; Bondoc 2005; Bondoc, Dincă 2005.

¹⁴⁹ Lipovan 1994, p. 153-160.

¹⁵⁰ Benea 2004, p. 203-217.

¹⁵¹ Popilian 1997, p. 7-20.

c. Medalioanele ceramice. Prin modul lor de realizare, ele sunt mai rar întâlnite în Dacia, lucru datorat poate și unei carențe de informație arheologică. Studiile în acest sens sunt puțin numeroase și s-au axat cu deosebire asupra unor descoperiri din situri precum: Romula¹⁵², Tibiscum¹⁵³, Ilișua, Gilău¹⁵⁴ etc. O lucrare de sinteză asupra medalioanelor ceramice din provincie a fost realizată de S. Cociș cu câțva timp în urmă.

O componentă a acestei categorii ceramice este reprezentată de vasele de cult decorate cu medalioane și șerpi. Lucrările care au apărut în decursul timpului se referă la descoperiri din situri. O lucrare de sinteză aparține lui Viorica Rusu-Bolindeț, care a adus la zi întreaga documentație la nivelul anului 1997, împreună cu bibliografia străină la zi. Este un studiu documentat în acest sens¹⁵⁵.

d. Mortaria a fost studiată până acum în Dacia doar prin prisma ștampilelor de producător, neînregistrându-se meșteri locali (cu excepția celui de la Ampelum)¹⁵⁶. Situația nu este clară în acest moment. Dar ele puteau fi produse în orice atelier local de olărie. Oficinele cele mai des întâlnite atestate epigrafic provin din provinciile sud-dunărene sau central-europene¹⁵⁷.

e. Amfore. Un loc distinct în studierea ceramicii romane îl ocupă producția de amfore destinată transportului de produse la mare distanță. Deocamdată nu există indicii asupra unei producții locale. Studiul acestei categorii ceramice a trezit interes de abia în ultimii ani. De la primele descoperiri menționate de edițiile Olteniei Romane ale profesorului D. Tudor¹⁵⁸, apoi Ghe. Popilian pentru același spațiu geografic¹⁵⁹, mai mulți cercetători din Dacia au abordat acest tip de cercetare în subsidiar¹⁶⁰. O sinteză asupra descoperirilor amforistice de pe teritoriul provinciei ajunse în Dacia pe calea comerțului a întreprins A. Ardeț, fiind recent publicată¹⁶¹. Ea oferă o primă bază de discuții în acest sens.

Ateliere de prelucrarea osului și cornului. Deși în mai toate așezările au apărut obiecte de os diverse (de la ace de cusut, ace de păr, plăsele de cuțit, la cutii pentru ace, etc., și piese din componența armamentului roman (mânere de spadă, piese din dotarea arcului și a săgeții, etc). Și în acest caz, avem de a face cu ateliere cu caracter militar și civil. Câteva ateliere militare au fost descoperite în castru, precum cel din castrul mic de la Tibiscum¹⁶² și poate de la Micia¹⁶³, Buciumi¹⁶⁴ din timpul provinciei.

¹⁵² *Ibidem* cu toată bibliografia.

¹⁵³ Benea 1977, p. 161-188; Cociș, Rogozea, Chișu 1988, p. 247-250.

¹⁵⁴ O lucrare de sinteză în acest sens, la Cociș, Ruscu 1996, p. 121-135.

¹⁵⁵ Vezi nota 130.

¹⁵⁶ Lipovan 1990, *passim*.

¹⁵⁷ Băluță 1977, p. 243-256; Petolescu 1985, p. 157-172, cu bibliografia la zi până la aceea dată.

¹⁵⁸ Tudor 1978.

¹⁵⁹ Popilian 1974, p. 137-146.

¹⁶⁰ Alicu 1975 a, p. 409-410; Benea 1999, p. 435-438, Ardeț 1993, p. 95-140.

¹⁶¹ Ardeț 2006.

¹⁶² Benea 2003, p. 223-235.

¹⁶³ Petculescu 2002, p. 765-770.

¹⁶⁴ Chirilă, Gudea, Lucăcel, Pop 1972.

Considerații privind cercetările arheologice referitoare la meșteșugurile din provincia Dacia

---

Atelierele cu caracter civil de regulă puteau exista în orice așezare, meșteșugul acesta făcând parte din categoria celor casnice, identificarea unor oficine s-a făcut cu relativ mare greutate, deși materialul osteologic cu urme de prelucrare a apărut în numeroase așezări nefiind consemnat ca atare. N. Gudea, I. Bajusz au publicat un *corpus* al acelor de păr de la Porolissum¹⁶⁵, după ce un număr mare de piese au apărut în monografia din anul 1989 asupra sitului de la Porolissum¹⁶⁶. Un studiu important aparține Danielei Ciugudeanu, asupra obiectelor de os de la Apulum¹⁶⁷ realizat cu deosebită acribie în atribuire și interpretări. Un alt studiu a abordat descoperirile de la Ulpia Traiana¹⁶⁸.

Un studiu de sinteză asupra descoperirilor de piese din os din Dacia Apulensis și Dacia Porolissensis a fost realizat de către S. Cociș și D. Alicu¹⁶⁹.

O serie de monografii de situri prezintă material osteologic în curs de prelucrare, ceea ce demonstrează importanța ocupației în cadrul unei așezări. Astfel, se cuvin amintite cercetările asupra materialului osteologic din castele de la Bologa, Hinova, din orașele antice Apulum, Porolissum, din așezările rurale de la Timișoara-Freidorf, Cicău, Târnăvioara¹⁷⁰.

Mai nou, multe studii au abordat analiza fenomenului creșterii animalelor și apoi, implicit a vânatului, din punctul de vedere al prelucrării oaselor și a cornului¹⁷¹. Ele au demonstrat că acest meșteșug casnic practic se putea realiza în orice gospodărie, dar era legat direct de sacrificarea animalelor în sensul începerii procesului de prelucrare care trebuia să se desfășoare la câteva ore după sacrificare.

Ateliere de sticlă. În Dacia, deocamdată nu avem indicii de producere a sticlei primare realizate din materie primă, dar există dovezi ale prelucrării acesteia pentru vase.

Un atelier de sticlă anonim a fost descoperit în imediata apropiere a clădirii VII din *vicus*-ul militar de la Tibiscum¹⁷². Poate un atelier să fi existat și la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, unde se presupune că a fost descoperit un cuptor de producere a sticlei.

Analiza produselor de sticlă din Dacia romană s-a realizat practic până acum, doar prin prisma descoperirii unor ștampile marcate pe fundul recipientelor, fără a avea indiciul unei producții locale sau dimpotrivă de import¹⁷³, cum este cazul celei de la Apulum. În rare cazuri accentul descoperirilor s-a pus pe tipologia pieselor, care trebuie să recunoaștem că nu se poate deosebi de cea de import având în vedere standardizarea ei. Ștampile cu marca unui *officinator* au apărut de pildă, pe un fragment IUSTOS care provine de la Apulum¹⁷⁴. Alte

---

¹⁶⁵ Chirilă, Bajusz 1991, p. 249-291.

¹⁶⁶ Gudea 1989, *passim*.

¹⁶⁷ Ciugudeanu 1997.

¹⁶⁸ Alicu, Nemeș 1982, p. 345-365.

¹⁶⁹ Cociș, Alicu 1993, p. 113 sqq.

¹⁷⁰ Cităm selectiv: El Susi 1993, p. 215-220, *Eadem* 1996: Gudea 2005, p. 211-266 cu toată bibliografia la zi asupra problematicii în discuție.

¹⁷¹ Stanic 2001-2002, p. 109-120.

¹⁷² Benea 1996, p. 193-201.

¹⁷³ Băluță 1979, p. 195-200.

¹⁷⁴ Băluță 1983, p. 167-170.

descoperiri similare provin de la Porolissum¹⁷⁵, iar un altul din castrul de la Bologna¹⁷⁶. Un studiu de sinteză la nivelul întregii provincii Dacia lipsește deocamdată¹⁷⁷.

În cazul sticlei de geam folosită mai ales la ferestrele din clădiri civile sau barăci de castru, nu deținem informații de prelucrare a lor pe loc, cum era uzanța, dar acest lucru era cumva obligatoriu datorită fragilității materialului. Un astfel de geam fragmentar a fost descoperit în castrul de la Tibiscum, în anul 1976 restaurat avea dimensiunile de 40 x 36 cm.

În schimb, în producția de mărgelile de sticlă, inele, pietre de inel sunt documentate 2 ateliere, și un al treilea parțial descoperit, încă inedit la Tibiscum¹⁷⁸, și probabil un altul la Porolissum, judecând după numărul de piese descoperite¹⁷⁹. Importanța celor două centre de producție se datorează unui export masiv în *barbaricum*, la sarmații iazigi, unde mărgelile de sticlă sunt o podoabă predilectă. În schimb, inelele și pietrele de inel¹⁸⁰ apar mai ales pe teritoriul provinciei Dacia, fără a avea acum indicii de export.

Ateliere de prelucrare a pietrelor semiprețioase. Prof. D. Tudor a identificat primul atelier de prelucrarea pietrelor semiprețioase din Dacia, la Romula¹⁸¹ a unor geme care erau executate din iaspis, carneol etc. materie primă existentă și pe plan local, dar putând proveni și din import. Centrul era extrem de important pentru întreaga provincie. La Porolissum, datorită numărului mare de piese executate mai ales din sticlă (ne referim mai ales la geme, pietre simple din sticlă se presupune existența unui centru local de producție)¹⁸².

Alături de geme, se cuvin amintite mărgelile executate din carneol, executate în atelierul de la Tibiscum¹⁸³, cu materie primă locală, alături de mărgelile executate din coral, materie prima adusă de undeva din apropiere de insula Sardinia, sau dimpotrivă din apropierea unor insule din Marea Egee.

Deocamdată, pe timpul Provinciei avem documentate puține piese din chihlimbar, pentru care nu există indiciu ferm al importului din *barbaricum* sau al aducerii lui din apropiere de Buzău, oarecum pe plan local, dar tot din afara provinciei.

Asupra exportului Daciei spre *barbaricum*, doar pentru mărgelile de carneol și coral din mormintele sarmatice avem indicii ferme că provin de la Tibiscum.

Industria casnică. a. Țesutul. În mod surprinzător apare reprezentat mai ales prin fusaiiolele de lut folosite la tors, deci o etapă preliminară de lucru. Ele apar cu deosebire în mediul rural local al provinciei în așezările daco-romane, precum: Soporul de Cîmpie, Obreja, Șura Mică, Locusteni, Gropșani, Timișoara-Cioreni, Timișoara-Freidorf etc. Nu au fost descoperite până acum, în mediul urban sau al vicilor militari din Dacia Romană, decât ocazional (de pildă, la Tibiscum o singură piesă). Acest lucru poate sugera indirect o predilecție a

¹⁷⁵ Gudea 1989, p. 205-206.

¹⁷⁶ Gudea 1984, p. 531-535.

¹⁷⁷ Băluță 1979, p. 195-200 face câteva observații cu caracter general la nivelul Daciei Superior.

¹⁷⁸ Benea 2004.

¹⁷⁹ Gudea 1982, p. 21-30.

¹⁸⁰ Vezi la Benea 2004.

¹⁸¹ Cităm selectiv: Tudor 1967, p. 209-229.

¹⁸² Pantazzi 1998, p. 43-51.

¹⁸³ Benea 2004, passim.

Considerații privind cercetările arheologice referitoare la meșteșugurile din provincia Dacia

---

torsului lânii în așezările rurale, implicit și a țesutului în același mediu. Tot atât de rare sunt greutatea pentru războiul de țesut descoperite mai ales în mediul rural, mai puțin în *vici militares* sau orașe¹⁸⁴.

Judecând după faptul că în Dacia este atestat la Apulum un *collegium centonariorum* al țesătorilor de postavuri putem presupune că pregătirea lânii se realiza în mediul rural din apropiere.

b. Atelierele de pielărie nu sunt documentate arheologic încă pe teritoriul Daciei, dar descoperirea unor fragmente de piele este documentată ocazional. Astfel, la Tibiscum, o mică pușculiță cu 11 monede de argint a fost descoperită, în faza de lemn a clădirii XI¹⁸⁵. Un argument important în acest sens îl oferă prezența numărului mare de oase de animale în curs de prelucrare care sugerează importanța creșterii vitelor pentru industria de pielărie, atât de necesară armatei pentru corturi și nu numai.

Folosirea pieilor de animale în confecționarea încălțămintei nu a fost evidențiată până acum în mod satisfăcător, deși anumite reprezentări plastice de artă prezintă atât Columna, monumentul de la Adamclissi, cât și pe unele monumente funerare). Deocamdată dovezile arheologice sunt precare.

Un argument direct este oferit de prezența în Dacia a unui colegiu *utriculariorum*, realizarea de burdufuri pentru transportarea vinului¹⁸⁶, iar la Sucidava este atestat chiar un sclav care era *corarius*¹⁸⁷.

Creșterea animalelor mari (bovine, ovine) reprezintă în provincie o componentă de bază, între ocupațiile tradiționale – să spunem ale provinciei – care puteau asigura necesarul de hrană, dar de materie primă pentru nevoile locale în producția de pielărie și de prelucrare a osului¹⁸⁸.

Pe stela de la Cășei, defunctul apare înveșmântat într-o șubă din piele de oaie indiciu important al industriei de pielărie. Deocamdată lipsesc studii în acest sens. Condițiile climatice ale Daciei cu ierni aspre au influențat și determinat implicit prelucrarea pieilor de animale.

c. O serie de piese de importanță în viața cotidiană, precum instrumentele medicale au fost tratate pe situri: Ulpia Traiana¹⁸⁹, Porolissum¹⁹⁰, Tibiscum¹⁹¹ etc. Lipsește o lucrare de sinteză în acest sens.

Habitatul cotidian cu principalele sale componente: locuința (piese de mobilier, chei etc.) accesoriile de toaletă (oglinzi, piepteni etc.) nu au apărut decât accidental cu ocazia prezentării generale a unui complex de locuire sau inventar funerar. Ca atare nu reprezintă în acest moment o componentă importantă în discuția de față.

---

¹⁸⁴ Un prim studiu aparține Cristinei Alexandrescu în acest volum.

¹⁸⁵ Cercetări încă inedite.

¹⁸⁶ Benea 1994 a, p. 302-310, cu întreaga analiza a problematicii.

¹⁸⁷ IDR, II, 203.

¹⁸⁸ Gudea 2002, p. 61-102.

¹⁸⁹ Alicu, Cociș 1990, p. 223-236.

¹⁹⁰ Gudea 1989, *passim*.

¹⁹¹ Pribăc, Timoc 2004.

Această schiță succintă a economiei romane prin prisma descoperirilor arheologice ce privesc doar o componentă a ei, respectiv meșteșugurile a încercat să surprindă informațiile cele mai importante cunoscute până acum. Nu am putut și nici nu am dorit să luăm în discuție toate studiile, articolele ce priveau un domeniu sau altul. Nu au fost luate în discuție informații de natură epigrafică ori de artă, care ar fi putut aduce unele date mai concludente pentru producția de artă de pildă, tocmai în ideea de a evidenția caracterul descoperirilor arheologice în domeniu.

Intenția noastră a fost să atacăm această problematică dificilă pentru a contura aspectele cunoscute față de cele netratate încă, sau altfel spus, studiate într-o măsură mulțumitoare. Întrucât nu se constată până acum cercetări arheologice sistematice axate pe studiul unor complexe de natură economică. Rezultatele de până acum reprezintă restudierea în mare parte a fondului vechi de descoperiri. Ele sunt în acest moment o bază importantă de studiu.

Ele au argumentat o situație inegală între anumite compartimente ale meșteșugurilor determinate de mai multe cauze cum ar fi: caracterul descoperirilor, interesul specialiștilor și nu mai puțin hazardului descoperirilor. Cu excepția analizei de sinteză întreprinsă asupra opaițelor și unor categorii speciale de ceramică, a fibulelor și a emailatelor, a mărgelilor, a artefactelor de bronz din Dacia lipsesc în acest moment studii la nivel de provincie.

Cantitatea cea mai mare de informație este oferită de atelierele de olărie și de materiale de construcție descoperite până acum pe teren.

O carență mare credem a cercetărilor în domeniul economic este reprezentată de lipsa unor comparații cu situația din alte provincii, în primul rând cu cele din provinciile dunărene limitrofe sau apoi, cele mai îndepărtate din vestul sau chiar estul Imperiului Roman în funcție de problematica tratată.

Nu cred că este nimerit a trasa direcții spre cercetare unor sectoare, ele se evidențiază singure. Am dori însă să menționăm faptul că documentația arheologică asupra meșteșugurilor sub aspectul cunoștințelor este apropiată de cea a altor provincii romane central-europene unde se constată situații similare în studierea artizanatului.

În **concluzie**, credem că se impun câteva observații cu caracter general:

- implementarea sistemului tehnic roman în producție meșteșugărească din Dacia a adus nu numai o tehnică evoluată, dar și artizanii corespunzători în anumite domenii;
- atelierele daco-romane (în sensul general, din provincie) au o producție generală cu caracter local, prea puține produse ajung în schimbul interregional provincial;
- exportul în *barbaricum* este doar în general cunoscut până acum în Dacia, dar el marchează deja domenii importante precum: exportul de ceramică ștampilată, accesorii vestimentare: fibule, podoabe din sticlă, aplici emailate, la care ar trebui să adăugăm arme și alte obiecte de uz cotidian din metal, și produsele naturale cunoscute: sare, grâne etc.
- Masa de oameni ocupați în meșteșuguri provine din zone cu aglomerări de populație, respectiv așezări urbane sau semiurbane (*vici militares*). Din punct de vedere social, statutul lor este și nu clar precizat epigrafic, sau în mare parte necunoscut, dar patronii lor sunt cavaleri recunoscuți din provinciei (vezi cazul lui P. Aelius Strenuus, etc.) Nu sunt cunoscute prea multe date privind evoluția meșteșugurilor în mediul rural cu excepția unor centre mari de olărie amintite mai sus, indiciu indirect poate al relațiilor economice cu mediul urban și semiurban din care își procură cele necesare.

Considerații privind cercetările arheologice referitoare la meșteșugurile din provincia Dacia

• Economia provinciei prin atelierele artisanale a reprezentat un factor important de profunzime în romanizarea provinciei. Sub acest aspect, situația Daciei este comparabilă cu cea a Germaniei Inferior, a Raetiei sau Noricum, de pildă.

• Dacia a reprezentat pentru multe activități meșteșugărești o punte de legătură între Estul și Vestul Imperiului. În acest moment, informațiile arheologice sunt lacunare, dar credem că primele observații coerente în acest sens sunt făcute deja.

Studierea centrelor artisanale din provinciile romane a intrat în atenția cercetătorilor moderni de abia în ultimele două decenii, punând chiar bazele unui proiect Internațional CRAFT ce a inclus deja un număr mare de provincii precum: nordul Italiei, Raetia, Germania Superior și Inferior, Noricum, etc. proiect la care credem că și Dacia va adera în curând.

Bibliografie

- Alicu 1975   Alicu D., *Materialul ceramic de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (I)*, Sargetia, 11-12, 43-51.
- Alicu 1975 a   Alicu D., *Un fragment de amforă cu ștampilă de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, SCIVA, 26, 3, 409-410.
- Alicu 1984   Alicu D., *Două cuptoare de ars țigle și cărămizi de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, ActaMN, 21, 467-475.
- Alicu, Soroceanu 1982   Alicu D., Soroceanu A., *Ceramica romană cu glazură plombiferă de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Potaissa, 3, 52-65.
- Alicu, Pop, Wollmann 1979   Alicu D, Pop C., Wollmann V., *Figurated Monuments from Sarmizegetusa*, BAR IS, 605, Oxford.
- Alicu Nemș 1982   Alicu D., Nemeș, *Obiecte de os descoperite la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, ActaMN, 19, 345-365.
- Alicu, Cociș, 1990   Alicu D., Cociș S., *Instrumente medicale de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Apulum, 26, 223-236.
- Alicu et alii 1994   Alicu D., Cociș S., D Ilieș C., Soroceanu A., *Small Finds from Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Bibliotheca Musei Napocensis, 9, Cluj-Napoca.
- Ardevan 1998   Ardevan R., *Viața municipală în Dacia Romană*, Timișoara
- Alicu, Pop, Wollmann 1979   Alicu D, Pop C., Wollmann V., *Figurated Monuments from Sarmizegetusa*, BAR IS, 605, Oxford.
- Ardeț 1993   Ardeț A., *Amfora romană în Banat*, Tibiscum, 10, 305-309.
- Ardeț 2006   Ardeț A., *Amfora romană în Dacia*, Reșita .
- Băluță 1961   Băluță C.I., *Opaițele romane de la Apulum (I)*, Apulum, 4, 189-220.
- Băluță 1965   Băluță C.I., *Opaițele romane de la Apulum (I)*, Apulum, 5, 227-295.
- Băluță 1977   Băluță C.I., *Sigilla mortariorum apulensia*, Apulum, 15, 243-256.
- Băluță 1979   Băluță C.I., *Considerații referitoare la răspândirea și producerea sticlei din Dacia Superior*, Apulum, 17, 195-200.
- Băluță 1983   Băluță C.I., *Baza unui mulaj pentru butelii de sticlă descoperită la Apulum*, SCIVA, 34/2, 167-170.

- Băluță 2003. Băluță C.I., *Lămpile antice de la Alba Iulia (Apulum) (I), Lămpile epigrafice.*
- Băluță 2003 Băluță C.I., *Inscripțiile Daciei Romane III/6. Instrumentum Domesticum, Alba Iulia.*
- Bărbulescu 1997 Bărbulescu M., *Potaissa. Studiu monografic, Turda.*
- Alicu 1984 Alicu D., *Două cuptoare de ars țigle și cărămizi de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, ActaMN, 21, 467-475.*
- Benea 1974 Benea Doina, *Oglinzi romane din plumb descoperite la Drobeta, Drobeta I, 169-178.*
- Benea 1978 Benea Doina, *O piesă ornamentală de car roman la Drobeta, RMM, 15/9. 59-60.*
- Benea 1982 Benea, Doina, *Atelierele ceramice de la Tibiscum. Contribuții la istoria atelierelor de ceramică din sud-vestul Daciei, Potaissa 3, p. 22-41.*
- Benea, Petrovszky 1987 Benea Doina, Petrovszky R., *Werkstätten zur Metallverarbeitung in Tibiscum in 2. und 3. Jahrhundert n. Chr., Germania, 65, 226-239.*
- Benea, Bona 1994, Benea 1994 a. Benea Doina, Bona P., *Tibiscum, București.*
- Benea 1997 Benea Doina, *Colegiul utricularilor din Dacia, AnB, 4, 302-310.*
- Benea 1999 Benea Doina, *Dacia sud-vestică în secolele III-IV (I), Timișoara.*
- Benea 1999 Benea Doina, *Amfore din vicus-ul militar de la Tibiscum (II), SIB. 19-20 (1995-1996), 195-200.*
- Benea 2002 Benea Doina, *Römische Werkstätten in Dakien (I) (mit Bezugnahme auf die Herstellung von Schmuckstücken und militärische Ausrüstungs-gegenstände aus Bronze). Zwischen Rom und Barbaricum. Festschrift für T. Kolnik, Nitra, 41-65.*
- Benea 2003 Benea Doina, *Militaria aus Tibiscum. Werkstatt zur Horn- und Knochenbearbeitung, Istoria așezărilor de tip vici militares din Dacia Romană, Timișoara, p. 223-235.*
- Benea 2004 Benea Doina, *Die römischen Perlenwerkstätten aus Tibiscum / Atelierele de sticlă de la Tibiscum, Editura Excelsior Art, Timișoara.*
- Benea 2004a Benea Doina, *Ceramica glazurată de la Tibiscum, Apulum, 41, 203-217.*
- Benea 2005 Benea Doina, *Aurelius Goddes. Magister Figlinarum legionis XIII Geminae, (Corona Laurea. Studii în onoarea Luciei Marinescu, 91-99) = Banatica 17, p. 143-150.*
- Benea 2005a Benea Doina, *La céramique dace travaille à la main de Tibiscum, BAR, 1312, Actes du XI-eme Congres UISPP, Universite de Liège Belgique, 2-8 sept. 2001, 55-65.*
- Benea, Crînguș, Regep-Vlascici, Ștefănescu 2006 Benea Doina, Crînguș Mariana, Regep-Vlascici Simona, Ștefănescu Atalia, *Arta și tehnica emailului în Dacia Romană, Timișoara.*

**Considerații privind cercetările arheologice referitoare
la meșteșugurile din provincia Dacia**

- Benea 2006 a. Benea Doina, *Die Anonyme Lampen Produktion in Dakien*, Actes du II-eme Congres International ILA, Zalau (Roumanie) mai 2006. (sub tipar).
- Benea 2007 Benea Doina, *Prelucrarea plumbului în Dacia Romană*, (mss).
- Benea 2007 a. Benea Doina, *Cu privire la organizarea exploatării sării în Dacia Romană* (în acest volum).
- Benea, Müller, Schwalghofer 1997 Benea M., Müller H.M., Schwalghofer B., *Die Gesteine des Forums von Sarmizegetusa*, ActaMN, 33/1, 837-848.
- Bolindeț 1993 Bolindeț V., *Considerations sur l'attribution des vases de Dacie romaine décoré de serpents appliqués*, EphNap, 3, 123-141.
- Bondoc 2005 Bondoc D., *Figurine ceramice romane*. Muzeul Olteniei Craiova.
- Bondoc, Dincă 2005 Bondoc D., Dincă D.R., *Tipare și figurine ceramice romane din centrul ceramic de la Romula. Muzeul Romanăștilui din Caracal, Craiova*
- Bozu 1990 Bozu O., *Așezarea daco-romană de la Grădinari-Săliște (județul Caraș Severin, Banatica, 10, 147-186.*
- Bozu 1996 Bozu O., *Moldova Nouă, jud. Caraș-Severin*, în *Situri arheologice cercetate în perioada 1983-1992, Brăila*, p. 76-78.
- Braga 1980 Braga N., *Urbanismul în Dacia Romană*, Timișoara.
- Ceașescu 2005 Ceașescu M., *A Roman Pottery assemblage from the legionary Fortress at Apulum*, In *honorem Gheorghe Popiliani, Craiova*, 142-162.
- Chirilă, Gudea, Lucăcel, Pop 1972 Chirilă E., Gudea N., Lucăcel V., Pop C., *Castrul roman de la Buciumi, Cluj*.
- Christescu 1929 Christescu V., *Viața economică în Dacia Romană*, Pitești = reeditare 2004, (ed. C.C. Petolescu cu aducerea informației la zi)
- Ciugudeanu 1994 Ciugudeanu Daniela, *O descoperire ilustrând fabricarea oglinzilor de plumb la Apulum*, ActaMN, 31/1, 231-234.
- Ciugudeanu 1997 Ciugudeanu Daniela, *Capsule de sigilii romane de la Apulum, Civilizația Romană în Dacia*, 130-137.
- Ciugudeanu 1997a Ciugudeanu Daniela, *Obiecte de os descoperite, corn și fildeș de la Apulum, Alba Iulia*.
- Cociș, Rogozea, Chițu 1988 Cociș S., Rogozea P, Chițu St., *Note privind câteva tipare și vase cu medalioane în relief din Dacia Romană*, Apulum, 25, 247-250.
- Cociș, Alicu 1993 Cociș S., Alicu D., *Obiecte de os din Dacia Apulensis și Dacia Porolissensis*, ActaMP, 17.
- Cociș 1995 Cociș S., *Ateliere de bronzieri din Dacia romană*, ActaMN, 32/1, 383-391.
- Cociș 2004 Cociș S., *Fibulele din Dacia Romană*, Cluj-Napoca.
- Cociș, Ruscu 1996 Cociș S., Ruscu D., *Reliefsmedallions und Tonmatrizen aus Dakien*, Acta RCRF, 34, 121-135.
- Crăciunescu 2003 Crăciunescu G., *Cercetările de salvare de la Bistreț, județul Mehedinți, Tibiscum*, p. 247-256.

- Crișan 1959   Crișan I.H., *Le tresor d' Ațel et ses relations balkano-danubiennes*, Dacia, 3, 353-367 .
- Crînguș 2004   Crînguș Mariana, *The Representation of Personal Feminine Objects on the Funeral Stelae from Drobeta*, Orbis Antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis, Cluj-Napoca, 426-430.
- Daicoviciu, Alicu 1984   Daicoviciu H, Alicu D., *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*, București
- Damian (ed.) 2003   Damian P.,(editor), *Alburnus Maior(I)*, București.
- Davidescu 1980   Davidescu M., *Drobeta în secolele I-VII e.n.*, Craiova.
- Dumitrașcu-Bader 1967   Dumitrașcu S., Bader T., *Așezarea dacilor liberi de la Medieșul Aurit*, Oradea, 1967.
- Floca, Ferenczi, Mărghitan 1970   Floca O., Ferenczi I., Mărghitan L., *Micia. Grupul de cuptoare de ars ceramică*, Deva.
- Gaiu 2002   Gaiu C., *Grupul de cuptoare de ars ceramică de la Ilișua*, Ateliere și tehnici meștesugărești. Contribuții arheologice, 161-198.
- Glodariu 1974   Glodariu I., *Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și Romană*, Cluj-Napoca.
- Grec 2000   Grec M., *Materialul tegular militar din Dacia Porolissensis*. Teză de doctorat. Univ. Babeș- Bolyai, Cluj-Napoca.
- Gudea 2002   Gudea Al., *Über die Haastiere im Römischen Dacia-ein archäologischen Gesichtspunkt*, Interregionale und Kulturelle Beziehungen im Karpatenraum (2. Jahrtausend v. Chr.-1. Jahrtausend. N. Chr.) (ed. A. Rustoiu, A. Ursuțiu), Cluj-Napoca, 61-102.
- Gudea 2005   Gudea Al., *Civilizație și comerț pe teritoriul Daciei Romane. Cresterea animalelor și implicațiile ei. Studiu arheozoologic, statistic și comparativ*, Comerț și civilizație în Transilvania în contextul schimburilor comerciale și culturale în antichitate (ed. Cosma C., Rustoiu A), 211- 266.
- Gudea 1969   Gudea N., *Ceramica dacică din castrul roman de la Bologa*, ActaMN, 6, 503-508.
- Gudea 1970   Gudea N, *Ceramica dacică din castrul roman de la Buciumi (jud. Sălaj)*, SCIV, 21/2, 299-311.
- Gudea 1978   Gudea N., *Contribuții la istoria economică a Daciei romane. Despre producția ceramică*, Apulum, 16, 136-147.
- Gudea 1982   Gudea N., *Mărgele romane de la Porolissum(I)*, ActaMP, 4, 185-190.
- Gudea 1984   Gudea N., *Despre un vas de sticlă din castrul roman de la Bologa*, ActaMN, 21, 531-535.
- Gudea 1986   Gudea N., *Porolissum. Res Publica Municipii Septimii Porolissensium*, București.
- Gudea 1989   Gudea N., *Porolissum. Un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman (I)*, ActaMP, 13.
- Gudea 1997   Gudea N., *Das Römergrenzkastell von Moigrad-Pomet(I). Castrul*

**Considerații privind cercetările arheologice referitoare
la meșteșugurile din provincia Dacia**

- roman de pe vârful dealului Moigrad-Pomet. *Porolissum(I). Führer zu archäologischen Denkmälern in Dacia Porolissensis*, Zalău.
- Gudea Bajusz 1991 Gudea N, Bajusz I., *Ace de păr din os de la Porolissum. Câteva observații în legătură cu acele de păr din os din provinciile dacice*, ActaMP, 14-15, 81-126.
- Gudea Filip 1997 Gudea N., Filip C., *Die gestempelten Gefäße von Porolissum II. Die gestempelten Gefäße aus dem Kasattel auf dem Hügel Pomăt. Vasele ștampilate de la PorolissumII. Vasele ștampilate din castrul roman de pe vârful dealului Pomăt*, ActaMP, 21, 51-219
- Ilieș, Bulzan 2002 Ilieș C., Bulzan S., *Un centru de olărie din secolele IV-V. Cuptoarele de ars ceramică de la Oradea-Salca-Gheșărie, Ateliere și tehnici meșteșugărești. Contribuții arheologice*, 2002, 199-227.
- Isac 1999 Isac A., *Der römische Schmuck in den Kastellen der Provinz Dacia Porolissensis*, Roman Frontier Studies. Proceedings of the XVIIth International Congress of Roman Studies, Zalău, 1999, 755-776.
- Isac, Gaiu 2006 Isac A., Gaiu C., *Roman Jewellery from Ilișua. A typological Study(I)*, Fontes Historiae. Studia in honorem Demetrii Protase, Bistrița-Cluj-Napoca, 415-436.
- Isac 2002 Isac D., *Signacula în Dacia, Viața cotidiană în castelele Daciei Porolissensis – studii și articole*, Cluj, 70-78.
- Lalescu 2007 Lalescu I., *Un cuptor de redus minereu de fier din așezarea de la Mehadia (sec. IV)*, comunicare la Simpozionul Național Meșteșuguri și artizani în Dacia Romană (sec.II-IV), aprilie 2007.
- Lazin 1980 Lazin Gh, *Cuptoare dacice de ars ceramică din secolele III-IV descoperite la Satu Mare, StCom Satu Mare*, 4, 112-120
- Lipovan 1990 Lipovan I.T., *Cu privire la ceramica cu glazură plombiferă în Ampelum*, SCIVA, 41, 3-4, 273-291.
- Lipovan 1994 Lipovan I.T., *Reliefuri și statuete votive din ceramică glazurată descoperite la Ampelum, Sargetia*, 23, 153-160.
- Luca 2005 Luca S., *Arheologie și Istorie (II). Descoperiri din Banat*, Bibliotheca Septemcastrensis, Sibiu.
- Macrea 1969 Macrea M., *Viața în Dacia Romană*, București.
- Man 1999 Man Nicoleta, *Considerații privind ceramica ștampilată din așezarea romană de la Cristești*, Napoca 1880, 143-165.
- Marinescu 1977 Marinescu Lucia, *Considerații cu privire la arta funerară din Dacia Porolissensis*, ActaMP, 1, 112-134.
- Marinoiu 2004 Marinoiu V., *Romanitatea în nordul Olteniei*, Tg. Jiu..
- Matei 1997 Matei Al, *Die Töpferöfen für graue, stempelverzierte Keramik aus Zalău. Cuptoarele pentru ars ceramică cenușie ștampilată descoperite la Zalău, Römer und Barbaren an den Grenzen des Römischen Daciens. Romani și barbari la frontierele Daciei*, ActaMP, 21, 267-455.
- Mărghitan 1971 Mărghitan L., *Un cuptor din centrul de ars obiecte ceramice recent descoperit la Micia, Apulum*, 9, 531-535.

- Mitrofan 1995 Mitrofan I., *Materiale și ustensile folosite de olarii romani*, Apulum, 32, 175-188.
- Mitrofan 1996 Mitrofan I., *Le centre céramique romain de Micăsasa*, Cluj-Napoca.
- Mitrofan 1999 Mitrofan I., *Centrul ceramic roman de la Micăsasa*, Napoca 1880, 166-174.
- Moga 1970 Moga M., *Garnizoana romană la Tibiscum*, ActaMN, 7, 135-147.
- Nemeș 1987 Nemeș E., *O teracotă cu Venere descoperită la Sarmizegetusa*, Sargetia, 20, 488-490.
- Pantazzi 1998 Pantazzi A., *Aspecte ale glipticii din Dacia Romană*, Ziridava, 21, 43-51.
- Petolescu 1992 Petolescu C.C., *Scurtă istorie a Daciei Romane*, București.
- Petolescu 2000 Petolescu C.C., *Dacia și Imperiul Roman. De la Burebista până la sfârșitul antichității*, București
- Petolescu et ali 1975 Petolescu C.C., Chițu St., Ghigheanu M., Scuturici I., *Monumente votive din Dacia Inferior*, Apulum, 13, 687-695.
- Piso 1996 Piso I., *Les estampilles téglulaires de Sarmizegetusa*, EphNap, 6, 153-200.
- Piso Băieștean 2000 Piso I., Băieștean G., *Des fistulae plumbeae à Sarmizegetusa*, ActaMN, 37/1, 223-230.
- Pop 1968 Pop C., *Monumente sculpturale romane din Napoca*, ActaMN, 5, 479-489.
- Pop 1977 Pop C., *Statui imperiale de bronz la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Sargetia, 13, 543-547.
- Pop 1977 a Pop C., *Puncte de vedere privind arta sculpturală în piatră din Dacia Superioară*, Apulum, 15, 635-641.
- Pop 1977 b P op C., *Porolissum – important centru artistic al Daciei*, ActaMP, 1, 123-128.
- Pop 1978 Pop C., *Se poate vorbi de un stil Potaissa în arta provincială din Dacia romană?*, Potaissa, 1, 35-37.
- Pop 1979 Pop C., *Câteva considerații privind monumentele figurate de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, ActaMP, 3, 379-386.
- Pop 1980 Pop C., *Similitudini artistice între monumentele napocense și potaissense*, Potaissa, 2, 155-160.
- Pop, Nemeș 1977 Pop C., Nemeș E., *Teracote cu Venere la Ulpia Traiana*, ActaMN, 14, 159-161.
- Pop, Alicu 1979 Pop C., Alicu D., *Puncte de vedere privind centrul artistic de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, StComC, 3, 277-292.
- Pop 1994 Pop C., *Ateliere particulare de ceramică în Dacia Romană*, Revista Bistriței, 8, 41-49.
- Pop 1999 Pop C., *Lapicizii din Napoca romană*, Napoca 1880, 215-220.
- Popa 2001 Popa D., *Viața rurală în Transilvania Romană*, Sibiu, 59-90.
- Popilian 1976 Popilian Gh., *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova.

**Considerații privind cercetările arheologice referitoare
la meșteșugurile din provincia Dacia**

- Popilian 1981 Popilian Gh., *Atelierul de ceramică din castrul romană de la Slăveni*, Oltenia, 3, 28-46.
- Popilian 1984 Popilian Gh., *Date noi cu privire la centrul ceramic de la Romula*, AO, (sn), 46-54.
- Popilian 1996 Popilian Gh., *Unitatea culturală dintre provinciile Dacia și Moesia*, Drobeta 7, 59-69.
- Popilian 1997 Popilian Gh., *Les centres de production ceramique d' Oltenie. Études sur la ceramiques romaine et daco-romaine de la Dacie et la Mesie Inferieure*, Timișoara, 7-20.
- Popilian 1998 Popilian Gh., *Câteva considerații cu privire la tezaurul de la Vârtop, jud. Dolj*, AO, S.N, 13, 43-70.
- Popilian 2001 *Istoria Românilor* (ed. D. Protase, Al. Suceveanu), Ed. Academiei, București.
- Pribac, Timoc 2004 Pribac, S., Timoc, C., *Instrumente medicale de factură romană din colecția Muzeului Banatului Timișoara*, AnB 10-11, 1, p. 167-171.
- Protase 1960 Protase D., *Olăria dacică în castrul roman de la Orheiul Bistriței*, ProblMuz, 188-194.
- Protase, Dănilă 1965 Protase D., Dănilă Ș., *Un cuptor roman de ars cărămizi la Orheiul Bistriței*, Apulum, 5, 557- 561.
- Rusu-Bolindeț, Voișan, Cociș, 2000 Rusu-Bolindeț Viorica, Voișan V., Cociș S., *The Pottery in late La Tène tradition of Napoca*, ActaMN, 37/1, 141-199.
- Rusu-Bolindeț 2001 Rusu-Bolindeț Viorica, *Ceramica romană de la Napoca (Cu privire specială asupra veselei ceramice)* teză de doctorat Mss., Univ.Cluj-Napoca
- Rusu-Bolindeț 2004 Rusu-Bolindeț Viorica, *Câteva aspecte legate de activitatea atelierelor ceramice de la Napoca*, Studia Historica et Archaeologica. In honorem magistrae Doina Benea (ed. Mariana Crînguș, Simona Regep-Vlascici, Atalia Ștefănescu), BHAUT, VI, Timișoara, 321-343.
- Rusu-Bolindeț, Cociș, 2005 Rusu-Bolindeț Viorica, Cociș S., *Ceramica din vicus-ul roman Napoca, Comerț și civilizație în Transilvania în contextul schimburilor comerciale și culturale în antichitate* (ed. Cosma C., Rustoiu A.), VII, 149-184.
- Rustoiu 1997 Rustoiu A., *Fibulele din Dacia preromană (sec. II î.e.n.-I e.n.)*, București.
- Rustoiu 2001 Rustoiu A., *Un suport de vas roman din cetatea dacică de la Divici*, AnB(sn), 9, 123-130.
- Rustoiu 2001 a. Rustoiu A., *Strecurători romane din perioada republicană târzie descoperite în cetatea dacică de la Divici (jud. Caraș-Severin)*, Deva, 199-206.
- Sântimbreanu 1989 Sântimbreanu A., *Muzeul mineritului din Roșia Montană*, București.

- Simion, Apostol, Vleja 2004
 Simion Mihaela, Apostol A, Vleja D, *Alburnus Maior II (Monumentul funerar circular. The Circular Funeral Monument)*, București.
- Stanic 2001-2002
 Stanic S, *Manufacturing of Red Deer Antlers and Bones. Case-Study Concerning Some Moldavian Settlements in the IV-Xth Centuries*, Archaeozoology and Palaeozoology Summer-courses, University of Iași, 109-120.
- Stîngă 1998
 Stîngă I., *Viața economică la Drobeta în secolele II-IV p. Ch.*, București.
- El Susi 1993
 El Susi Georgeta, *Analizele resturilor de faună din castrul roman de al Hinova (jud- Mehedinți)*, AnB, 2, 215-220.
- Tătulea 1994
 Tătulea C.M., *Romula. Malva*, București.
- Timoc 1998
 Timoc C., *Un tipar pentru turnat lingouri de metal de la Porolissum*, Ziridava, 21, 53-56.
- Toropu, Tătulea 1987
 Toropu O., Tătulea C.M., *Sucidava. Celei*, București.
- Tudor 1960
 Tudor D, *Viața economică*, Istoria României, Editura Academiei, (ed. C. Daicoviciu et ali), p. 399-417.
- Tudor 1967
 Tudor D., *Pietre gravate descoperite la Romula*, Apulum 6, 209-229.
- Tudor 1978
 Tudor D., *Oltenia Romană*, ed. IV, Bucuresti.
- Țeicu 2000
 Țeicu D., *Opinii privind activitatea metalurgică din Banatul montan în secolele III-IV*, AnB (s.n), 7-8 (1999-2000), 451-472.
- Winkler, Blăjan 1982
 Winkler I., Blăjan M., *Atelierul de fierărie descoperit la Mediaș*, ActaMN, 16, 81-108.
- Wollmann 1973
 Wollmann V., *Cercetări privind carierele de piatră din Dacia Romană*, Sargetia, 10, 105-130.
- Wollmann 1996
 Wollmann V., *Mineritul metalifer, extragerea sării și carierele de piatră din Dacia Romană. Der Erzbergbau, Salzgewinnung und die Steinbrüche in römischen Dakien*, Bibliotheca Musei Napocensis, 13, Cluj-Napoca.
- Żmudzinski 2004
 Żmudzinski M., *Die römische Wirtschaft in der Provinz Dacia Porolissensis im Lichte der Archäologischen Quellen*, Orbis Antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis, Cluj-Napoca, 821-827.
- Zugravu 1991
 Zugravu N., *Istoria romanității nord-dunărene (în secolele I-VII)*, Iași.

EXPLOATAREA RESURSELOR SUBSOLULUI

DESPRE PREZENȚA CAIETELOR DE MODELE ÎN DACIA ROMANĂ

Mariana Crînguș-Balaci

Lapidarii reprezentau o categorie de meșteșugari atestată în Dacia. Cu termenul de *lapidarius* era desemnat cel care se ocupa de blocul de piatră după ce acesta era exploatat din carieră¹. De asemenea mai există un termen înrudit cu cel exprimat anterior, anume cel de *lapicida*. Acesta din urmă se pare că era utilizat pentru a-l numi pe cel care inscripționa pe piatră². De aici reiese clar că la realizarea unui monument, în special funerar care putea fi comandat înainte de a fi utilizat, puteau contribui mai multe persoane. De aceea putem întâlni doi termeni care au aceeași rădăcină pentru a face distincție între cel care preia piatra din carieră pentru a-i da o formă și cel care inciza textul. Cu siguranță au mai existat și alți termeni pentru cei care erau implicați în prelucrarea pietrei.

În Imperiul roman, din analiza inscripțiilor și nu numai, sunt cunoscute mai multe categorii de *lapidarii* sau *marmorarii*. De exemplu îl cunoaștem pe cel care tăia piatra în unghiuri drepte (*lapidarius quadratarius*)³, pe cel care conduce o lucrare în marmură (*a marmoribus magister*)⁴, pe simplul lucrător în piatră (*faber lapidarius*)⁵.

Ei nu erau întotdeauna simpli muncitori ce exploatau sau tăiau piatra, ci îi putem considera, cel mai adesea, ca fiind artizanii care dădeau o formă pietrei utilizată pentru construcții ca elemente de arhitectură sau pentru monumente. Este greu de stabilit în ce consta exact munca unui lapidar. În Dacia pe unele inscripții sau statui apar menționate numele câtorva artizani ai pietrei, fiecare adăugându-și după numele său și activitatea pe care o desfășura legată de prelucrarea pietrei.

Meșterii lapidari se foloseau pentru realizarea motivelor ornamentale sau chiar a scenelor mai complexe de o mulțime de șabloane, tipare sau modele⁶. Pe o serie de monumente epigrafice se observă o diferență de stil privitoare la modul îngrijit în care este realizat relieful și maniera de scriere a literelor incizate. Acest lucru ne conduce la următoarele concluzii: fie monumentul a fost realizat în serie și cel care l-a cumpărat a incizat ulterior textul dorit, fie textul a fost incizat în același atelier, în același timp cu realizarea întregului monument, însă vorbim de două persoane distincte, una care a sculptat elementele ornamentale (artizantul) și alta care a scris textul (cenicul care primea părți mai puțin pretențioase). Credem că trebuie să avem în vedere și

¹D. A., III/2, s.v. *lapidarius*.

²D. A., III/2, s.v. *lapicida*.

³CIL, VI, 9502.

⁴CIL, XI, 3199.

⁵CIL, XI, 683.

⁶Bărbulescu 2004, p. 52.

tipul de monument, căci prezența a două persoane care au contribuit la realizarea și scrierea monumentului este frecventă în cazul monumentelor funerare, în timp ce despre implicarea unei singure persoane în realizarea unei comenzi vorbim mai ales atunci când ne referim la monumentele onorifice.

În lucrarea noastră dorim să aducem în discuție prezența caietelor de modele printre artizanii pietrei din diferitele provincii. Până acum s-a discutat mai mult sub aspect teoretic despre aceste caiete de modele puse de către lapidari la dispoziția comanditarilor. Prezența acestor caiete are un aspect pur teoretic atâta timp cât lipsesc probele materiale. Același lucru se remarcă și în cazul atelierelor de pietrărie din lumea greacă⁷. Pentru a putea renunța la planul teoretic în discuția legată de caietele de modele și pentru a avea probe clare cu privire la existența lor trebuie să plecăm de la precizia tipologică care stă la redarea aproape identică a unei scene pe două sau mai multe monumente realizate în ateliere diferite. Similitudinea detaliilor ne conduc la identificarea materială a caietelor de modele. Dintre monumentele funerare din Dacia publicate până în prezent în diferite reviste și lucrări de specialitate de către cercetătorii români am identificat câteva monumente care prezintă similitudini perfecte între ele de la modul de dispunere și ținută al personajelor până la elementele pe care acestea le poartă în mâini.

În lapidariul Muzeului Județean de Istorie și Artă Zalău se află printre celelalte piese cuprinse în mare măsură în Lapidariul Muzeului⁸ un monument funerar pe care dorim să îl aducem în discuție. Este vorba de un monument sculptural descoperit în comuna Dragu (Fig. 1). Acest monument a intrat în colecția muzeului în vara anului 1977 când a fost identificat pe malul stâng al văii Dragului, în punctul „Dâmbul Țibenii”⁹.

Monumentul sculptural este executat, ca majoritatea monumentelor de la *Porolissum*, din piatră calcaroasă. Se observă prezența a două personaje, un bărbat în stânga, alături de care este reprezentată soția acestuia. Trăsăturile fețelor personajelor nu se pot identifica deoarece au fost martelate de către plugul ce a adus la suprafață piesa. Bărbatul poartă o tunica cu mâneci lungi la care se observă tăietura dreaptă pe lângă gât. Deasupra de aceasta se remarcă o manta ce îi ajunge până la genunchi, cu o cută pe piept sub forma literei V, prinsă pe umărul drept cu o fibulă rotundă. De remarcat capetele draperiei ce coboară pe piept, atât pe partea stângă, cât și pe cea dreaptă. Pe piept se pot observa mai multe cute pe care în mod normal le realiza îmbrăcămintea. Ca și attribute se observă în mâna stângă ținând între două degete *volumen*-ul, însemn al statutului său social. În partea dreaptă, pe șold putem vedea *theca calamaria*. Mâna dreaptă este îndoită din cot și adusă pe piept, parcă pentru a ține colțul unui capăt al draperiei. Atitudinea bărbatului este una solemnă și în același timp relaxată, privirea probabil fiind ațintită în față dacă luăm în considerare poziția trupului și a gâtului. Este de remarcat atenția cu care artizanul a realizat picioarele defunctului, cu multă atenție, respectând întocmai proporțiile anatomice.

Așa cum spuneam, în partea stângă a bărbatului întâlnim imaginea frontală a soției sale. Aceasta purta părul prins și nu putem identifica prezența unor podoabe, în cazul în care

⁷ Baumer 2000, p. 50.

⁸ Gudea, Lucăcel 1975; o descriere mai amănunțită și o încadrare tipologică a acestei piese a se vedea Crînguș-Balaci, Matei 2007.

⁹ Matei, Lako 1979, p. 125.

femeia purta astfel de obiecte. Se remarcă îmbrăcămintea femeii compusă dintr-o tunica lungă și o manta, ambele mult mai neglijent lucrate de către meșterul pietrar în comparație cu maniera de redare a ținutei bărbatului. Nu putem identifica cutele dese ale îmbrăcămintei, ci mai degrabă o cută groasă a tunicii. În mâna stângă care este redată pe lângă corp putem observa prezența unui atribut specific femeilor, anume un fruct. Mâna dreaptă este adusă din cot pe piept, fără a putea identifica exact gestul femeii, căci monumentul este distrus și aici de lama plugului.

În partea inferioară monumentul este distrus neputând observa încălțăminte de celor două personaje.

Privit în ansamblu, acest monument nu se remarcă prin calitatea execuției artistice, căci mai degrabă putem vorbi de o oarecare stângăcie în tratarea anumitor părți anatomice ale personajelor. Atrag atenția mâinile personajelor ce nu păstrează proporțiile normale, iar degetele sunt de dimensiuni neobișnuite. Cu toate acestea, monumentul funerar asupra căruia am insistat se înscrie ca și realizare artistică în linia altor monumente descoperite la *Porolissum*, adică prezintă trăsături specifice, anume o disproporționalitate a mâinilor față de brațe¹⁰, precum și a degetelor față de restul brațului¹¹.

Probabil acest monument este opera unui meșter pietrar care lasă să se remarce prin maniera stângace și naivă cu care a realizat monumentul¹². Trebuie însă să subliniem că acesta este o mărturie artistică a existenței unei categorii sociale în împrejurimile *Porolissum*-ului avem reprezentarea unui personaj ce era cetățean roman – probabil ținând cont și de locul de descoperire a monumentului nostru, în comuna Dragu, jud. Sălaj unde posibil să fi existat o *villa rustica*, adică avem o proprietate a unui veteran care apare reprezentat împreună cu soția sa, ori a unei familii de coloniști. Iată o imagine de familie care a dăinuit peste secole și care a ieșit la lumină fortuit.

Prin trăsăturile artistice și modalitățile meșterului pietrar de realizare a personajelor, dar și datorită pietrei din care este confecționat monumentul, putem spune că el se înscrie în categoria monumentelor executate în atelierele vicinale aflate sub influența centrului artistic de la *Porolissum*¹³ sau poate chiar provine dintr-un atelier porolissens.

Piesa sculpturală la care ne-am referit nu o putem încadra cronologic strict decât în intervalul larg al secolelor II-III d. Hr. ca majoritatea monumentelor de artă provincială din Dacia. Acest lucru se datorează faptului că figura defuncțiilor este distrusă de către plugul ce a adus-o la suprafață, cât și pentru că nu provine dintr-un context arheologic clar.

Imaginea unei familii compusă din cei doi soți nu este unică pe monumentele funerare din Dacia romană. Monumentul la care ne referim a atras atenția d-nului I. Bajusz datorită faptului că soțul purta pe lângă *volumen*-ul din mâna stângă, în partea dreaptă la brâu *theca calamaria*. Nici măcar această redare a unui bărbat care poartă *volumen* și *theca calamaria* nu este unică, căci o astfel de reprezentare care seamănă izbitor de mult ca și compoziție cu monumentul nostru de la Dragu provine din localitatea Zam¹⁴ (Fig. 2).

¹⁰ Pop 1977, p. 124.

¹¹ Gudea, Lucăcel 1975, nr. 133, p. 41.

¹² Marinescu 1977, p. 133.

¹³ Pop 1977, p. 123.

¹⁴ Bajusz 2004, p. 369, fig. nr. 3.

Disponerea personajelor este identică, mai mult și îmbrăcămintea este aceeași, chiar și fibula rotundă pe umărul drept al soțului poate fi observată pe ambele monumente, precum și obiectele pe care le țin în mâini cele două personaje sunt aceleași pe ambele monumente. De asemenea modul în care personajele își țin mâinile este identic. Diferența între cele două monumente este de realizare artistică, monumentul de la Zam fiind superior din punctul de vedere al realizării artistice celui descoperit la Dragu. Este credem noi o dovadă în plus a faptului că în lumea romană printre meșterii pietrari circulau caiete de modele, iată aceeași imagine fiind realizată de un meșter de la *Porolissum*, dar și de un altul din zona centrală a provinciei Dacia, diferența fiind în maniera artistică de execuție a monumentului.

Credem că prin identificarea unei scene identice pe două monumente funerare, anume doi pereți laterali de *aedicula* în două localități diferite de pe arealul provinciei demonstrează prezența clară și directă a caietelor de modele. Adăugăm faptul că dacă cele două piese sunt identice ca și compoziție, modul lor artistic de realizare este total diferit, piesa de la Dragu fiind inferioară celei descoperite la Zam.

În încercarea noastră de a aduce dovezi palpabile cu privire la existența caietelor de modele ce circulau în lumea romană în atelierelor pietrarilor și de unde comandarii își puteau alege tipul de monument care să îi fie așezat deasupra mormântului său aducem în discuție alte două monumente funerare care au aceeași temă reprezentată însă ca și în cazul prezentat mai sus diferă maniera artistică de execuție. Este vorba de alți doi pereți de *aedicula* laterali ce provin din așezările de la Ilișua¹⁵ (Fig. 3) și Gârbău¹⁶ (Fig. 4). În cele două cazuri se observă imaginea unei femei redată din față, îmbrăcată, cu părul prins la spate, ține în mâna dreaptă lăsată pe lângă corp un urciur. Mâna stângă este adusă din cot în jurul taliei. Piciorul stâng este interesant redat, ieșit în ambele cazuri din profilul peretelui de aedicula ca și când personajul feminin ar coborî o treaptă.

Din nou suntem în fața unei scene identice în care se remarcă o prezență feminină care ține în mâna dreaptă un urciur. Singura diferență în aceste compoziții pe lângă cea artistică legată de execuție este modul de redare al capului, în cazul peretelui descoperit la Gârbău personajul feminin este redat din profil, iar în cazul piesei de la Ilișua apare redat frontal. În rest, inclusiv modul de reprezentare al piciorului stâng care nu este unul obișnuit este identic în ambele scene. După părerea noastră este încă o dovadă în plus că și în provincia Dacia au circulat caietele de modele între atelierelor de pietrărie, acestea fiind în sprijinul artizanilor și al comanditarilor.

Sur la présence de cahiers de modèles dans la Dacie Romaine (Résumé)

Dans le monde romain on parle de la présence de cahiers de modèles pour les artisans sculpteurs. Les discussions sont en général sous l'aspect théorique, mais la précision typologique est l'indice que les sculpteurs ont utilisé les cahiers de modèles. Dans la province

¹⁵ Floca, Wolski 1973, nr. 82, p. 26, fig. 101.

¹⁶ Floca, Wolski 1973, nr. 81, p. 26, fig. 99.

de Dacie nous avons identifiés des monuments qui présentent des similitudes dans la composition de la scène, mais sont aussi des indices que les monuments ont été réalisés en ateliers différents.

Bibliografie

- Bajusz 2004 Bajusz, I., *Schreibinstrumente aus Dacia Porolissensis. Tintenfässer, Orbis antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis*, Cluj Napoca, p. 368-374.
- Baumer 2000 Baumer, L.E., *Artisanat et cahiers de modèles dans la sculpture grecque classique, L'artisanat en Grèce ancienne*, Lille, p. 41-61.
- Bărbulescu 2004 Bărbulescu, M., *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj Napoca.
- Crînguș-Balaci, Matei 2007 Crînguș-Balaci, Mariana, Matei, Al.V., *Un monument sculptural din colecția Muzeului Județean de Istorie și Artă Zalău*, ActaMP, 29, sub tipar.
- Floca, Wolski 1973 Floca, O., Wolski, Wanda, *Aedicula funerară în Dacia romană*, BMI, 42, 3, p. 4-52.
- Gudea, Lucăcel 1975 Gudea, N., Lucăcel, V., *Inscripții și monumente sculpturale în Muzeul de Istorie și Artă Zalău*, Zalău.
- Marinescu 1977 Marinescu, Lucia, *Arta funerară din Dacia Porolissensis*, ActaMP, 1, p. 112-134.
- Matei, Lako 1979 Matei, Al. I., Lako, Eva, *Repertoriul descoperirilor și așezărilor de epocă romană pe teritoriul județului Sălaj*, ActaMP, 3, p. 121-136.
- Pop 1977 Pop, C., *Porolissum – centru artistic al Daciei*, ActaMP, 1, p. 123-128.

Lista imaginilor

Fig. 1. Perete de aedicula de la Dragu (Balaci-Crînguș, Matei 2007)

Fig. 2. Perete de aedicula de la Zam (Bajusz 2004)

Fig. 3. Perete de aedicula de la Ilișua (Floca, Wolski 1973)

Fig. 4. Perete de aedicula de la Gârbău (Floca, Wolski 1973)

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

NOI CONTRIBUȚII LA STUDIUL CADRANELOR SOLARE DESCOPERITE ÎN CETĂȚILE GRECEȘTI DIN DOBROGEA

Remus Mihai Feraru

Printre documentele arheologice care provin din cetățile grecești vest-pontice sau din teritoriul lor rural figurează un fragment dintr-un cadran solar, descoperit la Histria (fig. 1) și un cadran solar descoperit în comuna Cumpăna (fig. 4), (aflată la 12 km sud-vest de Constanța, în teritoriul rural al cetății Tomis)¹. Cele două piese arheologice au făcut deja obiectul a două studii remarcabile care-i aparțin lui Constantin Ionescu-Cârligel², autorul a stabilit într-un mod admirabil tipul constructiv în care se încadrează cele două cadrane solare, insistând cu precădere asupra reconstituirii *analemmei* lor și asupra calculării matematice a datelor de construcție a celor două piese. Studiul nostru își propune să aducă o serie de precizări cu caracter istoric în legătură cu proveniența, construcția și funcționarea cadranelor solare descoperite la Histria și Cumpăna, precum și câteva completări privind istoricul cadranelor solare în general³.

Măsurarea timpului a constituit una dintre preocupările majore ale grecilor antici, fiind strâns legată de multiplele aspecte ale vieții religioase, economice și sociale a *polis*-ului grec. Grecii au utilizat ca puncte de reper pentru măsurarea timpului ciclul solar și lunar (alternanța zilei și a nopții, echinocțiile și solstițiile), succesiunea anotimpurilor precum și poziția diferiților aștri⁴. Cadranele solare sunt unele dintre cele mai vechi instrumente de măsurare a timpului. Ele erau utilizate pentru măsurarea timpului prin observarea traiectoriei diurne a soarelui, având ca principiu fundamental de funcționare utilizarea luminii solare.

Sursele antice ne oferă informații sumare, însă concludente, cu privire la inventarea și construcția cadranelor solare. Este cert faptul că aceste instrumente de măsurare a timpului au fost inventate în Orient; babilonienii și egiptenii erau familiarizați cu construcția și folosirea cadranelor solare⁵ cu mult timp înainte de înflorirea astronomiei grecești tributară, la rândul ei, cunoștințelor de astronomie preluate din Mesopotamia⁶.

Un verset din Vechiul Testament atestă cunoașterea și utilizarea cadranelor solare de către vechii evrei: „Ecce ego reverti faciam umbram linearum per quas descenderat *in horologio*

---

¹ Je tiens exprimer toute ma gratitude aux Fondations *Maison des Sciences de l'Homme* (Paris) et Andrew W. Mellon (Washington, D. C.) pour l'aide financière destinée à l'acquisition du matériel documentaire en vue de la publication de cette étude.

² Vezi, Ionescu Cârligel 1969, p. 199-208; Ionescu-Cârligel 1970, p. 119-137.

³ Cu excepția cadranelor solare care fac obiectul studiului nostru, pe teritoriul României au mai fost descoperite trei astfel de piese arheologice: două în Dobrogea (de proveniență nesigură) și una în Transilvania, la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, vezi Alicu, Alicu 1977, p. 263-265.

⁴ Jacquemin 2005, p. 2113.

⁵ Herodot, II, 109, p. 119.

⁶ Toomer 1996, p. 302.

Ahaz in sole retrorsum decem lineis et reversus est sol decem lineis per gradus quos descenderat” („Iată Eu voi face ca umbra să se întoarcă înapoi cu atâtea linii pe care soarele le-a străbătut pe *ceasornicul lui Ahaz*, și anume cu zece linii. Și soarele s-a dat înapoi cu zece linii pe care el le străbătuse”)⁷; acest cadran solar datează, cel mai devreme, din timpul domniei regelui Ahaz (743-728 a. Chr.)⁸; tot la un astfel de instrument face aluzie un fragment din *Cartea Regilor*: „... πορεύεται ἡ σκιά δέκα βαθμούς, ἐὰν ἐπιστρέφῃ δέκα βαθμούς” („... umbra va înainta cu zece trepte sau se va întoarce cu zece trepte”)⁹. *Treptele (βαθμοί)* despre care ne relatează textul „constituiau unități de măsură a timpului într-un cadran solar despre care nu există alte informații; mai mult, s-a presupus că treptele palatului regal din Ierusalim ar fi fost astfel dispuse încât să indice ora. Inexistența unui termen ebraic precis care să denumească întreaga instalație sugerează proveniența babiloniană a unui astfel de instrument de măsurare a timpului”¹⁰, care ar putea fi datat între 727-699 a. Chr.¹¹.

Răspândirea cadranelor solare în Grecia nu poate fi plasată la o dată fixă. Potrivit unei informații pe care o deținem de la Herodot, grecii au învățat tehnica construirii cadranelor solare de la babilonieni: „Πόλον μὲν γὰρ καὶ γνώμονα καὶ τὰ δωδέκα μέρη τῆς ἡμέρης παρὰ Βαβυλωνίων ἔμαθον οἱ Ἕλληνας”, („Căci *polosul* și *gnomonul* și cele douăsprezece părți ale zilei elenii le-au învățat de la babilonieni”)¹². *Gnomonul (γνώμων)* este cel mai simplu aparat de măsurat timpul, constând dintr-o tijă sau un stil (*στοιχείον*) care cădea perpendicular pe un plan orizontal. Umbra stilului proiectată pe planul orizontal indica, prin direcția ei, ora zilei; prin determinarea lungimii umbrei se putea constata începutul solstițiilor și echinocțiilor¹³. Instrumentul a fost utilizat de greci „în primul rând într-o serie de determinări astronomice esențiale: direcția umbrei celei mai scurte din cursul zilei (planul meridian), lungimea minimă și maximă a umbrei în timpul anului, la amiază, pentru determinarea solstițiilor și echinocțiilor, măsura eclipticei (măsura în arc de cerc a unghiului dintre solstițiu și echinocțiu), latitudinea pentru un loc determinat”¹⁴.

Sursele târzii se contrazic în privința construirii și utilizării primelor cadrane solare de către greci. Diogenes Laertios îi atribuie inventarea *gnomonului* lui Anaximandru din Milet (aprox. 611-546 a. Chr.); acesta din urmă a stabilit și data exactă a solstițiilor și echinocțiilor¹⁵. Dimpotrivă, Pliniu cel Bătrân ne informează că Anaximene (aprox. 546 a. Chr.), discipolul lui

⁷ Isaia, 38, 8, (Ieronim, *Vulgata*).

⁸ Jinga 2000, p. 97.

⁹ Vezi, *Septuaginta*, IV Regi, 20, 9-11.

¹⁰ Vezi, *Septuaginta*, 20, 9.

¹¹ Jinga 2000, p. 97; regele la care se face aluzie în IV Regi, 20, 9-11 este Iezechia (727-699 a. Chr.).

¹² Herodot, II, 109.

¹³ Ardaillon [f. a.], p. 262-263; de exemplu, Aristofan indică *lungimea în picioare* a umbrei stilului gnomonului pentru a desemna un moment al zilei. El vorbește de un *stil de zece picioare (δεκαπόων τὸ στοιχείον)*; Rachtel 1998, p. 140-141.

¹⁴ Barnea 1996, p. 196; Ardaillon [f. a.], p. 257; Hultsch 1912, col. 1500-1502.

¹⁵ Diogenes Laertios, II, 1, 3; la rândul său, Ferekyde din Syros a construit în patria sa un *gnomon (ἡλιοτρόπιον)*, vezi, Diogenes Laertios, I, 11, 6.

Anaximandru, a inventat *știința gnomonică* în Grecia; tot el a prezentat cel dintâi la Sparta cadranul solar numit „sciotheric”¹⁶. După opinia noastră, se cuvine să-i dăm crezare lui Diogenes Laertios care leagă răspândirea și utilizarea *gnomonului* în Grecia de numele lui Anaximandru din Milet, având în vedere cunoștințele sale de astronomie, fără ca el să fie socotit inventatorul acestui instrument¹⁷. În secolul al V-lea a. Chr., astronomul Meton a instalat pe colina Pnyx din Atena un *gnomon* (*ἡλιοτρόπιον*) de mari dimensiuni, destinat să determine începutul solstițiilor și echinocțiilor¹⁸.

Perfecționarea *gnomon*-ului în secolele VI-V a. Chr. a dus la apariția *polos*-ului (*πόλος*), primul tip de cadran solar utilizat de către greci. Principiul de bază al funcționării *polosului* consta din reflectarea umbrei lăsată de un stil (acul indicator) pe suprafața de recepție, prin contactul său cu lumina solară.

Polos-ul era format dintr-o emisferă scobită, așezată cu concavitatea spre zenit. Un stil vertical (*σκιαθήρας* – *indagator umbrae*) cădea perpendicular pe suprafața concavă a emisferei¹⁹. Lungimea stilului era astfel calculată încât vârful său să coincidă exact cu centrul emisferei. Suprafața de recepție concavă a *polosului* reprezenta un fel de imagine răsturnată a bolții cerești. Îndată ce soarele apărea la orizont, umbra stilului se proiecta în interiorul emisferei, descriind pe suprafața sa o curbă conformă cu traiectoria diurnă a astrului zilei²⁰. *Polos*-ul măsoara timpul în funcție de poziția și direcția umbrei stilului proiectată pe suprafața de recepție²¹. În jur de 410 a. Chr., Democrit a scris un *Tratat despre polos* care din păcate nu s-a păstrat²². O descriere amănunțită despre construcția și modul de funcționare al cadranelor solare ne-a parvenit de la Vitruvius²³.

Cu timpul, suprafața receptoare a cadranelor solare a fost concepută sub diverse alte forme (semicilindrică, tronconică, plană), primind adesea și orientări diferite, împreună cu stilul. După forma suprafeței de recepție – pe care se reflecta umbra stilului – se disting mai multe tipuri de cadrane solare: sferice, cilindrice, conice, plan orizontale, plan verticale și declinate²⁴. Vitruvius enumeră 13 tipuri de cadrane solare pe care le grupează după forma lor, menționând și numele inventatorilor²⁵.

Poziția umbrei lăsată de *stil* pe suprafața de recepție (cadran), în diferitele momente ale zilei, se materializa prin trasarea pe aceasta din urmă a unei rețele de gradații (*ἀνάλημμα*) care nu reprezenta altceva decât proiecția mișcărilor diurne ale soarelui pe planul meridian al locului.

¹⁶ Plinius, 2, 187 (78).

¹⁷ Hultsch 1912, col. 1501.

¹⁸ Ardaillon [f. a.], p. 257.

¹⁹ Barnea 1996, p. 196.

²⁰ Ardaillon [f. a.], p. 257.

²¹ *Ibidem*, [f. a.], p. 263.

²² Diogenes Laertios, IX, 7, 13 și p. 744, nota 239.

²³ Vitruvius, IX, 7-8, p. 376-379.

²⁴ Pippidi 1976, p. 120; Villedeuil [f. a.], p. 1127-1128, fig. 1, 2, 3; unele dintre tipurile de cadrane solare menționate în text pot fi văzute pe site-ul <http://fr.wikipedia.org>, pentru bibliografie privind cadranele solare, se poate consulta cu folos site-ul www.cadrans-solaires.org.

²⁵ Vitruvius, IX, 8.

Singura *analemă* completă și inteligibilă rămasă din antichitate este cea descrisă de Vitruvius pentru cadranele cu suprafața de recepție sferică, având stilul poziționat orizontal cu vârful în centrul sferei²⁶. Pe suprafața de recepție se marcau traiectoriile soarelui în timpul solstițiilor și echinoctiilor sub formă de arce de cerc de amplitudine variabilă. Practic, nu se trasau decât trei arce de cerc (curbe de bază) paralele reprezentând traiectoriile soarelui la solstiții și echinoctiu: curba echinoctiilor, curba solstițiului de vară și curba solstițiului de iarnă. Fiecare curbă se împărțea în douăsprezece părți egale; prin unirea punctelor de diviziune de pe cele trei curbe se obțineau unsprezece linii orare care împărțeau cadranul în douăsprezece spații orare (numerotate de la 1 la 12), corespunzând celor douăsprezece *ore temporare* (*ὥραι καιρικαί*)²⁷. Timpul în care umbra vârfului *stilului* trecea de la o linie orară la următoarea era egal cu cel în care soarele străbătea a douăsprezecea parte din cursa lui diurnă²⁸. Se cuvine să precizăm că orele marcate de *polos* au o durată variabilă pentru fiecare zi, deoarece fiecare dintre ele nu reprezintă decât a douăsprezecea parte din cursa diurnă a soarelui și nu a douăzeci și patra parte a intervalului cuprins între două treceri succesive ale soarelui pe la meridian. În timpul anului, orele marcate de *polos* aveau o durată egală doar în perioadele echinoctiilor²⁹. Pe un cadran solar erau trasate și alte linii care marcau începuturile lunilor sau al anotimpurilor, solstițiile și poziția soarelui față de constelații³⁰.

Cadranele solare au fost utilizate pe scară largă începând din secolul al IV-lea a. Chr., cunoscând o largă răspândire în epoca elenistică³¹. Construirea cadranelor solare impunea observarea traiectoriilor soarelui de-a lungul întregului an; însă în privința utilizării cadranelor exista inconvenientul că ele nu puteau fi folosite decât pentru latitudinea locului pentru care erau concepute³². Însă acest dezavantaj a fost repede înlăturat de matematicienii și astronomii

²⁶ Vitruvius, IX, 7.

²⁷ Ardaillon [f. a.], p. 257; Barnea 1996, p. 196.

²⁸ În privința diviziunilor secundare ale orei, trebuie să precizăm că anticii cunoșteau doar jumătatea de oră (*ἡμιώριον*). Minutele nu puteau fi percepute de către un cadran solar; de altfel, minutul (*λεπτόν*) a fost în antichitate o diviziune a gradului, vezi, Ardaillon [f. a.], p. 263.

²⁹ Ardaillon [f. a.], p. 257, 263. Practic, pentru greci *ora* (*ὥρα*) reprezenta un interval de timp scurs de o durată oarecare, semnificând a douăsprezecea parte din durata unei zile. Așadar, cele douăsprezece ore indicate de către *polos* reprezentau douăsprezece părți ale zilei (*τὰ δώδεκα μέρη τῆς ἡμέρας*). vezi, Herodot, II, 109.

³⁰ Pippidi 1976, p. 119-120; Barnea 1994, p. 234; Barnea 1996, p. 196; Rehm 1913, col. 2425.

³¹ Jacquemin 2005, p. 2113. Ipoteza că, *polosul* a început să fie construit și utilizat pe scară largă începând din a doua jumătate a secolului al IV-lea a. Chr., este susținută și de utilizarea pentru prima dată a termenului de *ὥρα* cu sensul de *oră*, pentru a denumi intervalul de timp în care umbra stilului parcurgea spațiul orar dintre două linii orare. Se pare că pentru prima dată Aristotel a folosit termenul de *ὥρα* cu sensul de *oră* și nu de *anotimp* (*Constituția atenienilor*. XXX, 6), vezi, Rehm 1913, col. 2418. De asemenea, în a doua jumătate a secolului al IV-lea a. Chr., Pytheas din Massalia folosește termenul de *ὥρα* cu sensul de *oră* pentru a denumi intervalul de timp în care umbra stilului parcurgea spațiul orar dintre două linii orare. Începând din a doua jumătate a secolului al IV-lea a. Chr., se poate vorbi despre împărțirea zilei în *douăsprezece ore*. Până în a doua jumătate a secolului al IV-lea a. Chr. nu există dovezi clare de utilizare a *polosului* pentru măsurarea timpului.

³² Cf. Plinius II, 74 (182): „Cadranele solare nu sunt de folos peste tot în același fel...”.

greci din secolul al IV-lea a. Chr. care au perfecționat construirea cadranelor solare, prin adăugarea unor noi elemente tehnice; este vorba de ceea ce astronomii numesc *oblicitatea eclipticei*, adică unghiul format între planul de mișcare anual aparent al soarelui și planul ecuatorului celest; unghiul de oblicitate ecliptică a fost calculat pentru prima dată de către Anaximandru din Milet și apoi de către Oenopides din Cnidos; pentru Vitruvius acest unghi avea valoarea de 24°. Începând din secolul I p. Chr. acestui unghi i-a fost conferită valoarea de 23°40', iar astăzi el a fost calculat de 23°27'³³.

Pentru construirea unui cadran solar era esențială cunoașterea latitudinii locului unde acesta urma să fie utilizat – ceea ce anticii au definit prin termenul *κλίμα/ ἑγκλίμα* (unghiul format între verticala locului și planului ecuatorial)³⁴. Grecii au conceput latitudinea ca raportul între lungimea *gnomon*-ului și cea a umbrei sale, măsurată la amiaza zilelor de echinocțiu. Noțiunea de *κλίμα* a fost folosită și definită pentru prima dată de către Eudoxos din Cnidos (399-355 a. Chr.), autorul tratatului *Phainomena* versificat de Aratos din Soloi și comentat de Hiparh³⁵. Eudoxos a calculat pentru prima dată latitudinea orașului Cnidos, măsurând raportul care se stabilește între lungimea *gnomon*-ului și lungimea umbrei sale la amiaza zilelor de echinocțiu; el a obținut valoarea reală de 3/4. În secolul al II-lea a. Chr., Hiparh a întocmit tabele de latitudini completate ulterior de către celebrul geograf Ptolemeu (100-170 d. Hr.)³⁶.

Romanii au preluat cadranele solare de la greci. Primul cadran solar utilizat la Roma a fost adus din Catania (în Sicilia) în anul 263 a. Chr.³⁷. Romanii au utilizat timp de un secol acest cadran solar fără să remarce că instrumentul fusese construit pentru o altă latitudine decât cea a Romei, ceea ce-l făcea inutilizabil la Roma³⁸. În 164 a. Chr., cenzorul Quintus Marcus Philippus a instalat la Roma primul cadran solar calculat pentru latitudinea sa³⁹. Începând din a doua jumătate a secolului al II-lea a. Chr. numărul cadranelor solare se va multiplica pe întregul teritoriu aflat sub autoritatea Romei. Construcția lor va deveni în curând o adevărată industrie. Sursele literare ne semnalează prezența lor pe întregul teritoriu al Imperiului roman, în piețe publice, în temple, în for, la circ și în casele particulare⁴⁰. În epoca romană aceste instrumente

³³ Ionescu-Cârligel 1970, p. 120, nota 6.

³⁴ *Ibidem*, p. 120, nota 7.

³⁵ Ionescu Cârligel 1969, p. 204, nota 8.

³⁶ *Ibidem*, p. 205; Ardaillon [f. a.], p. 258-259.

³⁷ Bamea 1996, p. 234.

³⁸ Plinius, 7, (60), 214: „Marcus Varro relatează că primul cadran instalat într-un loc public a fost plasat în preajma Rostrelor, pe o coloană, în vremea celui dintâi război punic, de către consulul Manius Valerius Messala, după cucerirea Cataniei în Sicilia: orologiul a fost transportat de acolo la treizeci de ani după datarea tradițională a orologiului lui Papirius, în anul 491 de la întemeierea Romei. *Liniile trasate pe el nu se potriveau cu orele reale, însă, cu toate acestea, oamenii i-au dat ascultare timp de nouăzeci și nouă de ani, până ce Quintus Marcus Philippus, coleg în funcția de cenzor cu Lucius Paulus, a așezat alături un cadran mai corect potrivit, iar acest dar al lui a lăcut parte din realizările cele mai prețioase ale cenzurii sale*”. În același pasaj, (7, (60), 213), Plinius vorbește de un *solarium horologium* care ar fi fost fixat lângă templul lui Quirinus de către Lucius Papirius Cursor în jur de 293 a. Chr.

³⁹ Plinius, 7, (60), 214; Ardaillon [f. a.], p. 258.

⁴⁰ Ardaillon [f. a.], p. 258.

nu mai prezintă un interes științific ci ele vor avea un rol strict practic, și anume acela de a măsura timpul⁴¹.

De la Histria provine un fragment de marmură aparținând unui cadran solar, descoperit în timpul campaniei de săpături din anul 1950. Piesa a fost descoperită în zona sacră a cetății unde fusese utilizată ca material de umplură în construcțiile târzii (Fig. 1)⁴²; „ea are forma unei părți dintr-o concavitate săpată într-un bloc prismatic drept din care s-au păstrat planul orizontal și planul vertical. Concavitatea piesei, perfect sferică, este lucrată cu mare precizie, având raza sferei de 157 mm”⁴³.

Fragmentul de marmură păstrat este brăzdat de o rețea de linii săpate fin cu dalta. „Astfel, se pot observa două linii convergente care traversează piesa de jos în sus, ducând spre un punct superior care a existat probabil dincolo de spărtură. Aceste două linii transversale sunt intersectate de la dreapta spre stânga de alte două linii paralele care reprezintă două arce de cerc. Linia transversală convergentă din partea stângă este tăiată oblic, în partea superioară, de un segment de curbă de-a lungul căruia au fost gravate cinci litere majuscule grecești (scrise invers, ca în oglindă) care par să reprezinte sfârșitul și începutul a două cuvinte: ... ΟΩ ΧΡΟ.... De-a lungul liniei transversale convergente din partea dreaptă au fost trasate liniuțe indicatoare orizontale, șase în dreapta și șapte în stânga; cele șapte liniuțe aflate în stânga sunt marcate cu litere majuscule grecești scrise în ordine alfabetică de la Β la Μ; din păcate, pe cele șase liniuțe gravate în dreapta nu se poate desluși forma literelor”⁴⁴ (Fig. 2). Pe baza analizei formelor literelor și a analogiilor cu monumentele epigrafice care datează din aceeași perioadă, piesa a fost datată la sfârșitul secolului al IV-lea sau cel mai târziu, la începutul secolului al III-lea a. Chr.⁴⁵.

Se pare că fragmentul din marmură de la Histria a aparținut unui cadran solar cu suprafața de recepție sferică, având stilul orientat orizontal cu vârful în centrul sferei; lungimea stilului, egală cu raza sferei, era de 157 mm⁴⁶. Cadranul histrian se încadrează în tipul constructiv menționat de Vitruvius ca *hemicyclium excavatum ex quadrato ad enclimamque succisum*⁴⁷.

Liniile transversale care brăzdează fragmentul din marmură de jos în sus pot fi interpretate ca linii orare. Linia transversală din partea dreaptă pe care au fost trasate liniuțele indicatoare orizontale este chiar linia mediană a *analemmei*. Cele două curbe paralele, trasate de la dreapta spre stânga, reprezintă părți din curbele de bază ale solstițiului de vară și echinocțiului⁴⁸ (Fig.

⁴¹ Ardaillon [f.a.], p. 258.

⁴² Ionescu-Cârligel 1969, p. 199 și p. 200, fig. 1; menționăm că am preluat fotografiile celor două cadrane solare analizate (de la Histria și Tomis), reconstituirea cadranelor histrian și schema *analemmei* sale din studiul lui Ionescu-Cârligel 1969, p. 200, fig. 1; p. 201, fig. 2; p. 202, fig. 3; p. 207, fig. 5. Fragmentul din cadranul solar histrian este expus la Muzeul Național de Antichități din București, cu nr. L. 2023.

⁴³ *Ibidem*, p. 199.

⁴⁴ Ionescu-Cârligel 1969, p. 199.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ Ionescu-Cârligel 1969, p. 206.

⁴⁷ Vitruvius, IX, 9 și p. 390-391, planșa 72, fig. 2.

⁴⁸ Ionescu-Cârligel 1969, p. 206.

3). Cadranelor a fost calculat pentru latitudinea de 44°31', valoare extrem de apropiată de latitudinea Histriei (44°30'); nu încapă nici o îndoială că instrumentul indica ora temporară în cetatea de pe malul lagunei Sinoe⁴⁹.

„Liniazele indicatoare marcate cu majuscule grecești pe linia orară mediană arătau la amiază – când umbra vârfului stilului cădea pe ele – intrarea soarelui în constelațiile zodiacale și începutul anotimpurilor”; așadar cadranul histrian servea în același timp drept calendar, marcând solstițiile, poziția soarelui față de constelații, începutul lunilor și al anotimpurilor⁵⁰ (Fig. 2 și 3). Prin urmare, analiza *analemmei* cadranelor histrian completează informațiile pe care le avem despre calendarul Histriei⁵¹, în sensul că dovedește, în mod indirect, cunoașterea și identificarea anotimpurilor anului de către histrieni, prin intermediul observațiilor astronomice⁵².

„Curba oblică ce taie linia orară din stânga făcea parte din sistemul care marca cu cât creștea ziua respectivă față de ziua cea mai scurtă de la solstițiul de iarnă. Acest sistem comporta două linii simetrice în raport cu linia orară mediană, pornind de la intersecția acesteia cu curba solstițiului de iarnă, delimitându-se astfel un triunghi sferic”⁵³ (Fig. 3). Prin analogie cu un cadran solar asemănător descoperit la Roma pe colina Esquilin (la Orti Palombra, datat în epoca imperială) și cu un altul descoperit la Delos, s-a propus următoarea întregire pentru cele două frânturi de cuvinte care figurează în partea superioară stângă a piesei în discuție: [Πόσ]ος χρόνος πάσης ἡμέρας παρήκει] – „cum crește durata fiecărei zile”⁵⁴. În acest fel cadranul oferea și o indicație astronomică care putea fi folosită pentru agricultură sau navigație.

În ceea ce privește execuția cadranelor solar de la Histria, se pare că el a fost lucrat pe loc de vreme ce era calculat pentru latitudinea Histriei. Latitudinea a fost calculată la fața locului de către un specialist care posedă fără îndoială cunoștințe avansate de astronomie, matematică și geometrie; în cazul piesei noastre această operație pretindea o observație a traiectoriilor soarelui de-a lungul unui an întreg, în condițiile în care nu apăruseră încă tabelele de latitudini care urmau să fie concepute de-abia un secol mai târziu de către Hiparh. Execuția propriu-zisă a cadranelor și trasarea *analemmei* se pare că s-au desfășurat sub supravegherea aceluiași specialist. Finețea execuției sale plastice denotă măiestria cioplitorilor histrieni, într-o epocă din care datează și alte admirabile monumente arhitecturale histriene.

⁴⁹ Ionescu-Cârligel 1970 p. 122-124.

⁵⁰ Rehm 1913, col. 2425; cf. Ionescu-Cârligel 1970, p. 133-134.

⁵¹ Cu privire la calendarul Histriei și al cetăților grecești milesiene din Pontul Stâng, vezi, Feraru 2004, p. 157-165.

⁵² În acest sens, se poate face o analogie cu o inscripție descoperită la Bizanț, datată în secolele II-III d. Hr., care atestă cunoașterea celor patru anotimpuri de către grecii din Pontul Euxin: „ Αγαθῶν Δαίμωνι / Αγαθῆι Τύχῃι / Καλῶι Καιρῶι / Ομβροῖς Ανέμοις / Εαρι Θέρει / Μετοπῶρω / Χειμῶνι... („Bunului Daimon / Bunului Destin / Vremii bune / Năprasnicelor Ploi, Vânturilor / Primăverii, Verii / Toamnei / Iernii, [închinare]”), vezi, Lajtar 2000, p. 42-43. nr. 13. Cu privire la cunoașterea și cultul anotimpurilor în Grecia antică, vezi Gunning 1918, col. 1164-1175; de asemenea, vezi Ferrari 2003, p. 77.

⁵³ Ionescu-Cârligel 1969, p. 206.

⁵⁴ Ardaillon [f. a.], p. 260.

Alături de cadranul solar descoperit la Histria – cel mai vechi de pe teritoriul țării noastre – este de menționat cadranul solar descoperit la Cumpăna (12 km la sud-vest de Constanța), în teritoriul rural al cetății Tomis⁵⁵. Deși cadranul solar descoperit în teritoriul cetății Tomis nu a fost lucrat cu tot atâta precizie ca cel descoperit la Histria, el este interesant din punct de vedere constructiv și decorativ. În acest caz, avem de-a face cu un ansamblu sculptural din marmură albă cu pete vineții, format din cadranul solar propriu-zis care se sprijinea, lucrat fiind monolit, între coarnele unui cap de taur foarte îngrijit sculptat. După maniera de redare a bucraniului piesa a fost datată în secolul al II-lea d. Hr.⁵⁶ (Fig. 4).

Suprafața de recepție a cadranelor este cilindrică⁵⁷, cu raza de 160 mm; pe ea au fost gravate unsprezece linii orare convergente și două curbe paralele transversale (cea echinoctială și cea a solstițiului de iarnă). Trasarea *analemmei* este aproximativă. Cadranul a fost calculat pentru latitudinea de 44°07'; probabil el a funcționat pentru latitudinea orașului Tomis (44°10'), oferind indicații orare⁵⁸.

Cât privește execuția cadranelor descoperite la Cumpăna, există posibilitatea ca el să fi fost construit pe loc, fără a exclude totuși ipoteza că el ar fi putut fi construit în atelierele de la Tomis. Orașul exilului lui Ovidius se situează pe primul loc în privința producției artistice, în epoca romană. Cererea de sculptură venea atât din partea populației cetății cât și a persoanelor rezidente în teritoriul rural al acesteia. În secolele I-III d. Hr. au funcționat la Tomis numeroase ateliere care au produs un număr considerabil de monumente sculpturale⁵⁹.

În cazul celor două cadrane solare, materialul de construcție este marmura care provine din import, fiind cunoscut faptul că această rocă lipsește cu desăvârșire în Dobrogea. Dacă în cazul cadranelor solar histrian este greu de identificat proveniența marmurei, din pricina lipsei analogiilor, în cazul cadranelor de la Cumpăna se pare că materialul – marmură albă cu dăre vineții – ar putea proveni din așezarea *Docimium* situată în Asia Mică. Din același tip de marmură au fost lucrate alte două sarcofage de tip asiatic din care au fost descoperite două fragmente la Tomis⁶⁰. O altă sursă de proveniență a marmurei a fost identificată la Procones, ale cărui cariere aparțineau Cyzicului, cetate cu care orașele vest-pontice întrețineau legături economice și culturale încă din secolele V-IV a. Chr., care au rămas neîntrerupte în epoca romană⁶¹. Se poate presupune că, ansamblul sculptural descoperit la Cumpăna a fost realizat în atelierul de prelucrare a marmurei descoperit la Tomis, la baza falezei de vest a orașului situată la nivelul portului antic; în această zonă au fost scoase la lumină mai multe monumente aflate în diverse stadii de prelucrare care zăceau pe un strat gros de așchii rezultate din cioplirea marmurei⁶².

⁵⁵ Ionescu-Cârligel 1969, p. 199-200; cadranul solar „tomitan” a fost descoperit la Cumpăna în anul 1960 de către cercetătorii muzeului regional de arheologie și se află expus la Muzeul Arheologic din Constanța; piesa a fost publicată de Comănescu 1963.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 201; Barnea 1994, p. 234-235.

⁵⁷ Vitruvius, IX, 8 și pl. 72, 2, p. 390-391.

⁵⁸ Ionescu-Cârligel 1969, p. 207; *Ibidem*, 1970, p. 125-127.

⁵⁹ Covacef 2002, p. 243-245.

⁶⁰ *Ibidem* 2002, p. 297.

⁶¹ *Ibidem*, p. 295-296.

⁶² *Ibidem*, p. 244.

Piesa descoperită la Histria completează cunoștințele noastre lacunare cu privire la viața științifică a cetății în secolele IV-III a. Chr.. Ea demonstrează cunoștințele avansate de astronomie, geometrie și matematică ale specialiștilor histrieni într-o epocă în care construirea cadranelor solare se afla doar la începuturile ei. Existența unei atmosfere de preocupări științifice în Pontul Stâng, atât la Histria cât și la Callatis, poate explica formarea unei personalități științifice de valoare a lui Demetrios din Callatis (a doua jumătate a secolului al III-lea a. Chr.), o autoritate incontestabilă în problemele de istorie și geografie locală a coastelor nordică și vestică a Pontului Euxin⁶¹. În egală măsură, cadranul descoperit la Cumpăna denotă intensă activitate sculpturală din Pontul Stâng în secolul al II-lea d. Hr., perioadă care coincide cu remarcabila înflorire economică a Tomis-ului.

Nouvelles contributions à l'étude des cadrans solaires découverts dans les cités grecques de Dobroudja (Résumé)

Le cadran solaire est considéré comme l'un des premiers instruments utilisés par l'homme pour mesurer l'écoulement du temps.

Les cadrans solaires étaient connus du temps immémorial des babyloniens et des Égyptiens. Les Hébreux connaissaient aussi le cadran solaire, comme semble résulter d'un passage d'Isaïe (38, 8), relatif au cadran d'Achaz. D'après Hérodote (II, 109), l'usage du *gnomon* et du cadran solaire s'introduisit de Babylone en Grèce. Diogène Laërce attribue l'invention du cadran solaire à Anaximandre (611-546 av. J. C.). Les Romains n'ont connus les cadrans solaires qu'à l'époque de la première guerre punique. Ce ne fut qu'en 164 av. J. Chr. que Rome eut le premier cadran réglé sur sa latitude: il a été construit sur l'ordre du censeur Q. Marcus Philippus (Pline l'Ancien, *Naturalis Historia*, VII, 213).

Le *gnomon* des anciens (*γνάμων*) se compose d'une tige verticale dressée sur un plan horizontal, l'ombre du *gnomon* se projetant sur ce plan. À l'origine, le *gnomon* indique l'heure ainsi que le commencement des solstices et des équinoxes, par la direction et la longueur de son ombre.

Le cadran solaire se compose essentiellement d'une tige (*style*) verticale dont l'ombre se projette sur une surface de réception (la table du cadran) sur laquelle sont tracées à l'avance les lignes où doit se projeter l'ombre du soleil aux différentes heures de la journée, et qu'on appelle *lignes horaires* (*ἀνάλημμα*).

Le *polos* (*Πόλος*) a été le premier type de cadran solaire utilisé par les Grecs; il est un *gnomon* perfectionné. Le *polos* est un hémisphère concave placé bien horizontalement, dans un lieu découvert, la partie concave du *polos* étant tournée vers le zénith. On y fixait un style dont la pointe est située exactement au centre de l'hémisphère.

On distingue plusieurs sortes de cadrans solaires d'après la forme de leur table (surface de réception): sphériques, cylindriques, concaves, convexes, horizontaux, verticaux, déclinants.

⁶¹ Pentru evocarea personalității, operei și activității lui Demetrios din Callatis, vezi, Feraru 2006, p. 128-134; de asemenea, vezi, Firicel 2001-2002, p. 136-137 și 148-149.

Le fragment de marbre découvert à Histria fait partie d'un cadran solaire sphérique du type hémicycle; le cadran solaire d'Histria date du IV-IIIe siècle av. J. Chr.; il était calculé pour la latitude de la cité (44°31'). L'instrument indiquait l'heure temporaire et servait en même temps de calendrier. Le cadran solaire d'Histria servait à marquer l'entrée du soleil dans les constellations zodiacales ainsi que le commencement des mois et des saisons.

Le cadran solaire découvert à Cumpăna a une surface de réception cylindrique. Il date du IIe siècle ap. J. Chr.; l'instrument a été calculé pour la latitude de Tomi (44°10').

Izvoare

Diogenes Laertios, *Despre viețile și doctrinele filosofilor*, București, 1963

Herodot, *Istoriei*, II, București, 1998

Plinius, *Naturalis Historia. Enciclopedia cunoștințelor din Antichitate*, I, II Iași, 2001

Vitruvius, *De architectura*, București, 1964

Bibliografie

- Alicu, Alicu 1977   Alicu D., Alicu S., *Un cadran solar fragmentar descoperit la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *Sargetia*, 13, p. 263-265.
- Ardailon [f. a.]   Ardailon E., s. v. *Horologium*, în *DA*, III, (lit. H-K), Paris, p. 256-263.
- Barnea 1994   Barnea A., s. v. *Cadran solar*, în *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, (coord. științific Constantin Preda), I, (lit A-C), București.
- Barnea 1996   Barnea A., s. v. *Gnomon*, în *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, (coord. științific Constantin Preda), II, (lit D-L), București.
- Comănescu 1963   Comănescu S., *Déchiffrement et interprétation du cadran solaire de Cumpăna (Dobruđja)*, în *AAPHIL*, Sofia.
- Covacef 2002   Covacef Zaharia, *Arta sculpturală în Dobrogea romană. Secolele I-III*, Cluj-Napoca.
- Ferrari 2003   Ferrari A., *Dicționar de mitologie greacă și romană*, Iași.
- Feraru 2004   Feraru R. M., *Calendare în cetățile grecești milesiene din Pontul Stâng*, în *Studia Historica et Archaeologica in Honorem Magistrae Doina Benea*, Timișoara, p. 157-165.
- Feraru 2006   Feraru R. M., *Cultura în cetățile grecești de pe țărmul vestic al Mării Negre*, Timișoara.
- Firicel 2001-2002   Firicel M., *Écrivains originaires de Callatis*, în *SCIVA*, 52-53, p. 136-149.
- Gunning 1918   Gunning, s. v. *Jahreszeiten*, în *RE Suppl.*, III, col. 1164-1175.
- Hultsch 1912   Hultsch, s. v. *Gnomon*, în *Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, vol. VII, (lit. F-H), hersg. von A. PAULY, G. WISSOWA, W. KROLL, W. ZIEGLER, Stuttgart.

- Ionescu-Cârligel 1969 Ionescu-Cârligel C., *Cadrane solare grecești și romane în Dobrogea*, în *Pontice*, 2, p. 199-208.
- Ionescu-Cârligel 1970 Ionescu-Cârligel C., *Contributions à l'étude des cadrans solaires antiques*, în *Dacia N. S.*, 14, p. 119-137.
- Jacquemin 2005 Jacquemin A., s. v. *Temps*, în *Dictionnaire de l'Antiquité*, éd. Jean Leclant, Paris, p. 2113.
- Jinga 2000 Jinga C., *Fișe de inițiere în lectura Vechiului Testament*, Timișoara.
- Lajtar 2000 Lajtar A., *Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien. Die Inschriften von Byzantion*, (Band 58), Teil I, Dr. Rudolph Habelt GMBH, Bonn.
- Pippidi 1976 Pippidi D. M., *Dicționar de istorie veche a României*, (paleolitic – secolul al X-lea p. Chr.), elaborat de un colectiv de autori sub conducerea prof. univ. dr. doc. D. M. Pippidi, București.
- Rachet 1998 Rachet G., *Dicționar de civilizație greacă*, București.
- Rehm 1913 Rehm, s. v. *Horologium*, în *RE*, VIII, (lit. F-H).
- Toomer 1996 Toomer G. J., *Astronomie*, în *Le Savoir Grec. Dictionnaire critique*, éd. Jacques Brunshwig, Geoffrey Lloyd, avec la collaboration de Pierre Pellegrin, Paris, p. 302.
- Villedeuil [f. a.] Villedeuil Ch. De, s. v. *Gnomonique*, în *La Grande Encyclopédie. Inventaire raisonné des sciences, des lettres et des arts*, Tome 18, (lit. F – G), coord. Mm Berthelot, Paris.

Lista ilustrațiilor

Fig. 1: Fragment dintr-un cadran solar descoperit la **Histria**, *apud* Const. Ionescu Cârligel, *op. cit. (Cadrane solare...)*, p. 200, fig. 1.

Fig. 2: Reconstituirea grafică a părții păstrate din *analemma* cadranelor solare descoperite la **Histria**, *apud* Const. Ionescu Cârligel, *op. cit. (Cadrane solare...)*, p. 201, fig. 2.

Fig. 3: Reconstituirea cadranelor solare descoperite la **Histria**, *apud* Const. Ionescu Cârligel, *op. cit. (Cadrane solare...)*, p. 207, fig. 5

Fig. 4: Cadranul solar descoperit la Cumpăna (jud. Constanța), *apud*, Const. Ionescu Cârligel, *op. cit. (Cadrane solare...)*, p. 202, fig. 3.

Fig. 1

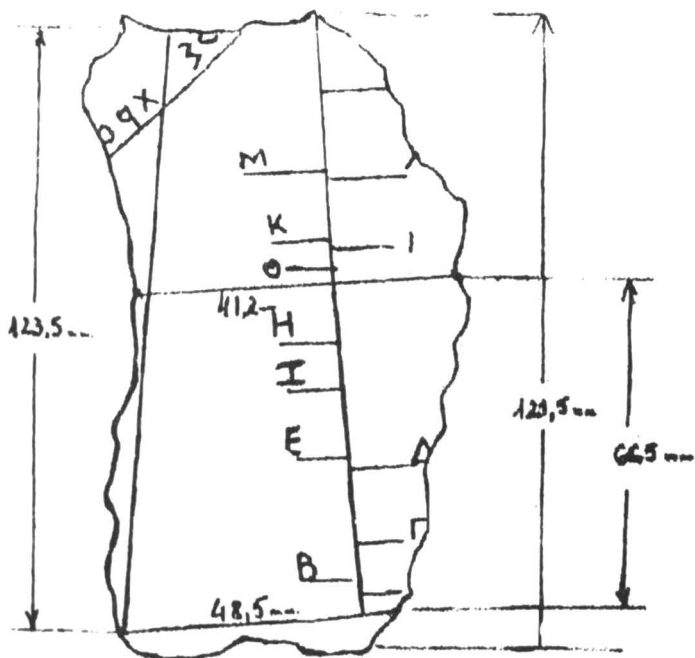

Fig. 2

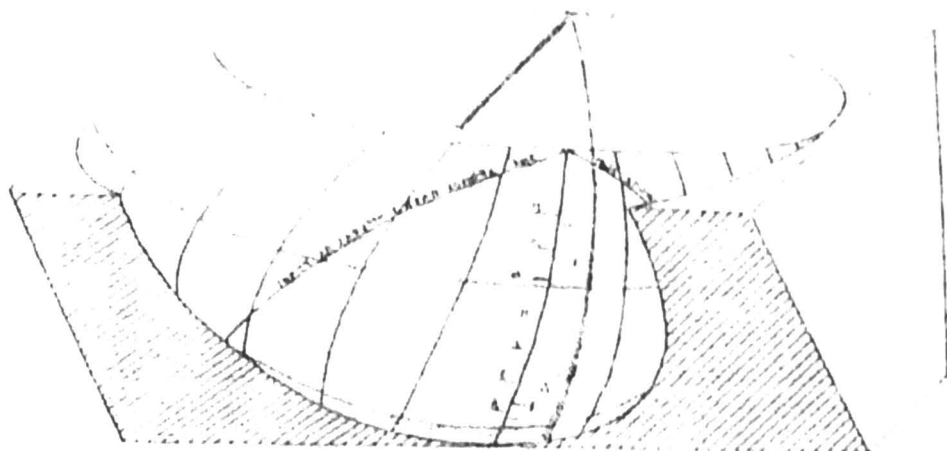

Fig. 3

Fig. 4

CU PRIVIRE LA ORGANIZAREA EXPLOATĂRII SĂRII ÎN DACIA ROMANĂ

Doina Benea

Despre sare. Încă din preistorie și antichitate, atenția acordată sării prin importanța ei în viața cotidiană – într-un fel altfel spus – în existența umană și animală reprezintă o componentă indispensabilă vieții. Preocuparea pentru existența acestui produs pe piață este elocventă în acest sens.

Cercetările arheologice mai noi întreprinse pe teritoriul Moldovei au condus la identificarea unor posibile așezări neolitice care se ocupau cu exploatarea sării în teritoriile extracarpătice¹. Informații mai clare au fost sesizate din Hallstatt și Latène².

În antichitate, referiri literare privind sarea sunt oferite de mai mulți autori antici între care amintim în mod deosebit pe Cato³, care menționează funcționarii Statului, ce se ocupau de administrația salinelor în timpul Republicii romane: numiți *salinatores aerarii*, pe când simplii arendași ai unei mine de sare se numeau *conductores salinarum*⁴.

Deși referiri la anumite exploatări antice de sare au făcut mai mulți autori, precum Sidon Apollinarius, cele mai detaliate date despre exploatarea sării în vremea sa (secolul I p. Chr.), le oferă Plinius cel Bătrân⁵. Ele sunt cele mai complete și detaliate descrieri asupra resurselor naturale de sare, ale modului de extracție, ale prelucrării și utilizării în diferite scopuri, de la alimentație până la terapeutică și apoi implicit, în viața religioasă.

Autorul menționează două categorii de sare: *sal nativus* și *sal fasticius*. În primul caz, Plinius în paragrafele 73-80 descrie sub ce formă apare sarea în stare nativă (lacuri de apă sărată, izvoare sărate, mlaștini cu un conținut mare de sare sau dimpotrivă zăcăminte în formă solidă). În cel de al doilea caz, *sal fasticius* autorul menționează procedeele de desalinizarea apelor sărate pentru obținerea solidă a produsului, în sine.

Cu această ocazie, Plinius amintește zăcămintele bogate în sare din India, de la Oromenos considerate a fi cel mai bogate din afara Imperiului Roman, unde sarea era tăiată ca și în carierele de piatră⁶.

„Regii – spune în continuare Plinius referindu-se la India – obțin un impozit mai mare de pe urma acesteia decât din aur sau mărgăritare”.

Astfel, au fost descrise principalele zăcăminte de sare, cunoscute din Imperiu Roman.

---

¹ Alexianu, Dumitroaia, Monah 1992, p. 159-167; Vezi mai nou pentru neolitic cercetările lui Dan Monah de la Institutul de Arheologie Iași.

² Besnier 1897, p. 1012.

³ Serv. Aen., IV, 244

⁴ Besnier sv. Sal, 1012

⁵ Plinius, n.h., XXXI, 93-108.

⁶ *Ibidem*. 77.

Făcând referire la India, Plinius cel Bătrân dovedea cunoașterea unor informații despre existența unor resurse chiar în afara granițelor statului roman. La data redactării lucrării sale, informațiile despre posibile saline în zona regatului dacic nu sunt amintite, ceea ce sugerează faptul că nu erau intrate în mentalitatea colectivă a statului roman. Acest lucru denotă faptul că, probabil negustorii romani dintr-un motiv sau altul, nu aveau cunoștință publică despre zăcământ, sarea – nefiind exploatată decât pentru nevoi locale.

Plinius descrie fiecare tip de sare, culoarea ei, gustul, calitatea, lucru important în întrebuințarea ei în medicină sau ca și condiment. La *Cyrene* (Africa) există o sare (*hammoniacus*) de sub nisipuri, cea din Sicilia era de alt tip denumită *siculus*; la *Egelesta* (Hispania Citerior) sarea se afla în stare solidă. Despre puritatea sării, care este ușoară și albă era denumită fruntea sării (*flos salis*)⁷.

Plinius oferă date interesante privind modalitățile de exploatare a sării din apele sărate (izvoare, lacuri, bălți, mlaștini)⁸, sau prin revărsarea apei prin conducte în saline (Cappadocia)⁹ pentru obținerea unei saramuri care era apoi scoasă cu mari dificultăți, din care prin evaporarea apei se obținea sarea¹⁰; sau preluarea apei de mare într-un sistem de bazine (Creta, Egipt)¹¹; folosirea lemnului prin revărsarea apei sărate peste lemne care ard (stejar, alun) (Gallia, Germania)¹². Sarea obținută din lemn avea o culoare neagră¹³. În sfârșit, extracția sării sub formă de blocuri la fel ca în orice carieră sau mină¹⁴.

Informațiile oferite de către Plinius cel Bătrân sunt vitale în reconstituirea procedului antic de exploatare a sării. Se observă că se prefera mai ales exploatarea resurselor de apă bogate în sare și mai puțin exploatarea salinelor. În ultimul caz, asemenea exploatare apar mai ales în Italia, Hispania, și la granița dintre provinciile Belgia și Germania Inferior. Se cuvine a menționa faptul că obținerea sării din apa sărată reprezenta un procedeu mai costisitor și îndelungat realizat cu mai multe eforturi. Așa se explică abandonarea sistemului înspre sfârșitul secolului al III-lea, când criza politică a accentuat mult decăderea întregului sistem economic roman. Implicit asemenea instalații cu bazine de desalinizare a apei nu au mai fost utilizate ci abandonate. Singurul sistem viabil a rămas exploatarea salinelor în epoca romană târzie.

Utilizarea sării. În *Naturalis Historia* importanța sării este descrisă de Plinius cu deosebită acribie. El spune: „... *Așadar pe Hercule, nu se poate imagina o viață de om fără sare, care este un element într-atât de necesar, încât înțelesul cuvântului a fost transferat pentru a exprima plăcerile spirituale deosebite.... Căci în onorurile și în viața militară, termenii legați de sare au o mare autoritate la cei vechi, după cum reiese din numele Via Salaria, datorat faptului că pe această rută era transportă sarea la sabini...*”¹⁵.

⁷ *Ibidem*, 90.

⁸ *Ibidem*, 83-84.

⁹ *Ibidem*, 82.

¹⁰ *Ibidem*, 81

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*, 83.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Ibidem*, 88-89.

Regelui Ancus Marcius i se atribuie înființarea salinelor, dar mai ales distribuția gratuită către popor a 6000 de modii de sare, în cadrul distribuțiilor de alimente¹⁶. Instituirea unui monopol al vinderii sării apare după alungarea ultimului rege al Romei, Tarquinius în anii 509/508 a. Chr., ceea ce a provocat o ridicare a prețului său¹⁷.

Legislația Republicii Romane și apoi, cea a Imperiului a stabilit proprietatea statului asupra salinelor care nu le exploata el însuși, ci făcea acest lucru prin intermediari denumiți *conductores salinarum*, organizați în *societas* sau *corpora*¹⁸.

Ultima distribuție gratuită de sare pentru populația Romei a fost acordată de către împăratul Aurelianus.

Folosirea sării în cele mai diversificate domenii de la alimentația omului, la alimentația animală, și apoi mai departe în tratamente medicale, în desfășurarea ceremoniilor religioase, o face indispensabilă existenței.

.....*Orice sare ușor de topit este utilă pentru mâncarea gătită și hrană...este mai potrivită pentru conservarea cărnurilor cea cu gust pătrunzător și uscat, ca aceea din Megara...turmele de oi și cirezile de vite, animale sunt împinse în mod deosebit să mănânce sare...*¹⁹.

Nu mai puțin celebrul sos *garum* preparat pe bază de sare din intestine de pește (scumbie) și mirodenii este descris în detaliu de Plinius cel Bătrân. La acesta se adaugă sosul *halex* cu proceduri aproape similare dar din alte specii de pește (denumit *apua*)²⁰.

În medicină nenumărate sunt tratamentele în care era utilizată sarea ce ocupa un loc central: mușcături de crocodil, șarpe, câine, se puna peste tăieturi pentru oprirea sângelui, dureri ale gurii, urechilor, dizenterie, sciatică etc.²¹

În armată, sarea figura între alimentele de bază, obligatorii după cereale și vin. Ea nu era privită doar ca un condiment, ci era utilizată mai ales la pregătirea saramurii pentru carnea conservată (*salgama*, *salsamentum*), pe care armata o folosea din plin pe durata campaniilor.

Vegetius²² aprecia sarea ca un aliment fundamental pentru nevoile armatei. Pe o tăbliță descoperită la Vindolanda (Britannia) datată în anul 199 apare următoarea listă pentru hrana unui soldat la *Saturnalicium k(astrense)* formată din: *condimen(torum) capream /salis /porcellam /pernam /frumen[ti] cervin[am]*²³. Mai mult, se stabilește perioada optimă în care între 10 martie și 22 noiembrie era potrivit timpul pentru a naviga pe Marea Mediterana în transportarea sării.

În desfășurarea ceremoniilor religioase se utiliza sarea albă măcinată, care este indispensabilă oricărei manifestări de acest fel.

Importanța covârșitoare în viața cotidiană a acestui aliment apare însă prea puțin

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ Besnier, sv. *Sal*, 1012-1013.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Ibidem*. 87-88.

²⁰ *Ibidem*, 87, 93.

²¹ *Ibidem*. 96-97.

²² Vegetius, *Epit.rei.mil*, III, 3, 9, 10.

²³ Perea Yekens 2000, p. 345-347

evidențiată cel puțin la noi până în prezent. Poate prin prezența sa, atât de obișnuită în viața de zi cu zi, importanța sa a intrat în firescul cotidian și astfel nu au mai fost observate aspecte ale extracției, prelucrării și comerțului cu sare. Pentru Dacia, credem că studierea importanței sării în epoca romană, este până acum incompletă.

Istoriografia românească privind exploatarea sării în Dacia Romană.

Cercetări arheologice asupra unor saline antice nu au fost întreprinse până în prezent. Dar informații despre descoperiri cu caracter întâmplător de piese de arheologie ori inscripții au fost menționate în decursul timpului.

Asupra sării în epoca pre-romană un studiu a fost realizat relativ recent de către Fl. Medeleț, care a avansat ipoteza exportului de sare până pe Dunărea mijlocie în amonte de Porțile de Fier, iar în Balcani până la vest de trecătoarea Vardar – Morava²⁴. Acest lucru apare posibil, dar probabil, că exportul a avut un caracter local neintrând în atenția romanilor, altfel ar fi atras atenția lui Plinius cel Bătrân.

Primul arheolog care a atras atenția asupra salinelor din Transilvania a fost J. M. Ackner (1782-1862), care a consemnat exploatarea de suprafață prin decopertare la Ocna Mureșului²⁵, observând aici urme de construcții romane.

Informații generale privind exploatarea sării în spațiul Daciei Romane au apărut pe rând la Vasile Christescu²⁶ în Istoria economică, M. Macrea, în Viața în Dacia Romană²⁷, lucrări care nu aprofundează însă studiul asupra exploatarea acestui zăcămint, ci analizează de fapt, mai ales modul de administrare al salinelor făcut prin prisma celor câteva epigrafe, care menționează *conductores salinarum*²⁸, alături de numele unor centre miniere moderne în care ar fi putut funcționa exploatarea în antichitate.

O studiere a amplasamentului unor saline romane a fost realizată în bună măsură urmând descoperirile moderne, dar și o serie de surse cartografice austriece, care menționează urme de exploatarea vechi. Meritul în această dificilă muncă aparține lui V. Wollmann, care cu o deosebită acribie a strâns cu atenție o serie de informații vechi din documentele miniere ale secolului al XVIII-lea ajungând să reconstituie un posibil areal antic de exploatarea. Exploatarea antice au dispărut, întrucât ele fie au fost suprapuse de lucrări mai noi moderne, fie s-au surpat. În ultimul deceniu, față de lucrarea lui V. Wollmann, nu au apărut informații noi în exploatarea salinelor.

Problematika *comerțului cu sare* din Transilvania a preocupat la un moment dat literatura de specialitate românească atât spre vestul Imperiului, cât mai ales spre *barbaricum*²⁹. Se cuvine a observa menținerea încă la începutul evului mediu a căii de navigație pentru transportarea sării pe Mureș, și de aici, apoi pe Tisa până la Dunăre și mai departe. În această perioadă, se presupune existența a unei a două căi de export pe Someșul Mic de aici pe Crișul

²⁴ Medeleț 1995, p. 53.

²⁵ Wollmann 1996, p. 241, nota 6.

²⁶ Christescu 2002, p. 140-141, cu note bibliografice noi de C. C. Petolescu.

²⁷ Macrea 1969, p. 306.

²⁸ vezi nota 40.

²⁹ Măluțan 1984, p. 240-255; Petică 1999, p. 205-215; Iambor 1982, passim.

Repede înspre Pannonia³⁰. Tot în această direcție ar fi drumul pe Valea Crasnei prin Poarta Meseșului³¹.

În ultimul timp, se cuvin amintite studiile Doinei Ciobanu asupra exploatării sării în primul mileniu p. Chr., care încearcă o reevaluare a întregului fond documentar cunoscut aducând în discuție, mai ales informații noi privind exploătarile moderne și nu numai, atât din spațiul intra- cât și extra-carpatic în justificarea discuției³². În general, mențiunile din lucrările generale nu au adus elemente noi din punct de vedere istoric.

K. Horedt, într-o lucrare dedicată secolului IV în Transilvania, remarca descoperirea unor monede romane târzii pe căile de acces spre salinile din timpul provinciei³³, ceea ce ar sugera folosirea și implicit, funcționarea în bună măsură a vechilor ocne de sare.

De un interes aparte este lucrarea colectivă asupra surselor de apă sărate din Moldova, cercetate sub aspect etnoarheologic, care demonstrează folosirea și exploatarea încă din neolitic a acestor resurse, în forme care își găsesc posibile analogii în zilele noastre³⁴.

Recent, mai multe muzee din România au organizat în anul 2006 o expoziție cu un catalog sub titlul generic **Sarea, Timpul și Omul**, care este precedată de mai multe scurte lucrări informative privind sursele de sare din diferite zone ale țării, flora și fauna în aceste zone, alături de alte câteva observații asupra exploatării sării din preistorie până în epoca modernă³⁵. Descoperiri recente mai ales în zona moldavă au evidențiat exploatarea sării încă din neolitic (vezi descoperirile de la Solca, Cacica (jud. Suceava); Lunca, Oglinzi (jud. Neamț); Cucuieți (jud. Bacău) etc.³⁶. În epoca bronzului, alături de folosirea manifestărilor saline sub formă de lacuri, izvoare etc. din epoca precedentă, constatate de data aceasta în județul Covasna (punctele: Zoltan-Nisipărie, Olteni, Cariera de nisip) se cuvin remarcate exploătarile de salină de la Valea Florilor (jud. Cluj), Figa (jud. Bistrița-Năsăud)³⁷ unde au apărut și unelte din lemn datate pe bază de analize C¹⁴ în epocă.

În epoca fierului, se constată apropierea unor exploătarile saline de fortificațiile dacice, cum ar fi în zona Praid – Sânpaul (Soimușul Mare, Porumbenii Mari, Odorheiul Secuiesc, Zetea, Bădeni)³⁸, sau în zona Buzăului la Cârломănești etc. Ele aveau rostul de puncte de control poate ale comerțului cu sare, se presupune chiar un comerț cu statele elenistice și Roma, lucru însă nedovedit de izvoare. Lucrarea prezintă un repertoriu selectiv al principalelor vestigii arheologice ale exploatării sării din România³⁹, alături de cel al fântânilor de apă sărată

³⁰ Rustoiu 2005, p. 274 cu bibliografia problemei.

³¹ *Ibidem*.

³² Ciobanu 1999, p.161-180; *Eadem* 2001, p. 27-50, *Eadem* 2002, p. 303-310; *Eadem* 2002a, p. 19-28; *Eadem* 2003, p. 117-124.

³³ Horedt 1958, p. 19.

³⁴ Alexianu, Dumitroia, Monah 1992, p. 159-167.

³⁵ Cavruc, Chiricescu (ed.) 2006

³⁶ *Eidem*, p. 37-40.

³⁷ *Eidem*, p. 41-50.

³⁸ *Eidem*, p. 50-51

³⁹ *Eidem*, p. 56-74.

din estul Transilvaniei⁴⁰. Catalogul exponatelor cu fișele și fotografiile pieselor, privind eșantioane de rocă salină, unelte și instrumente de lucru, atât arheologice cât și cu caracter etnografic încheie această sinteză⁴¹.

Ideea unui astfel de lucrări cu caracter interdisciplinar prima de acest fel din România este benefică și meritorie pentru cercetările viitoare în domeniu care deja se întrevăd. Complexitatea problematicii în sine poate elucida nu numai probleme de natură economică și inter-umane, dar și aspecte privind evoluția politică a unor centre în decursul evoluției istorice. Trebuie menționat că până acum se cunosc puține lucrări care să fi abordat cercetarea sării și a manifestărilor saline sub atât de multe aspecte în literatura străină, și cu atât mai mult în cea românească.

Metode de extracție și unelte. În monografia sa, V. Wollmann a prezentat metodele principale de extracție antice, instrumentele de lucru cunoscute până la acea dată și formele de administrare a salinelor din Dacia aducând în discuție cele 3 inscripții cunoscute de la Domnești, Sânpaul și *Micia*⁴². Este sinteza cea mai importantă pentru problematica în discuție, care a adus informații reale în reconstituirea acest domeniu.

Privitor la uneltele folosite în saline informațiile sunt extrem de puține. Un depozit de unelte din lemn a fost descoperit în anul 1938, cu ocazia unor lucrări de amenajare ale căii ferate între Cluj și Câmpia Turzii, când în locul numit *Valea Florilor* într-un puț la adâncimea de 8,00 m au apărut mai multe unelte din lemn, alături de o râșniță din tuf vulcanic⁴³. Ele erau depuse într-un strat de lut sărat, care a împiedicat distrugerea lor. Forma înaltă a râșniței formată din două părți, a determinat atribuirea ei epocii dacice împreună cu întreg depozitul. Chiar dacă acest lucru ridică probleme serioase de încadrare istorică și de datare, se cuvine a menționa un fapt real – continuitatea de forme a uneltelor meșteșugărești din antichitate, până în evul mediu târziu este recunoscută, ca atare. Uneltele din lemn sunt mai ales: o cazma, lopeți (3 tipuri), săpăligă, pârghie (3 tipuri) și o troacă. Descrierea pieselor s-a făcut după o fotografie făcută în anul 1938.

În literatura de specialitate din țara noastră, aceste unelte au fost de la început atribuite epocii dacice. Trebuie spus, că această certitudine nu poate exista, dar având în vedere formele uneltelor asemănătoare cu cele aproape moderne putem presupune doar că sunt antice.

Recent V. Wollmann a efectuat o analiză C¹⁴ la un fragment de jgheab din lemn descoperit la Valea Florilor care a fost datat în epoca finală a bronzului⁴⁴, ceea ce argumentează vechimea mare a exploatărilor de sare, în zonă.

Informații despre resursele din Dacia. Resursele de sare din Transilvania din centrul podișului sunt estimate la o suprafață de cca. 17.000 km², care cuprinde un strat de sare gros în unele porțiuni de până la 300 m⁴⁵. Se estimează pe bună dreptate, că zăcămintele din România, care cuprind cca. 200 de masive de sare, sunt cele mai mari din Europa⁴⁶.

⁴⁰ *Eidem*, p. 164-167.

⁴¹ *Eidem*, p. 191-248.

⁴² IDR, III/3, 119; III/4, 248; Russu 1956, p. 7-13.

⁴³ Maxim 1971, 457-463.

⁴⁴ Wollmann, Ciugudeanu 2005, 98-102.

⁴⁵ Ciobanu 1999, 161-162.

⁴⁶ Ciobanu 2002, p. 303-310.

Pentru Imperiul Roman, sarea din podișul transilvan, a avut o importanță deosebită întrucât zăcămintele se puteau exploata în chip firesc prin puțuri și galerii subterane de diferite tipuri. Sub acest aspect o astfel de exploatare apare mai lesnicioasă și implicit, mai puțin costisitoare decât extracția sării din apele sărate, procedura binecunoscută de romani⁴⁷.

Judecând după lipsa informațiilor lui Plinius, asupra mențiunilor despre resursele din Dacia liberă la mijlocul secolului I p. Chr., acestea nu erau în „vederile” romanilor. S-ar părea că dacii n-au exportat sare, decât poate printr-un comerț cu caracter local în mediu barbar sau poate în provinciile limitrofe spațiului regatului dacic. Dacă acest lucru a avut loc, s-ar putea ca el să se fi produs în deceniile imediat anterioare cuceririi Daciei de către Traian, când se constată un aflux masiv de produse romane în regatul dacic. Acest lucru apare evident prin faptul că Ptolemeu III, 8, 4, menționează în Dacia la începutul secolului II, localitatea *Salinae*, ulterior prezentă și pe Tabula Peutingeriana (VII) și apoi la Geograful din Ravenna. Deci, în epoca lui Traian se cunoșteau aceste exploatări.

Importanța zăcămintelor de sare sub formă solidă rezidă din faptul, că în Peninsula Balcanică nu existau astfel de resurse naturale, la fel, nici în Câmpia dintre Tisa și Dunăre, inclusiv în cele două provincii Pannonia. Spre est, în mediul barbar din nordul Mării Negre de asemenea aceste zăcămintele lipsesc⁴⁸.

În Dacia romană pornind de la aceste identificări, se observă un lucru extrem de important și anume, în imediata apropiere a unor zăcămintele de sare, se află aproape de fiecare dată, o fortificație romană.

În centrul Transilvaniei este amintită o singură localitate cu toponimul de *Salinae* care poate demonstra existența unei ocne de sare în antichitate. Locul a fost identificat mult timp la Turda⁴⁹, dar ale cărei urme probabil trebuie să căutate la Ocna Mureșului. Această așezare antică denumită *Salinae* a fost identificată pe rând, în mai multe localități moderne apropiate de altfel pe teren: Ocna Mureș, Uioara, Vințul de Sus, Războieni, centre apropiate de castrul de la Războieni unde își avea sediul *ala I Batavorum*.

La Potaissa, sunt amintite puțuri romane de exploatare, încă în anul 1756⁵⁰. Totodată, aici au fost descoperite anumite lucrări romane de exploatare, care ar fi sugerat utilizarea apei în exploatarea zăcămintului de sare⁵¹. În anumite sectoare ale salinelor din Turda, se pare că se mai păstrează și astăzi urmele unor posibile galerii lucrate cu dalta și ciocanul. Aceste resurse de sare sunt cele mai importante întrucât au o puritate de 99,8%. Instalarea aici a legiunii a V Macedonica constituie un indiciu indirect al faptului că pe lângă poziția strategică ocupată de noua unitate militară, aceasta avea în supraveghere imediată salinile locale.

Ocna Sibiului. În această localitate în secolul al XVIII-lea au fost identificate 15

⁴⁷ Plinius. XXXI, 78.105.

⁴⁸ Ciobanu 2002, p. 303-304.

⁴⁹ IDR, III, 4, 67 comentariul prof. I. I. Russu. Indirect pentru această atribuire pledează un altar fragmentar, astăzi pierdut care invoca pe *Terra Mater*, invocație folosită des în mediul minier.

⁵⁰ Wollmann 1996, p. 242 cu bibliografia respectivă; Mircea 1994, p. 4.

⁵¹ *Ibidem*. Asemenea lucrări fiind observate și în alte părți ale Transilvaniei. În anul 1902, câteva unelte au fost recuperate de I. Teglas de la o exploatare veche din Turda fără a avea certitudinea că este antică (cf. Wollmann 1996, p. 242, pl. CVI/2)

exploatări considerate antice, după o descriere făcută de J. E. Fichtel⁵², care a observat deosebirii tipologice în cazul unor puțuri asemănătoare cu cele din antichitate. Zăcămintele de aici se găsesc la adâncimi mici de până la 3 m⁵³.

În interiorul arcului carpatic, în estul Daciei: zăcăminte de sare au fost identificate la **Martiniș și Sânpaul**⁵⁴, în ultima localitate a apărut și o inscripție menționând un *conductor salinarum* în persoana lui *C. Iulius Valentinus*, alături de descoperirea într-un puț abandonat a unor monede romane⁵⁵, în imediata apropiere se află castrul de la Sânpaul, unde își avea sediul un *numerus Maurorum S.....*⁵⁶; iar resursele de sare de la **Sovata**, au în apropiere castrul de la Sărățeni (*cohors I Alpinorum*)⁵⁷; cele de la **Praid**, castrul de la Inlăceni (*cohors III Hispanorum*)⁵⁸; în continuare, masive de sare, dar și sărături (sub formă de ape sărate, lacuri, izvoare) apar la **Săcalu de Pădure, Solovăstru, Jabeniița** (ape folosite chiar ca băi sărate), **Jdeciu de Jos**, se află lângă castrul de la Brâncovenești.

Alte posibile exploatări se află în nordul provinciei Dacia sunt masivele de sare de pe valea Șieului, la **Domnești** cu castrul de la Ilișua (*ala I Tungrorum Frontoniana*)⁵⁹ în apropiere; apoi exploătările de la **Cojocna, Sic, Pata, Ocna Dejului** având în preajmă castrul de la **Gherla** poziționat între acestea⁶⁰ (sediul *alei II Pannoniorum*). Apoi, pe valea Someșului sunt cunoscute unele mici exploatări cu caracter local la: **Cuzdricioara, Mănăstur, Reteag, Căianul Mare, Ciceu-Cristur, Ilișua, Tău, Chiua, Șintereag, Vireag**, unde sarea se află la 3-4 m adâncime⁶¹, despre care nu avem certitudinea că au fost exploatate în antichitate.

La **Ocele Mari** (jud. Vâlcea), în imediata apropiere este castrul de la **Buridava** (Stolniceni)⁶².

Desigur, stabilirea unor garnizoane militare în preajma unor ocne de sare, poate fi determinată și de alte criterii, în primul rând, de natura strategică. Ele sunt însă astfel amplasate încât să poată apăra exploătările de sare. Cazul cel mai elocvent îl reprezintă aducerea legiunii a V Macedonica în apropierea rezervelor de sare de la Turda.

Ștampile ale legiunii a V Macedonica au fost descoperite la Praid, putând sugera aici prezența unui detașament de pază⁶³. Înseamnă că aducerea legiunii a V Macedonica la Potaissa a fost realizată tocmai în acest sens, pentru a proteja salinile în timpul evenimentelor marcomanice. Importanța sării pentru Imperiu, mai ales la acea dată, impunea probabil o astfel de măsură⁶⁴.

⁵² Fichtel 1780, p. 89-90 apud Wollmann 1996, p. 242 (non vidi).

⁵³ Wollmann 1996, p. 243 cu bibliografia.

⁵⁴ Petică 1998, p. 205-215.

⁵⁵ IDR, III/4, 248.

⁵⁶ Petolescu 2002, p. 135, nr. 70

⁵⁷ IDR, III/4, nr. 65; Petolescu 2002, p. 81-82, nr. 18.

⁵⁸ Petică 1999, p. 205-210 vezi harta

⁵⁹ Petolescu 2002, p.78-80, nr.15

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ *Ibidem*.

⁶² *Ibidem*

⁶³ Petică 1999, p. 211, cu bibliografia.

⁶⁴ vezi în acest sens Strabo, VII, 5,11.

Dacă privim sub acest aspect regimul exploatărilor de sare din Dacia, el a fost similar cu cel al exploatărilor aurifere, adică aflat sub paza și controlul direct al armatei. Dacă acest lucru privea doar paza exploatărilor de sare sau a sării extrase, a transportului către beneficiar, acest lucru este acum imposibil de reconstituit.

Indiferent de aceasta se evidențiază faptul că armata era interesată în producția și chiar comerțul cu sare. Înseamnă că monopolul statului este extrem de riguros cu acest zăcământ, fapt datorat în principal valorii sale intrinsece în viața cotidiană a armatei⁶⁵.

În nord-vestul Daciei (zona Maramureș, în apropiere arealul localității Ocna Șugatag)⁶⁶ sunt cunoscute resurse de sare, despre care se presupune că erau exploatare din vechime, fără a deține informații arheologice ferme în acest sens. În orice caz, în timpul existenței provinciei Dacia se pare, ele nu erau în folosință. În același timp, nu deținem informații despre exploatarea sării în Moldova, în secolele II-III, respectiv extracția din apele sărate apreciată a fi existat în epocile anterioare. În acest caz, din motive necunoscute, se pare că resursele locale nu au fost utilizate. Aprovizionarea cu sare spre sfârșitul secolului II – începutul secolului III se făcea de la salinele din zona de răsărit a Daciei romane, care era exportată prin trecătorile Carpaților.

Administrarea salinelor din Dacia Romană⁶⁷. Ca orice zăcământ, sarea a devenit proprietatea și implicit monopolul Statului. Organizarea exploatării sării s-a făcut probabil, ca și în cazul altor resurse incluse în exploatare prin organizarea de districte miniere, teritorii aflate sub o altă jurisdicție nu cea administrativă locală. Districtele probabil erau organizate asemenea celor de la minele de aur sub conducerea unor sclavi sau liberi imperiali în vremea lui Traian, ulterior din timpul lui Hadrian, se știe administrarea minelor de aur a fost acordată unor *procuratores Augusti* de rang ecvestru.

Nu cunoaștem situația celorlalte tipuri de exploatare miniere, întrucât nu deținem informații de natură epigrafică, care să documenteze organizarea internă a districtelor miniere în Dacia. Ca atare, în acest sens informațiile sunt extrem de puține. Ele au fost citate de nenumărate ori în literatura de specialitate românească fără a se putea ajunge la interpretări noi privind organizarea exploatării acestor resurse minerale.

Aceste resurse bogate din interiorul provinciei Dacia au atras evident atenția romanilor în condițiile lipsei sării solide în spațiul Pannoniei Superior și Inferior, apoi în întreaga Peninsulă Balcanică, iar în *barbaricum*, în zona nord-pontică a Mării Negre, unde în majoritatea cazurilor sarea era obținută din apa de mare. Asemenea exploatare erau cunoscute pe țărmul Adriaticii sau al Mării Negre, procedeul fiind îndeajuns de costisitor și îndelungat prin evaporarea apei și formarea cristalelor de sare în bazine special amenajate.

Ca atare, romanii trebuie să fi organizat în Dacia, un sistem de exploatare a zăcământului similar cu al altor provincii. Deocamdată, exploatare antice de sare, în *salinae* sunt documentate arheologic și epigrafic în provincii precum: Noricum, Gallia Belgica, Britannia, Hispania, iar în spațiul oriental al Imperiului, mai ales în Asia mică, în Cappadocia, de pildă etc.⁶⁸

⁶⁵ Perea Yébenes 2001, p. 357-359.

⁶⁶ Wollmann 1996, p. 248-249.

⁶⁷ Intr-o formă prescurtată acest subcapitol va apare în Analele Banatului, pe anul 2006 (sub tipar).

⁶⁸ Morère 1991, p. 223-235; Hocquet 1994, p. 9-2; Carrera Ruiz, Madaria Escudero, Sanchez 2000, p. 43-67; Perea Yébenes 2001, p. 244-359 etc.

Pentru a putea analiza situația din Dacia, vom apela la câteva din informațiile epigrafice cunoscute din provinciile mai sus menționate, pentru a întreprinde o analiză comparativă, care sperăm să evidențieze lucrurile comune, sau dimpotrivă anumite particularități.

Ca orice activitate economică din Imperiul roman, modul ei de organizare se supunea unor principii de organizare. În timpul existenței provinciei Dacia, într-o primă perioadă, respectiv epoca domniilor împăraților Traian – Marcus Aurelius, Commodus, poate și sub impactul războaielor marcomanice, activitatea diferitelor domenii economice era realizată prin *conductores*, pentru ca într-o a doua etapă începând din epoca Severilor să se constate schimbări profunde sub acest aspect⁶⁹, când din rațiuni de control ale Statului acestea se vor face prin *procuratores*⁷⁰.

O primă informație în acest sens provine din *Historia Augusta*⁷¹ referitoare la Hispania, care menționează în contextul represiunilor făcute împotriva aderenților la Clodius Albinus, după bătălia de la *Lugdunum*, din anul 197, apariția unei forme noi de administrare a averilor particulare trecute folosul statului („...*Atunci pentru prima dată a fost înființată o procuratură pentru averile particulare...*”).

Conductores erau persoanele care luau în arendă printr-un contract de *conductio*⁷² o întreagă operațiune economică pe care o gestionau, mai puțin cea de transport făcută de obicei, de către *navicularii*. În acest context, activitatea unor *conductores* era subordonată în mod direct sistemului centralizat al Statului.

În același sens, *manceps* (*manicipes* pl.) sunt acele persoane „care preiau în arendă porțiuni din *ager publicus* contra plății unui *vectigal* și pe care le subînchirează celor care îl exploatează, el percepe venitul (*reditus*) din subsecivele pe care coloniștii i le pot încredința...”⁷³.

În aceste categorii de afaceri sunt implicați cetățeni romani, liberi bogați care preiau în arendă pășuni, ocne de sare (în cazul de față) din domeniul Statului, pe cât timp este acest lucru nu apare stipulat în general, clar în izvoare, probabil să fie anual (?).

Semnificativă este procedura de alegere a unor persoane, pentru calitatea de *conductor*, care provin din mediul unor *canabae*.

O inscripție descoperită la *Aquincum*, în Pannonia Inferior este revelatoare în acest sens: *Deae Syri[ae] / et / [Balti de] / ae. pro salu [te Aug(usti)] / C(aius). Iul(ius) Sextinus con/ ductor ex decr(eto) ordin(is) / k(anabarum) (!) secund(um) conduct(ionem) arcum/ cum ianuis tegu[ll]a. tectum / inpedi (is) suis fecit mag(istris) / Iul(io) Viatore et Belli [c] io Firmino l (oco). p)ublico). d(atus) d(ecreto). d(ecurionum)*⁷⁴.

Rezultă faptul că, alegerea lui Caius Iulius Sentinus ca și *conductor* s-a făcut printr-un

⁶⁹ De Salvo 1988, p. 336-340 analizează acest fenomen mai ales privind situația uleiului din Hispania Baetica în timpul Severilor.

⁷⁰ *Eadem*, 340.

⁷¹ SHA, *Vita Severi*, 12.

⁷² Chouquer, Favory 2006, sv. *Conductio*.

⁷³ *Idem*, sv. *Manceps*. 137.

⁷⁴ AE, 1982, 803, vezi Perea Ybénes 2001, p. 358.

decret al conducerii canabelor, în numele cărora în cazul de față, apar amintiți doi *magistri*: Iulius Viator și Bellicus Firminus. Judecând după divinitățile invocate: *Dea Syria* și *Baltis*, noul conductor C. Iulius Sextinus avea afinități cu lumea religioasă din mediul oriental al Imperiului. Probabil, că mediul canabelor este general uzitat în alegerea unor persoane, care să îndeplinească calitatea de *conductore*. Acest mediu economic este în centrul provinciei, pe de o parte, iar interesele economice ale locuitorilor săi sunt apropiate de cele ale armatei, pe de altă parte, ceea ce contribuie la găsirea unor modalități și interese de colaborare comune cu persoane ce locuiau în acest mediu.

De la începutul domniei lui Septimius Severus se constată anumite schimbări sugerate de mai multe inscripții descoperite în Imperiu, care privesc în mod deosebit exploatarea sării, dar mai ales comerțul cu sare în diferite provincii, și anume introducerea sub controlul direct al Statului a acestor resurse minerale.

Cum se manifestă acest lucru, poate fi el sesizat pe baza argumentației epigrafice existente? Fenomenul a fost sesizat prima dată pentru producția de ulei din provincia Baetica, care a fost inclusă sub controlul fiscoșului imperial (*Fisci Rationis Patrimonii*).

Mărturiile epigrafice cunoscute în anumite provincii sugerează, cel puțin la un moment în răstimpul cuprins între sfârșitul secolului II și începutul secolului al III-lea, **implicarea armatei în transportarea și distribuirea sării, respectiv a comerțului cu sare.**

Nu lipsite de interes pentru discuția de față, sunt două inscripții de la Rimini (Italia) ridicate în onoarea unui *centurio* *L. Lepidus Proculus*, lăsat la vatră și retras în această localitate, de către *salinatores civitatis Menapiorum*⁷⁵ și de către *salinatores civitatis Morinorum*⁷⁶. *L. Lepidus Proculus* fusese *centurio* în legiunea a VI-a *Victrix* cu sediul la Neuss, iar *salinatores* (nu neapărat în sensul de lucrători din ocnele de sare, ci probabil, cei ce răspundeau de această activitate economică) din cele două așezări *Menapi* și *Morini*, din Gallia Belgica îi ridicau în semn de recunoștință, monumentele respective. Acest lucru ar putea sugera faptul, că în atribuțiile acestui ofițer intra o activitate legată de exploatarea sării, fie supravegherea salinelor, fie chiar comerțul cu sare, procurarea ei pentru nevoile armatei se făcea probabil apelându-se astfel, la particulari. Datarea monumentelor nu se poate face cu precizie.

Important de remarcat este faptul, că armata apare direct implicată în exploatarea resurselor de sare, întrucât de la început trebuie menționat faptul, că sarea figura între alimentele de bază, – să spunem strategice – ce erau distribuite în armată, în rația fiecărui soldat. Sarea fiind utilizată aici și în alte scopuri, nu numai în alimentație curentă⁷⁷. În acest sens, elocvente sunt două inscripții, una din Noricum de la *Celeia*⁷⁸ și o alta din Mauretania Tingitana care face referire însă la provincia Raetia. Ele menționează tribuni militari din legiunile provinciilor

⁷⁵ CIL, XI, 390.

⁷⁶ CIL, XI, 391.

⁷⁷ Perea Yébens 2001, p. 344-359, tratează această problematică.

⁷⁸ CIL, III, 5184: I.O.M. / C. Calcin [ius] / Tertian[us] / cond(uctoris) p(ublici) p(ortori) tr / ib (unus) mil(itum) / leg(ionis) XX V(aleriae) Victricis] c[um] / Petronia Terti[a] / uxore [pro] / se et fili(i)s vot / (um) / sol(vit).

respective, care au deținut și calitatea de *Conductores publici* fiind implicați direct în activitatea de comerț⁷⁹, lucru puțin surprinzător pentru activitatea lor cotidiană. Această calitate de *Conductores Publici* sugerează implicarea directă în activități de intendență, legate de aprovizionarea armatei, poate privind *annona militaris*.

Un argument indirect, în discuția de față îl reprezintă o altă inscripție descoperită la Izmir (Turcia, de azi), care menționează într-o vexillație a legiunii a XI Claudia deplasată în Orient cu ocazia uneia din expedițiile lui Septimius Severus, pe Nonius Felix, care avea în subordinea sa, mai mulți *militēs conductores Kastelli legionis XI Claudiae*⁸⁰. Dedicantii erau subofițeri activi în legiunea I Italica. În acest caz, avem de a face cu vexillațiile provinciei Moesia Inferior deplasate din cele două legiuni: XI Claudia și I Italica, care la Izmir au aceste atribuții și care probabil trebuiesc privite ca sarcini privind aprovizionarea castrului cu această calitate de *conductores*. Această calitate conferă atribuții civile unor ofițeri: subofițeri, centurioni sau tribuni militari care erau implicați direct în comerț, pentru a realiza aprovizionarea armatei⁸¹. Un lucru apare esențial și anume, acest fenomen se datează în câteva cazuri în inscripțiile menționate, în timpul domniei lui Septimius Severus și a fiilor săi.

Toate inscripțiile menționează implicarea armatei, în activități comerciale civile, fie pentru protejarea acestora, fie pentru a-și realiza aprovizionarea proprie.

Acest lucru însă ne atrage atenția, și asupra unui alt aspect și anume, este posibil să avem de a face cu o supraveghere militară directă a exploatărilor de sare, similară cu cea a minelor de aur. Acest lucru rezidă în primul rând din importanța cotidiană a utilizării sării: în alimentația umană, cea animală și în alte domenii⁸². În alte provincii romane, nu deținem informații clare în acest sens. Importanța resurselor de sare ale provinciei Dacia, pentru nevoile curente ale provinciilor învecinate Pannonia și Moesia și a altora a putut determina, astfel de măsuri de siguranță. Sediile mai multor unități militare auxiliare și chiar cel al legiunii a V-a Macedonica erau amplasate lângă ocne de sare din Dacia⁸³.

Pe de altă parte, structura administrativă a exploatărilor de sare în Dacia nu apare clar precizată de inscripțiile cunoscute până acum. În cele ce urmează, vom reanaliza inscripțiile în discuție, doar sub aspectul organizării exploatărilor de sare și a comercializării ei.

Mărturiile epigrafice privind menționarea unor *conductores salinarum* însărcinați cu exploatarea propriu-zisă a ocnelor de sare este de dată târzie, de la sfârșitul secolului al II-lea și începutul secolului III⁸⁴. Ele reprezintă de fapt, un moment clar definit în existența acestor exploatări.

⁷⁹ CIL, III, 1512= CIL, V, 1097 : / T(ito) Vario Clementi / / proc(uratori) Aug(usti) prov(inciarum). B[el] g[ic]ae German(iae) / / utriusq(ue) praef(ecto) alae Britannicae / miliar(iae) / praef(ecto) / / alae II Pann(ioniorum) praef(ecto) auxiliario / um ex Hispania / / missorum mo / ... in Maur(etaniam) T / ingitan(am) trib(uno) / mil(itum) / leg(ionis) XXX Ulpiae V(ictricis) pr / ae(fecto) coh(ortis Gallorum / Maced(onicae) / tribun(i) / ... et conductores / public(or)um in R(aetia) consistentes(?); vezi și comentariul lui S. Perea Yébenes 2001, p. 357.

⁸⁰ AE, 1995, 1512.

⁸¹ Perea Yébenes 2001, p. 354-357

⁸² Plinius cel Batrân, *n.H.*, XXXI, 93-108.

⁸³ Vezi mai sus notele 54-63.

⁸⁴ Opinie care coincide cu cea observată de Perea Yébenes 2001, p. 357-359, în alte provincii ale Imperiului Roman.

Cele trei personaje au fost deja de nenumărate ori menționate în literatura de specialitate românească și străină. Primul în ordine ar fi:

C. Iulius Valentinus⁸⁵, menționat de o inscripție de la Sânpaul, care deținea calitatea de *conductor salinarum*. El mai apare amintit pe un altar votiv dedicat lui IOM Dolichenus descoperit la Tibiscum, unde avea calitatea de *flamen M(unicipii)*⁸⁶.

Personajul este menționat și de o inscripție de la Apulum pe care a dedicat-o lui I.O.M. Aeternus, în calitate de *primus annualis mun(icipi)*. *Sep-/itimid/ Apul-/ensis / et patronus coll(egii) fab(rum) / mun(icipii) s(upra). s(cripti)*⁸⁷. Magistraturile deținute de C. Iulius Valentinus la Apulum succesiv sunt următoarele: primul magistrat al municipiului format din *canabae* legiunii a XIII Gemina, fapt care se datează între anii 197-198; cea de a doua funcție de *patronus* în *collegium fabrilor* din noul oraș a fost deținută probabil, după cea exercitată de C. Sestius Anicetus, care a deținut această funcție în anul 205⁸⁸.

C. Iulius Valentinus este activ ca și *conductor* în perioada anterioară anilor 197/198, când Tibiscum devine *municipium*, și personajul deține calitatea de *flamen* al orașului. El apare legat prin activitatea sa economică și politică de *canabae*-le din Apulum. S-a invocat posibilitatea ca o inscripție mai târzie descoperită la Ulpia Traiana Sarmizegetusa să se refere la același personaj⁸⁹, ea fiind ridicată de doi *decuriones* din municipiul de la Porolissum: Aurelius Theophilus și Castor.

P. Aelius Marus⁹⁰ *conductor pascuui et salinarum* este personajul cel mai cunoscut atestat prin trei inscripții descoperite pe rând la Micia, Tibiscum și Domnești. Calitatea pe care o deține este puțin diferită de *conductor pascuui et salinarum*, deci arendaș al pășunilor și a salinelor. La Micia, altarul votiv pentru Silvanus a fost ridicat de un libert al său, P. Aelius Euphorus⁹¹. Monumentul nu permite o datare precisă, dar invocarea divinității sugerează apropierea de domeniul de activitate al divinității, privind pășunile, pădurile.

Cel de al doilea monument a fost ridicat la Domnești (jud. Bistrița Năsăud) de către Aelius Atticus, în calitate de ginere, pentru I.O.M. și M[inerva] probabil, tot pentru sănătatea lui P. Aelius Marus⁹². Nici în acest caz, nu avem indicii de datare.

La Tibiscum, a fost dedicată o inscripție zeului Mithras pentru același personaj de către

---

⁸⁵ IDR, III/4, 248: Soli Inv/icto/ pro /salute«m».C(ai). Iuli. Valen/tini.C(onductoris) Sallinar(um). /Iulius Omucio /libertus actor posuit.

⁸⁶ IDR, III/1, 139.

⁸⁷ IDR, III/5, 204; Benea 2004, p. 390-393.

⁸⁸ Benea 2004, p. 390-393, cu toată bibliografia

⁸⁹ IDR, III/2, 126.

⁹⁰ IDR, III/3, 119, Micia ; IDR, III/1, 145 Tibiscum; Russu 1956, p. 7-13 (inscripția de la Domnești) = ILD, 804; vezi și Balla 1979, passim.

⁹¹ IDR, III/3, 119, Micia: Silvano.Do-/mestico-/ P (ublius) Aelius Euph[o]-rus pro. salute. P (ubli).Ael(i) / Mayri.con-/ductoris./ Pascui et sa-/ linar(um). I(ibens). v(otum). v(ovit).

⁹² ILD, 804, Domnești: I.O.M. et. M/inervae/ / [p]ro salute. Ael(i)/ Mari. Fl (amen).Col (oniae)/ /c/onductoris. pas(cui)/et salinar(um). Ael(ius)/ Aeticua gener./ v.s.l.m. ; la I.I.Russu 1956, p. 7-13: Atticus Servus.

un sclav Hermandio, cu calitatea de *actor* al lui Turranius Dil.⁹³ Personajul este cunoscut și într-o altă inscripție de la Tibiscum⁹⁴. În acest caz, apare o problemă nouă, sclavul lui M. Turranius Dil. putea ridica monumentul ca un act de mulțumire pentru P. Aelius Marus sau dimpotrivă, era angajatul acestuia, pentru filiala de la Tibiscum. Și atunci, M. Turranius Dil. ar fi conducătorul acestei filiale, în timp ce Marus conduce activitatea la nivelul provinciei Dacia, judecând după inscripțiile în partea sa de vest și nord-est (?) a provinciei Dacia.

Publius Aelius Marus deține o calitate nouă, alături de cea de arendaș al salinelor, pe cea de arendaș al pășunilor, lucru neîntâlnit în alte epigrafe într-o astfel de asociere. Această din urmă calitate, comportă o discuție aparte și probabil că se referă la un anumit statut nou al pășunilor alpine, din epoca Severilor, sau chiar anterior acestei date. Despre P. Aelius Marus nu deținem informații asupra sediului său la Apulum, dar mărturiile epigrafice din teritoriu argumentează poziția unor filiale ale sale, în Dacia: Micia, Tibiscum, Domnești-Ilișua. Ele sunt probabil fiecare, sediul unui depozit (*salarium*) de concentrare a sării în vederea comercializării sale. Ipotetic aici ar trebui adăugate și Sânpaul (?), care îl menționează pe C. Iulius Valentinus, și poate Porolissum (?).

P. Aelius Strenuus⁹⁵ este personajul cel mai important, documentat epigrafic până în prezent doar o singură dată, cu toate funcțiile și prin atribuțiile pe care le deține. El avea calitatea de *Il viral* al Coloniei Sarmizegetusa, *augur* al Coloniei de la Apulum (deci databil într-o perioadă *post Commodus*), *decurio* al Coloniei Drobeta (în timpul Severilor, după anii 197/198), patron al unui număr impresionant de *collegia* de la Apulum: *nautae*, *centonarii*, *fabrum*, care toate erau subsumate calității de *conductor pascuui, salinarum et commerciorum*.

Magistraturile sale de *augur* al Coloniei de la Apulum și de *decurio* al Coloniei Drobeta sugerează o datare a activității sale în timpul lui Septimius Severus și a împăraților care au urmat. Fiind cavaler, activitatea sa apare ca extrem de vastă în domeniul economic aproape ocupând prin patronatul colegiilor, domeniile cele mai importante din provincie.

În cazul celor trei personaje, doar pentru C. Iulius Valentinus și P. Aelius Strenuus activitatea lor se poate data cu ușurință în timpul lui Septimius Severus sau după această perioadă, prin magistraturile urbane deținute de cele două orașe: Apulum și Drobeta și a municipiului Tibiscum. Nu este sigură datarea activității lui P. Aelius Marus (Marius ?), dar ea nu apare îndepărtată în timp, totuși ea se diferențiază de celelalte două, prin faptul că în cele trei inscripții, care îl menționează se conturează activitatea sa în teritoriu, după cum menționam mai sus. Astfel, la Micia, Domnești și probabil Tibiscum se aflau filiale ale activității lui P. Aelius Marus. În cazul exploatărilor de sare s-ar putea să existe aici, după cum menționam mai

⁹³ IDR, III/1, 145 Tibiscum: S(oli).I(nvicto).N(umini).M(ithrac)./ pro. salute./ P(ubli). Ael(i) Mari /Hermandio /act(or).Turrani /Dil (...) v.s.l.m.

⁹⁴ IDR, III/1, 141.

⁹⁵ CIL, III, 1209= IDR, III/5, 443; Balla 1979, p. 137, Apulum: P(ublio). Ael(io). P(ubli).f(ilio) Pap(iria) Strenuo. eq. / p(ublico). sacer(d)ot(i) Arae / Aug(usti) auguri et Ilviral(i). Col(oniae) / Sarm(izegetusae) augur(i) / Col(oniae). Apul(ensis). dec(urioni) / col(oniae) Drobeta(etensis). patron(o). collegior(um) / fabr(um). Cento / nar(iorum).et.naut(arum). Conduct(ori). pas/cui. salinar(um) / et commet/cior(um) Rufinus eius.

sus, câte un *salarium*⁹⁶, depozit de sare, spre comercializare direct cu *barbaricum* sau pentru comerț pe Mureș și de aici pe Tisa până la Dunăre, spre vestul Imperiului sau spre sudul Dunării. Sediul central al activității trebuie să fi fost însă la *Apulum*, cu un depozit de sare central de unde de asemenea putea fi dirijată întreaga activitate. Magistraturile deținute la *Apulum* de către doi dintre *conductores* argumentează cu certitudine locul de reședință în acest din urmă oraș.

Cei doi liberti: **P. Aelius Euphorus**⁹⁷, **Aelius Atticua** (sau **Atticus**), personaje care au fost inițial sclavi (eliberați chiar de P. Aelius Marus) și **M. Turranius Dil.** apar persoanele cu atribuții de adjuncți, ai lui Marus. Calitatea lor era aceea de distribuire, spre comercializare, a sării.

În aceeași postură este și Iulius Omucio care deține calitate de *actor*, la Sânpaul pentru C. Iulius Valentinus în estul Daciei⁹⁸, un sclav eliberat probabil recent de C. Iulius Valentinus.

Sclavi, în activitatea acestor filiale atestați epigrafic, deocamdată este doar Hermandio, cu calitatea de *actor* de la Tibiscum. Chiar dacă în acest moment nu apare clară întreagă procedura, a drumului sării de la exploatare – până în faza de comercializare directă, se conturează posibilitatea stabilirii unor centre de export a sării pe Mureș, prin *Micia*, în nordul Daciei prin Ilișua, poate și *Porolisum*, pentru acest din urmă centru nu deținem dovezi epigrafice.

Pentru Tibiscum, argumentele pentru fixarea unui depozit de sare (*salarium*) pot fi legate fie direct de exportul spre *barbaricum*, fie ca un punct intermediar spre Dunăre pentru aprovizionarea provinciilor Moesia Superior sau Moesia Inferior.

Deși lipsesc deocamdată indicii epigrafice în acest sens ar trebui să presupunem prin comparație cu restul provinciei Dacia, prezența unui actor la *Buridava* pentru exportul sării în Moesia Inferior, pe Olt.

Inscripțiile argumentează în mod clar faptul că cei trei *conductores* din Dacia, provin din mediul canabelor de la *Apulum*. În acest caz, activitatea lor principală ar putea fi legată atât de aprovizionarea armatei dar, și generală, cu caracter civil.

Un aspect deosebit în cadrul funcțiilor deținute de P. Ael. Marus și P. Ael. Strenuus este calitatea de *conductor pascuui*. În cazul de față, pășunile trebuie să se refere la fondul alpin de pășunat al provinciei.

Împreună cu întregul teritoriu al provinciei și acesta de la început, adică din anul 106 a intrat în *ager publicus* și a fost supus recensământului pământului (*centuriatio*)⁹⁹. Din *ager publicus*, teritoriul acordat coloniștilor care au întemeiat o colonia precum *Ulpia Traiana* în timpul lui Traian denumit *ager adsignatus*¹⁰⁰.

În momentul măsurătorilor, se putea întâmpla un lucru – menționat de izvoare – ca din cauza dificultăților terenului, unele porțiuni să rămână în afara măsurătorilor, sau dacă au fost măsurate și nu au fost împărțite alături de terenul arabil să rămână neîmpărțite în acest caz, ele

⁹⁶ Despre rolul acestor depozite în comercializarea sării vezi Besnier s.v. *Sel.* 1012

⁹⁷ Personajul mai apare amintit într-o inscripție de la Soimuș: IDR, III/3, 49 dedicată lui Mithras.

⁹⁸ Vezi mai sus.

⁹⁹ Kübler 1949, sv. *Pascua*, 2055.

¹⁰⁰ Chouquer, Favory 2006, p. 26.

deveneau pășuni comune denumite *compascuus* pentru locuitorii din zonă¹⁰¹. Acest teren necultivat însă, nu era la dispoziția tuturor acelor care locuiau în preajma lui, ci doar pentru anumiți proprietari care dețin dreptul de folosință pentru al utiliza pentru turmele lor contra unei redevențe¹⁰².

Acesta reprezintă un prim aspect al problemei, al doilea însă se referă la zona pășunilor alpine inclusă în *centuriatie*, care era ferm trasată și aceasta se acorda prin plata unei taxe, sau al unui impozit stabilit pe durata de folosire a terenului respectiv. Pășunile provinciei erau folosite atât de civili, cât și de armată. Concret care erau obligațiile armatei în acest sens nu putem afirma nimic. Dar, și în acest caz, se constată din timpul lui Septimius Severus, sau chiar mai înainte, din epoca M. Aurelius – Commodus, arendarea pășunilor unor *conductores*¹⁰³.

Important de remarcat este intrarea pășunilor sub incidența fiscalului imperial pentru un control mult mai riguros și evident pentru a obține beneficiile acestor resurse. Controlul asupra pășunilor se leagă în chip evident de necesitățile climatice ale Europei continentale, care au impus fenomenul cunoscut al transhumanței, atât de mult practicat în mai toate provinciile Imperiului, cu deosebire în Italia, Gallia, Hispania, Africa de Nord și provinciile balcanice ale Imperiului.

În antichitate, erau cunoscute trei tipuri de transhumanță: *ascendentă*, de urcare vara a turmelor de ovicaprine sau animale mari, la munte; *descendentă*, de aducere a turmelor în câmpie, toamna pentru iernat; și *transhumanța mixtă* practică de locuitorii așezărilor de la poalele muntelui, care își duceau vitele vara la pășunat pentru ca pe durata iernii, ele să fie îngrijite în stabilimentele de pe lângă gospodării¹⁰⁴.

În acest din urmă caz, se constată pe baza interpretării unei *lex agraria* din anul 643/111¹⁰⁵, care stipulează următoarele reguli: pentru o turmă formată din până la 50 de oi și 10 vite mari, nu se plătește nici o taxă în cazul folosirii unui teren din *ager compascuus*.

Nu se cunosc alte legi privitoare la această problemă, pentru perioada care urmează. În același timp, trebuie specificat faptul că exista uzanța, ca mai multe orașe, să cumpere pentru teritoriul lor urban pășuni pentru folosință proprie (organizând un *vascum privatum*).

Pentru provincia Dacia, prin cei doi *conductores* P. Aelius Marus, P. Ael. Strenuus, din epoca Severilor, se pare, că fondul de pășunat rămas în *ager publicus* a intrat sub jurisdicția fiscalului imperial.

În cazul Daciei, deși se vorbește mult de transhumanță, pentru analiza mai ales a habitatului în secolele ce au urmat Provinciei, este greu de stabilit sau reconstituit ceva concret.

Într-o lucrare apărută mai de mult, Sever Dumitrașcu a avansat ipoteza unei transhumanțe între provincia Dacia și *barbaricum* (în valea Tisei, la iernat)¹⁰⁶. Mi-e greu să accept sau să

¹⁰¹ *Ibidem*.

¹⁰² Chouquer, Favory 2006, p. 25, 28.

¹⁰³ Corbier 1983, p. 126-132.

¹⁰⁴ Brun 1996, p. 32. Acest fenomen se păstrează până în zilele noastre.

¹⁰⁵ CIL, I, 200, l², 585 cf. Kübler 1949, col. 2056.

¹⁰⁶ Dumitrașcu 2001, p. 32-39.

resping, în acest moment o astfel de ipoteză neavând indicii în acest sens de nici un fel. Dar, s-ar putea, ca pentru mari crescători de vite din mediul barbar sau invers din provincie, să fi existat această posibilitate de a se afla câteva luni bune din primăvară până în toamnă în zonele alpine ale Daciei, ceea ce ar presupune o graniță destul de elastică, dar și relații extrem de clar stipulate, cu acele populații care trebuiau să fie „sigure și fidele Statului Roman”. Pentru nici una din aceste probleme nu avem date, cât de cât concludente, iar izvoarele literare nu oferă informații interpretabile în acest sens.

Poate există o singură excepție, databilă din timpul războaielor marcomanice, sau imediat după aceste evenimente, care oferă indicații în acest sens și anume pasajul prin care sarmații iazigi puteau trece pentru negoț la frații lor roxolani prin Dacia să aibă și o astfel de conotație de relații economice, care să privească transhumanța. Aceste legături puteau avea loc, doar cu aprobarea guvernatorului provinciei¹⁰⁷, ceea ce nu excludea existența lor, ci doar controlul impus.

Un al doilea pasaj, preluat tot din Dio Cassius se referă la vremea lui Commodus, la tratativele de pace cu burii, seminție ce locuia în nord-vestul Daciei, căreia i se permitea să-și pască turmele în țara lor, dar, la o distanță de 40 de stadii (7,5 km) de granița provinciei¹⁰⁸. Pasajul ridică un aspect important precizat și de multe ori în literatura românească de specialitate și anume, al faptului că prin această măsură nu li s-a mai permis barbarilor să se apropie de granița Daciei. Mi se pare însă, că pasajul reflectă și un alt lucru și anume extinderea înspre *barbaricum* a teritoriului militar *prata* pentru nevoile de aprovizionare ale armatei.

Se cunosc cazuri când armata își extinde uneori *prata* în *barbaricum*, pentru nevoile proprii de aprovizionare. O inscripție a fost descoperită pe malul drept al Rinului, un altar din piatră folosit ca *terminus*, ce delimita teritoriul legiunii I Minervia de la Bonn¹⁰⁹, ceea ce poate la o adică, pleda pentru extinderea pășunatului militar în lumea barbară, și ar putea constitui un argument indirect pentru ipoteza avansată de Sever Dumitrașcu.

Desigur, în cazul transhumanței din antichitate coborârea vitelor la iernat în zone de câmpie joasă apropiate de granița de vest sau nord a provinciei s-ar putea apropia de adevăr. Acest fenomen al transhumanței se păstrează până în zilele noastre, pentru anumite provincii din țara noastră, în anumite limite.

Deci, *conductores pascuui*, în calitatea lor de arendași ai pășunilor puteau eventual să fi fost intermediari în mediul provinciei prin perceperea taxelor, dar să aibă deschise și posibilitatea de a avea relații cu lumea barbară vecină la fel, cum procedau cu vinderea sării în estul, nordul și vestul provinciei. Oricât de interesantă și atractivă pentru discuția de față, mi se pare ipoteza aceasta, nu pot aduce alte argumente. Important însă este faptul că asupra acestei activități economice, **fiscul imperial** și-a impus un control extrem de riguros prin *conductores*, care percepeau taxele în favoarea statului.

Calitatea de arendași ai pășunilor asociată cu cea de arendași ai salinelor nu este

¹⁰⁷ Cassius Dio, LXXI;19,1; LXVIII,10.

¹⁰⁸ Cassius Dio, LXXII, 3, 2; vezi Dumitrașcu 2001, 36.

¹⁰⁹ Petrikovits 1977, 239, Bonn: [l] *egio prim [a] / Minerv [ia] / [p]ia fideli [s] / prat a / [A]jurelian [a] / [a] dampliavit.*

întâmplătoare și ea trebuie considerată firească sub aspectul celor două activități, întrucât în esență se referă la același domeniu de asigurare a celor necesare creșterii vitelor, pentru subzistența populației civile, dar și armatei.

Sediul central al celor trei personaje trebuie să fi fost la **Apulum**, probabil în *canabae*, devenite *municipium*, judecând și după activitatea publică pe care o desfășoară, ulterior sau în paralel fiecare din cele trei personaje amintite mai sus. Deși sunt persoane civile, activitatea lor este legată de interesele armatei, probabil, de aici, distribuindu-se sarea¹¹⁰ pentru celelalte provincii ale Imperiului.

Cât de mare este implicarea armatei din Dacia în producția de sare a Statului este încă greu de stabilit în acest moment (adică aceasta participă direct la exploatare sau are doar atribuții de pază, protecție etc.). S-ar părea că de comerțul cu sare, răspund ofițerii de intendență desemnați ai armatei, care am putea spune mai de grabă îl supraveghează și protejează¹¹¹. *Negotiatores salariarii* sunt aceia care se ocupau de vânzarea sării, așa cum *conductores salinarum* sunt funcționarii însărcinați cu exploatarea directă a salinelor. În relația producător-negustor se interpune *salarius*, adică acel funcționar care răspunde de depozitul de sare. Calitatea de *negotiator salararius* este documentată de mai multe inscripții descoperite la Colijnplaat și Domburg¹¹², care atestă un grup de negustori din Colonia Agrippinensis, cărora le fusese concesionată vânzarea sării adusă probabil, din Gallia Belgica pentru Britannia sau Germania. Pentru Dacia, nu deținem astfel de informații epigrafice.

Surprinzător la fel, ca și în alte provincii ale Imperiului, mărturiile epigrafice despre *conductores salinarum* sau *conductores salariorum*, apar tot în timpul Severilor sugerând o acțiune directă impusă de Casa Imperială.

Acest lucru credem că a fost determinat de dese războaie ale lui Septimius Severus de la începutul domniei sale, care au solicitat un control strict asupra principalelor produse de securitate alimentară, în primul rând ale armatei, dar și a Imperiului. Credem că aceste măsuri se integrează aceleia de introducerea controlului Casei Imperiale asupra uleiului exportat din Hispania Baetica, studiat relativ recent de J. Remersal Rodriguez¹¹³.

Prezența inscripțiilor de la Domnești și Sânpaul sugerează în chip evident lipsa unor exploatari în Moldova sau chiar Maramureș, la acea dată¹¹⁴.

Concluzii. Informațiile epigrafice din Dacia și alte provincii amintesc astfel, introducerea din epoca Severilor a unui sistem riguros de control asupra exploatărilor de sare. Este posibil ca acest lucru să apară mai de timpuriu, încă din timpul războaielor marcomanice, sau dimpotrivă, ca urmare a acestora, după anul 180. Cert este un lucru, că exploatarea sării din Dacia s-a aflat sub controlul armatei, prin unitățile militare amplasate în punctele principale de acces la *salinae*, ape sărate, izvoare etc., încă de la formarea provinciei.

---

¹¹⁰ Nu lipsit de importanță este faptul că în tot cursul evului mediu în Alba Iulia au existat depozite de sare (cunoscute sub numele de sărării).

¹¹¹ Judecând după descoperiri similare din alte provincii. Vezi notele 5-7 ale prezentei lucrări.

¹¹² AE. 1973, 374, 362, 364, 378.

¹¹³ Remersal Rodriguez 1998, p. 183-199; De Salvo 1988, p. 336-339.

¹¹⁴ Wollmann 1996, p. 241-242 susține posibilitatea unor exploatari antice în Maramureș.

Administrația centralizată a ocnelor de sare în Dacia în epoca Severilor este civilă, realizată însă cu persoane stabilite în canabele de la *Apulum*, și de aici prin filiale documentate deocamdată la *Tibiscum*, *Micia*, sau Sânpaul, Ilișua, ceea ce argumentează interesele armatei pe care le reprezintă în principal. Se conturează astfel, o administrație a provinciei centralizată pentru exploatarea sării și implicit comercializarea sării. Cei trei *conductores*: C. Iulius Valentinus, P. Aelius Marus, P. Aelius Strenuus își desfășoară activitatea în perioade apropiate. După funcțiile deținute ar trebui să presupunem că primul C. Iulius Valentinus a răspuns doar de exploatarea zăcămintelor de sare și exportarea ei, celui de al doilea, P. Aelius Marus, i s-a acordat și administrarea pășunilor ar trebui să presupunem alpine din zonele centrale ale provinciei în care se găseau și ocnele de sare. Cel de al treilea, P. Aelius Strenuus deținea alături de cele două funcții precedente și pe cea de *conductor commerciorum*, el fiind cavaler. Acest statut social presupune că face parte din sistemul administrativ al provinciei, calitatea sa ar putea fi asemănătoare unui *procurator*, deși o astfel de funcție ar fi trebuit să fie menționată epigrafic. Singura inscripție pomenită mai sus în care este amintit P. Ael. Strenuus nu face o astfel de referire. Să fie această un indiciu indirect al organizării exploatării sării, aidoma aurului din Dacia?

În epoca romană, modul de exploatare a sării a avut un caracter sezonier așa cum este el cunoscut în Imperiu: din primăvară – până înspre toamnă¹¹⁵ și presupunea asigurarea nevoilor generale ale Statului pe durata unui întreg an calendaristic. Ca atare, organizarea activității de transportare spre depozite centrale și apoi, spre comercializarea inter-provincială avea loc în mare parte, în același răstimp de activitate, având în vedere pagubele pe care le poate produce ploaia și alte intemperii asupra sării, în sine.

Prin sarea – denumită metaforic **aurul alb**, Dacia era cel puțin tot atât de importantă Imperiului Roman, cât pentru resursele ei de aur. Ca resursă de export aceasta putea aduce provinciei venituri importante, poate că și Dacia să-și fi plătit prin sare impozitele față de fisc, la fel cum, Remersal Rodriguez presupune că s-a realizat cu uleiul din Hispania Baetica¹¹⁶, lucru contestat de alți specialiști.

În existența provinciei o importanță tot așa de mare pentru securitatea alimentară a provinciei și nu numai, îl aveau turmele de vite, care aparțineau fie locuitorilor, fie armatei etc. Probabil că Dacia avea în acest sens o importanță aparte având în vedere introducerea unui astfel sistem de exploatare a resurselor, lucru neîntâlnit sub acest aspect în alte provincii.

Asocierea salinelor cu pășunile în activitatea unui *conductor* la prima vedere pare incompatibilă, dar ele deservesc aceleași domenii importante apropiate de altfel, de existența alimentației umane, animale, în general. Luarea acestor măsuri avea la bază două fapte politice și militare importante: pe de o parte războaiele marcomanice, care au provocat mari perturbări în existența provinciilor Imperiului, sub aspect demografic, distrugerii etc., dar sub aspect economic au provocat probleme mari în subzistența populației.

¹¹⁵ Vegetius, *Epitome*, IV, 40 spune ca sarea trebuia transportată pe Marea Mediterana între 10 martie și 22 noiembrie, dar cel mai bine între 27 mai – și 14 septembrie, pentru a nu fi umiditate crescută, care ar dăuna calității sării.

¹¹⁶ Vezi nota 36.

În al doilea rând, Septimius Severus după ridicarea sa la tron ca urmare a unor războaie violente de îndepărtare a adversarilor politici a impus control extrem de aspru al fiscalului pentru a-și reface tezaurul și baza de subzistență a Imperiului Roman. În acest context de măsuri, sunt și *conductores pascuui et salinarum* din Dacia. Asocierea celor două domenii pășunatul și exploatarea sării nu au fost întâmplătoare, ele priveau în primul rând sectorul alimentar de subzistență al provinciei. Sub acest aspect trebuie privită și transhumanța cu caracter mixt în Dacia, și poate chiar una ascendentă după reguli clar stabilite de administrația provinciei ca formă de relații între Dacia și *barbaricum*, dar pentru care nu deținem nici o dovadă.

About the exploitation of salt in Roman Dacia

(Summary)

Through its salt, the Dacia was as important for the Roman Empire as it was for its gold. Exported, this might have brought important incomes to the province. It is possible for Dacia to have paid its taxes in salt, as well as Hispania Baetica did with its oil.

Bibliografie

Izvoare literare

Cassius Dio, *Istoria Romană*

Plinius cel Bătrân, *Naturalis Historia* (Enciclopedia cunoștințelor din Antichitate), (ed., prefață, note, indice Ioana Costa), V, Editura Polirom, 2004.

Flavii Vegeti Renati, *Epitome rei militaris*, (ed. C. Lang) Leipzig, Teubner, 1885.

Bibliografie specială

Alexianu, Dumitroaia, Monah 1992 Alexianu M., Dumitroaia Gh., Monah Dan., *Exploatarea resurselor de apă sărată din Moldova. Abordare etnoarheologică*. Thraco-Dacica, XIII, 159-167.

Balla 1979 Balla L., *Contribution à l'histoire de l'extraction du Sel et de Fer dans les mines de la Dacie Romaine*, Ethnographia et Folkloristica Carpathica, I, Debrecen, 175-182.

Benea 2004 Benea Doina, *Septime Sévère et l'urbanisation de la province de Dacie*, Orbis Antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis. Cluj-Napoca, 390-393

Besnier 1929 Besnier M., sv. *Sel*, DA (edit. Daremberg et Saglio), IV, 1012-1013.

Brun 1996 Brun J-P, *La grande transhumance à l'époque romaine. À propos des recherches sur la Crau d'Arles*, Anthtropozoologica, 24, 31-44.

Cavruc, Chiricescu (ed.) 2006 Cavruc V., Chiricescu A., (Ed.), *Sarea, Timpul și Omul*, Sfântu Gheorghe.

Chouquer, Favory 2006 Chouquer G., Favory F., *Dicționar de termeni și expresii gramatice*, (Cuv. înainte și trad. Marius Alexianu, Ed. Demiurg)

- Ciobanu 1999 Ciobanu Doina, *Exploatarea sării și a apelor sărate pe teritoriul Carpato-dunărean în secolele I-XII*, Mousaios, V, 161-180.
- Ciobanu 2001 Ciobanu Doina, *Metode și unelte folosite în extragerea sării în spațiul carpato-dunărean în secolele I-XIII*, Mousaios, VII, 27-50.
- Ciobanu 2002 Ciobanu Doina, *Probleme generale privind exploatarea sării în spațiul carpato-dunărean în mileniul I*, Angustia, VII, 303-310.
- Ciobanu 2002 a Ciobanu Doina, *Sarea –aliment și sursă de venituri pentru locuitorii din nord-estul Munteniei*, Carpica, XXXI, 19-28.
- Ciobanu 2003 Ciobanu Doina, *Exploatarea sării în perioada marilor migrații (sec. I-XIII e.n.) în spațiul carpato-dunărean*, Mousaios, VIII, 117-124.
- Corbier 1983 Corbier M., *Fiscus and Patrimonium: the Saepinum Inscription and Transhumance in the Abbruzi*, JRS, LXXIII, 126-132.
- Dumitrașcu 2001 Dumitrașcu S., *Turme și pășuni în Dacia*, Crisia, 37-39
- Hocquet 1994 Hocquet J-CI, *Production et commerce du sel à l'Age du Fer et à l' époque romaine dans l'Europe du Nord-Ouest*, Revue du Nord-Archeologie, LXXVI, nr. 308, 9-20.
- Iambor 1982 Iambor P, *Drumuri și vămi ale sării din Transilvania*, ActaMN, 19.
- Kübler 1949 Kübler B., sv. *Pascua*; RE, 36, col. 2052-2056.
- Macrea 1969 Macrea M., *Viața în Dacia Romană*, București
- Maghiar 1970 Maghiar N, *Din istoria mineritului în România*, București
- Măluțan 1984 Măluțan C., *Drumul sării în Transilvania de nord-est*, ActaMN, XVIII, p. 240-255.
- Medeleț 1995 Medeleț F., *Sarea Daciei preistorice*, AnB, 4, 285-301.
- Mircea 1994 Mircea A., *Oaze de tratament și odihnă pentru turdeni și nu numai pentru ei-Ocnele cu cele trei puțuri de extracție*, Turda, Ediție jubiliară
- Moréne 1991 Moréne N., *L' exploitation romaine du sel dans la region de Sigünza*, Gerion.Homenaje al Dr. Michel Ponsich, Madrid, 223-235.
- Petică 1999 Petică M, *Salinele din nord-estul Daciei, Napoca 1880 de ani de la inceputurile vieții urbane*, Cluj-Napoca, 205-215.
- Petrikovits 1977 Petrikovits H v., *Militärisches Nutzland in den Grenzprovinzen des römischen Reiches*, Actes du VIIe Congres d'epigraphie Mamaia, 229-242
- Remersal Rodriguez J., *Heeresversorgung und die Wirtschaftliche Beziehungen zwischen der Baetica und Germania*, Stuttgart.
- Rodriguez 1997 Remersal Rodriguez J., *Baetican olive oil land the Roman Economy, The archaeology of early Roman Baetica* (edit. S. Keay), Portsmouth, Rhode Island, 183-199.
- Rodriguez 1998
- Carrera Ruiz, Madaria Escudero, Sanchez 2000 Carrera Ruiz J.C., Madaria Escudero J. Luis, Sanchez J.V.F., *La pesca, la sal y el comercio en el Circulo del Estrecho. Estado de la cuetiön*, Gerion, Madrid, 18, 43-76.

- Russu 1956 Russu, I.I., *Slavul Atticus. Contribuții la istoria economică a Daciei*, SCIV, 1-4, 7-13.
- Rustoiu 2005 Rustoiu G.T., *Exploatarea sării și habitatul uman în Transilvania în a doua jumătate a secolului V și prima jumătate a secolului VI p. Chr. Comerț și civilizație*. Transilvania în contextul schimburilor comerciale și culturale în antichitate, (ed. Călin Cosma, A. Rustoiu), Cluj-Napoca, 269-286
- De Salvo 1988 De Salvo L., *Navires et commerces de la Méditerranée antique. Hommages à Jean Rougé*, Cahiers d'Histoire, 33, 336-340
- Wollmann 1996 Wollmann V., *Mineritul metalifer, extragerea sării și carierele de piatră în Dacia Romană*, Cluj-Napoca
- Wollmann,
Ciugudeanu 2005 Wollmann V., Ciugudeanu H., *Noi cercetări privind mineritul antic în Transilvania (I)*, Apulum, 42, 95-116.
- Perea Yébenes 2001 Perea Yébenes S., *El uso de la Sal en el ejército romano y su abastecimiento en época altoimperial*, Arquelogia 01.qxp., 345-359.

MEŞTEŞUGURI ŞI ARTIZANI

DIE BLEIVERARBEITUNG IN DER RÖMISCHEN PROVINZ DAKIEN

Doina Benea

Im täglichen Leben war das Blei in den wichtigsten Bereichen der Wirtschaft, des Militärs und sogar der Religion das am häufigsten benutzte Metall. Die besonderen Eigenschaften des Bleis, in erster Linie die ziemlich niedrige Schmelztemperatur und implizite die leichte Verarbeitung haben dieses Metall hauptsächlich in verschiedenen Bereichen der Wirtschaft benutzen lassen.

Bleivorkommen. Das Blei kommt zusammen mit Silber oder gegebenenfalls auch mit Kupfer in Erzen vor. Im Altertum wird bei Plinius dem Älteren (N.H., XXXIII, 95-107) vor allem der Abbau aus Hispanien um die Ortschaft *Carthago Nova* erwähnt.

Am deutlichsten sind die Bleiförderung und –verarbeitung in Britannien belegt¹.

In Dakien kommt das Blei neben Gold und Silber in den Bergwerken aus dem Apuseni-Gebirge vor, aber bezüglich der Bleiförderung in diesem Gebiet ist wenig bekannt.

Im Südwesten der Provinz ist die Gebirgslandschaft vor allem aus dem Banater Gebirge in der Mitte und dem Locvei-Gebirge im Süden gebildet. Im Altertum wurde in diesem Gebiet sehr viel Erz gefördert. Im Süden des Banats kommt das Blei zusammen mit Kupfer- und Silbererzen an folgenden Orten vor: Moldova Nouă, Tisovița, Maidan und Sasca.

Moldova Nouă. Die wichtigsten Bodenschätze der Provinz, die durch Ausgrabungen als aus römischer Zeit belegt wurden, kommen vor allem um die neuzeitliche Ortschaft Moldova Nouă vor, wo sie am südlichen Hang des Benedikt-Massivs und im *Baron Drachenfels*-Berg am Cânepiște² genannten Ort belegt sind (**Taf. I**).

Hier wurden ca. 20 senkrechte, vermutlich aus der Antike stammende Schächte identifiziert. Einer davon ist im Jahr 1989 im Gebiet Florimunda auf dem Floronica-Berg vom Ogașul Grecilor-Tal her untersucht worden und hat sich als eine trapezförmige Dazitstrecke herausgestellt, mit gemeißelten Wänden, in denen es 5 Fächer für Lampen (10 x 10 x 15 cm) in 1,50 m Höhe und zwei andere in 0,60 m Höhe vom Boden gab³. Die Strecke war 12 m lang, mit einem Neigungswinkel von 35° und 1,70 m hoch, am Boden 1,20 m und an der Decke 0,80 m breit. Aus dieser Strecke zweigt sich eine andere, 10 m lange ab, die die Erzader verfolgt⁴.

Die Erzverarbeitung. In archäologischer Hinsicht sind die Verarbeitung und das Schmelzen der Erze nur im Süden des Banats belegt. Bei der Ausfahrt aus der Stadt Moldova Nouă in Richtung des Dorfes Moldovița wurden im Punkt genannt Ogașul Băieșului, ziemlich

---

¹ Wollmann 1996, S. 123.

² *Ibidem*, S. 151; Bozu 1996, 76-78, Taf. 172.

³ Bozu 1996, S. 77.

⁴ *Ibidem*, S. 77-78.

nahe an Ogaşul Grecilor mehrere antike Ruinen entdeckt, deren eine (in den Jahren 1986-1987) ganz freigelegt worden ist⁵. Das Gebäude hat beeindruckende Ausmaße – 19 x 9,70 m – und gehört zum Typ Streifenhaus.

Das Gebäude hatte eine mehrfache Zweckbestimmung, es wurde sowohl für Werkstätten (?) als auch als Wohnung benutzt. Es bestand aus 8 Räumlichkeiten, von denen 8 durch Hypokausten geheizt wurden. In 4 weiteren hat das Fundgut Schmelztiegel (?) aufgewiesen, die eigentlich Bodenteile von Keramikgefäßen sind und an denen Schlacke und geschmolzene Silber- und Kupferreste haften. In 3 anderen Räumen hat man Reste von geschmolzenem Eisen entdeckt⁶. Am Rande des Baches wurden ca. 50 m davon entfernt mehrere Schmelzöfen zur Erzreduktion entdeckt⁷. Es werden auch einige Metallkuchen ohne weitere Bemerkungen erwähnt. Es handelt sich um eine Offizin zur Erzverarbeitung. Die Militärstempel gehören der südlich der Donau gelegenen Provinz Moesia Superior bzw. der Legion VII Claudia, so dass dieses Gebiet von der Armee bewacht gewesen sein musste.

Die Bleierzugnisse kommen im südlichen Teil Dakiens konzentriert vor und das lässt die Annahme zu, dass vor allem die Bestände aus dem Südwesten Dakiens oder die aus Moesia Superior aus der Region Bor (Serbien) importierten benutzt wurden.

Das Blei in der Produktion. Das Blei wurde in mehreren Bereichen des täglichen Lebens benutzt: 1. bei Bauten: Es wurde bei der Befestigung des Oberbaus von Steindenkmälern verwendet; 2. bei der Befestigung von Bronzemälern (Statuen usw.) am Sockel; 3. bei Kanalisationsarbeiten; 4. im Bereich der Religion: kultische Darstellungen von griechisch-römischen, balkanischen u.a. Gottheiten; Statuetten: Venus, Merkur, kleine Tafeln mit den Donaurittern usw.; Totenkult (Sarkophage, Urnendeckel, Gefäße für Libationen); 5. Numismatik; 6. Gewichte; 7. Gussproben für Metallgegenstände (Gold, Silber, Bronze) usw.

Das Blei konnte natürlich auch in anderen Bereichen erfolgreich benutzt werden. Die vorhin erwähnten sind in der römischen Provinz Dakien belegt.

In dieser Provinz wurde es laut der bisherigen Funde ziemlich selten benutzt. Es konnte örtlicher Herkunft oder (in Form von Barren oder Kuchen) eingeführtes Produkt gewesen sein⁸.

Unlängst wurden bei Ulpia Traiana Sarmizegetusa im *forum vetus* Kanalisationsrohre entdeckt und das beweist die groß angelegte Verwendung des Bleis bei Kanalisationsarbeiten. Das Bleirohr bestand aus zwei Teilen, das erste 4,28 m, das zweite 0,91 m lang; der äußere Durchmesser beträgt 6,5 x 5 cm. Die beiden Teile wurden durch eine Muffe (ebenfalls aus Blei) verbunden. Auf dem einen Bruchstück sind zwei Stempelabdrücke zu sehen: CXXVIII//C/OL DAC SAR bzw. ANT VAL ET MA CL⁹. Sie wurden auf folgende Weise richtig ergänzt:

⁵ *Ibidem*, S. 77.

⁶ *Ibidem*. Im Jahre 1989 wurden in der Nähe dieses Baus zwei weitere ähnliche Gebäude entdeckt, wahrscheinlich mit derselben Zweckbestimmung, die an der Bodenoberfläche sichtbar waren. Auf manchen Ziegeln sind die Stempel der Legion VII Claudia zu sehen.

⁷ O. Bozu erwähnt nichts bezüglich der Form, der wichtigsten Charakteristika dieser Anlagen und des Erzes, das bearbeitet wurde.

⁸ Siehe diesbezüglich Garcia-Bellido 1998, S. 9-43.

⁹ Piso, Băieştean 2000, S. 223-229.

CXXVIII

/C/OL(oniae). DAC(icae) SAR(mizegetusae)/

ANT(onio) Val — ET MA(?rio) CL(?audiano).

Da die Colonia Dacica Sarmizegetusa ausdrücklich erwähnt wird, wird der Abdruck ziemlich früh, u.zw. in die Zeit Kaiser Hadrians auf 132 datiert, als die Kanalisation zur Bewässerung in die Stadt eingeführt wurde¹⁰. Die beiden erwähnten Gestalten müssen vermutlich Magistrate der Stadt gewesen sein, zu deren Amtszeit diese Arbeiten durchgeführt worden waren.

Auf dem Gebiet Dakiens sind auch andere, allerdings ungestempelte Bruchstücke von Bleirohren entdeckt worden. Sie kommen vor allem in den Städten vor: Drobeta¹¹, Romula¹², Apulum¹³ und Tibiscum¹⁴, sowie in einigen *villae rusticae* südlich der Karpaten, wie z.B. Izimşa und Bistret¹⁵ in der Kolonie Drobeta.

Man kann bemerken, dass bei den Kanalisationsanlagen das Blei nicht häufiger als der Lehm verwendet worden ist. Zur Zeit könnte diese Feststellung jedoch nur auf dem Zufall der Entdeckungen beruhen.

Die meisten Funde stammen aus dem südlichen Teil Dakiens und das lässt vermuten, dass das Metall vor allem aus Moldova Nouă stammte oder dass es aus der benachbarten Provinz Moesia Superior eingeführt wurde.

Große Mengen an Blei wurden vor allem für die Bestattung benutzt, wie man in den Nekropolen von Ulpia Traiana, Apulum, Drobeta, Romula, Dierna und Slăveni festgestellt hat. Es handelt sich vor allem um Sarkophage mit Bleiwänden, Urnen oder Urnendeckel.

Bei Drobeta sind zwei Sarkophage mit Bleiwänden entdeckt worden, die in je einen anderen aus Ziegelsteinen eingesenkt waren. Ihre Dimensionen betragen 2 x 0,50 x 0,50 m. Sie stammen von älteren Funden aus den Jahren 1875 bzw. 1888¹⁶. Das Fundinventar des ersten Grabes umfasste zwei schmale Armreifen aus Gold und zwei 0,25 x 0,25 cm große Bleischachteln. In der einen davon fand man den Unterkiefer eines Menschen¹⁷. Sie weist keine Dekorelemente oder Inschriften auf.

Von Romula stammen zwei andere Sarkophage, die kleiner sind (1,30 x 0,30 x 0,30 m) und Kindern gehört haben¹⁸. Bei Slăveni wurde ein 1,70 x 0,40 x 0,33 m großer Bleisarkophag

¹⁰ IDR, III, 2, 8: *aqua inducta colon(iae) Dacic(ae) Sarmiz(egetusae)*.

¹¹ Davidescu 1980, S. 106-107.

¹² Tudor 1978, S. 187.

¹³ Drei Bruchstücke von Rohren werden im Brukenthal-Museum aus Sibiu aufbewahrt (vgl. Piso-Băieştean 2000, S. 229, Anm. 43).

¹⁴ Ein Bruchstück eines Bleirohres wird im Archäologischen Museum aus Jupa (Tibiscum) aufbewahrt (noch nicht veröffentlicht).

¹⁵ Stângă 1998, S. 113; Crăciunescu 2003, S. 247-249.

¹⁶ Tudor 1978, S. 414-415; *Idem* 1968, S. 300: Im Jahr 1883 wurden beim Bau des Hafens an der Donau 38 römische Gräber mit Stein-, Ziegelstein- und Bleisarkophagen entdeckt. Sie werden in die erste Hälfte des 3. Jh. n.Chr. datiert.

¹⁷ Dimitrescu 1881, S. 31-32.

¹⁸ *Ibidem*.

entdeckt¹⁹. Andere Daten gibt es diesbezüglich nicht. Aus Dierna stammen mehrere Informationen im Hinblick auf die Entdeckung einiger Bleisarkophage auf dem Gebiet der alten Stadt Orșova²⁰. Der einzig sichere Beleg stammt aus dem Jahr 1974 und ist ein Bleisarg mit gnostischem Inventar²¹, der ins 3. Jh. datiert werden kann.

Im Jahre 1927 wurde in einer der Nekropolen von Ulpia Traiana der kleine, 0,60 x 0,25 m große Bleisarkophag eines Kindes entdeckt. Zum Inventar gibt es keine Angaben²².

Auch in diesem Falle wird eine geringe Anzahl von Funden verzeichnet, die vor allem im südlichen Teil der Provinz Dakien vorkommen. Das Metall kann auch diesmal aus der Provinz Moesia Superior eingeführt worden sein.

Im Totenkult benutzte man z.B. in Apulum manchmal Bleiplatten um Keramikurnen zu bedecken oder es wurden Bleiröhren für die Libationen verwendet²³. Diese sind jedoch nicht für die gesamte Provinz kennzeichnend, sondern sie stellen einen Brauch dar, der relativ spät im 3. Jh. vor allem aus dem Orient nach Dakien eingedrungen ist.

In der Provinz Syrien z.B. untersucht R. Mouterde diesen Sarkophagentyp und stellt Hinweise auf seine Entwicklung und Verbreitung im östlichen Teil des Reiches fest²⁴.

In den Gebieten, die näher an Dakien liegen, ist die größte Verbreitung der Bleisarkophage auf Grund der Ausgrabungen in Moesia Superior belegt, wo man sie nicht unbedingt mit den Einflüssen aus dem Morgenland in Verbindung stellt. Hier haben die reichen Bleibestände die Übernahme dieser Art der Bestattung beeinflusst²⁵. Zahlreiche Funde von Bleisarkophagen, manche darunter in die spätrömische Zeit datiert, stammen aus Viminacium, Scupi, Naissus usw.²⁶, aber auch aus den Bergbaugebieten.

Örtliche Werkstätten zur Bleiverarbeitung. In Dakien herrschen bis zur Zeit unter dem Fundgut die kleinen Bleigegegenstände religiösen Charakters vor (Votivtäfelchen (mit der Darstellung der Donauritter), Statuetten, *defixiones*-Täfelchen, Spiegel u.a.).

In der Fachliteratur sind die Votivspiegel mit Bleirahmen aus Sucidava bekannt, die D. Tudor sehr genau in 22 Typen eingeordnet hat²⁷. Die große Anzahl dieser Gegenstände hat die Fachleute vermuten lassen, dass es in dieser Ortschaft eine Werkstatt gegeben hatte. Das ist wohl möglich, aber ihre Spuren sind bislang noch nicht entdeckt worden. Ursprünglich wurden die Fundobjekte in die spätrömische Zeit datiert. Eine andere Gruppe des Fundgutes, das Professor D. Tudor entdeckt hat, wird ins 3. Jh. datiert²⁸.

Eine Werkstatt zur Bleiverarbeitung ist im Zentrum der antiken Stadt Drobeta am Ghica-Platz während der Untersuchungen des Jahres 1970 freigelegt worden. Außer dem

---

¹⁹ Tudor 1978, S. 414-415.

²⁰ Tudor 1968, S. 21.

²¹ Benea, Șchiopu 1974, S. 115-125.

²² Floca 1941, S. 21.

²³ Berciu, Wolski 1972, S. 170, Abb. I b.

²⁴ Mouterde 1929, S. 247-251.

²⁵ Davies 1953, S. 15-16.

²⁶ Mocsy 1968, S. 146; usw.

²⁷ Tudor 1945-1947, S. 243-255.

²⁸ *Idem* 1975, S. 73-76.

Schmelzofen sind in einer Räumlichkeit Schmelzreste, Schlacke, geschmolzenes Blei und vier Spiegel (kurz vor dem letzten Schliff, ein Teil der Gussnaht ist auf dem Rand zu sehen) gefunden worden. Sie gehören zu jenem Typ der Gegenstände, die aus einer unteren Platte aus Blei bestanden, die verziert war oder auch nicht und auf die man ein Stück Glas anbrachte, das am Rand durch einen verzierten Ring festgehalten wurde. Ein an der Hinterseite befestigter Stiel diente als Griff²⁹. Die Verzierung der Randumfassung ist jener aus Sucidava ähnlich (siehe **Taf. III/ 1, 2, 3, 4**).

Die Werkstatt von Apulum ist auf Grund mehrerer Gussformen identifiziert worden: zwei steinerne und eine aus Terrakotta, jede für die Rückseite des Gegenstandes bestimmt³⁰. Diese Fundgegenstände belegen zwei Werkstätten auf dem antiken Gebiet: jenes aus Terrakotta in der Nähe der Festung und das steinerne auf dem Territorium der Kolonie Apulensis (bei Partos) (**Taf. IV/ 1, 2, 3**).

Vorläufig ist die Herstellung der Spiegel mit rundem Rahmen bei Ulpia Traiana, Slăveni usw. deutlich belegt. Aus den dakisch-römischen Nekropolen von Soporul de Câmpie und Obreja hingegen stammen quadratische Spiegel³¹.

Die Bleispiegel hatten auch apotropäischen Charakter und wurden in Tempeln oder Nymphäen dargebracht³¹. Mit derselben möglichen Bestimmung sind eine Bleistatue der Venus aus Dierna, eine Statuette der Venus und eine des Merkur aus Drobeta, die Abbildung eines Vogels aus Romula und das Bruchstück der Büste des IOM. Dolichenus aus Pojejena u.a. bekannt³². Man kann aber nicht die Tatsache leugnen, dass manchmal die Metall verarbeitenden Meister die Gussformen nach ihrer Herstellung mit Blei ausprobierten, weil dieses Metall bekanntlich einen niedrigen Schmelzpunkt hat.

Ein letzter Aspekt bezieht sich auf die Verwendung der Gussformen bei der Münzprägung. In Dakien sind vorläufig zwei Fälle bekannt, zufällig oder nicht aus der Zeit desselben Kaisers Antoninus Pius. Aus Apulum stammt ein **Sigillum plumbæum** mit dem Münzbild der Kaiserin Faustina Senior (Dimensionen: 1,5 x 1,8 cm)³³. Das Fundstück ist eine Kopie nach einem Denar der Faustina I. aus dem Jahr 141³⁴. Ebenfalls aus der Zeit des Antoninus Pius stammt die Bleikopie eines Denars dieses Kaisers, die in einem der Türme der Festung von Ilişua entdeckt worden ist³⁵. Es handelt sich um eine Reihe gefälschter Münzen, möglicherweise mit halboffiziellen Charakter, die für das *barbaricum* bestimmt waren.

Schlussfolgernd ist die Bleiverarbeitung in Dakien für die Herstellung kleiner Gegenstände belegt. Dieses Metall wurde aber in allen Bereichen der wirtschaftlichen Tätigkeit

²⁹ Benea 1974, S. 174.

³⁰ Ciugudeanu 1994, S. 231-233; Băluţă 1997, S. 559-570 (Unseres Erachtens ist die vorgeschlagene Nachbildung der Technologie falsch; diese soll in einer anderen Arbeit untersucht werden); Benga 1998, S. 91-95 (Eine steinerne Gussform wird im Museum aus Sebeş aufbewahrt).

³¹ Benea 1974, S. 169-174.

³² Benea, passim; Stângă 1998; Popilian 1976.

³³ Pioariu 1995, S. 247-250; Băluţă, IDR, III/6, Nr. 430.

³⁴ RJC, 3, 69-76.

³⁵ Protase, Gaiu 1994.

verwendet, obwohl es für manche davon vorläufig keine eindeutigen Belege gibt. Beim gegenwärtigen Stand der Untersuchungen können wir nicht beweisen, ob nur das Metall der eigenen Ausbeutung verwendet worden ist oder ob man es auch eingeführt hat. Große Gefäße oder Kultgegenstände liegen mit Ausnahme der Täfelchen für die Donauritter, die vor allem aus Blei hergestellt worden sind, nicht vor.

Überraschend ist die Tatsache, dass für die Bewachung der Bergbaugebiete und der Werkstätten von Moldova Nouă eine Truppenabteilung der Legion VII Claudia eingestellt wurde; das weist auf die Bedeutung des Bleis neben dem Silber für den römischen Staat hin. Vielleicht ist das während der markomannischen Kriege oder in der ersten Hälfte des 3. Jh. geschehen, als die ersten Angriffe der Goten verzeichnet werden.'

Prelucrarea plumbului în Dacia Romană

(Rezumat)

Lucrarea tratează problematica exploatării resurelor plumbifere de pe teritoriul Daciei Romane, care se concentrează în zonele Munților Apuseni și a Munților Locvei, iar cele de prelucrare deocamdată în zona Moldovei Noi (punctul Ogașul Băieșului). O specializare a atelierelor locale din provincia nord-dunăreană era axată pe produse de mici dimensiuni: obiecte de cult (oglinzi, tăblițe dedicate cavalerilor danubieni, statuete ale lui Venus, Mercur etc.) artefacte de uz comun. Cele mai importante ateliere sunt la Sucidava (1), Romula (1), Drobeta (1), Apulum (2) etc.

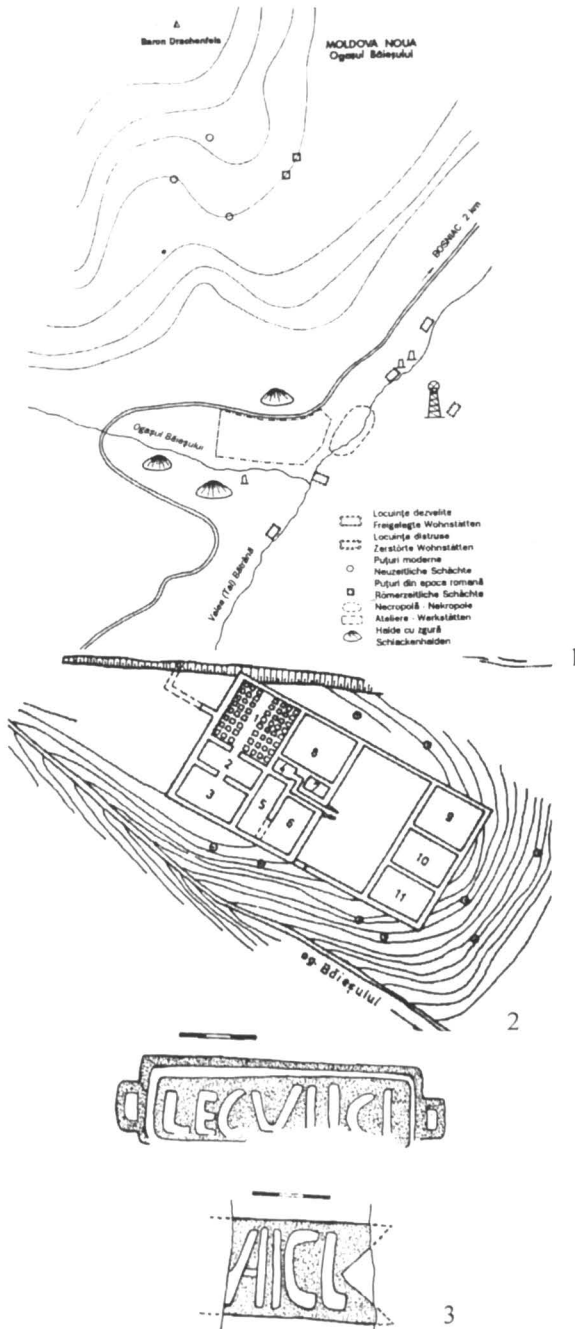
În mai multe centre precum: Ulpia Traiana, Drobeta, Romula, Tibiscum, se constată descoperiri de canalizare din țevi de plumb.

În ceremonialul funerar sicrie de plumb au fost descoperite la: Drobeta, Dierna, Slăveni, Apulum etc. Ele se datoresc unei influențe orientale. Descoperirile se concentrează în jumătatea sudică a Daciei Romane.

Literatur

Alicu, Rusu 1981	Alicu D., Rusu A., <i>Câteva reprezentări ale Gorgonei Medusa în Dacia intracarpatică</i> , ActaMN, 18, p. 93-101.
Băluță 1997	Băluță C., <i>Tipar trivalv pentru oglinzi cu rama de plumb descoperit la Apulum</i> , ActaMN, 34, 1, p. 559-570.
Băluță 1999	Băluță C., <i>Inscripțiile Daciei Romane</i> , III/6, București.
Benea 1974	Benea Doina, <i>Oglinzi romane din plumb descoperite la Drobeta</i> , Drobeta 1, p. 169-174.
Benea, Schiopu 1974	Benea Doina, Schiopu A., <i>Un mormânt gnostic descoperit la Dierna</i> , ActaMN, 11, p. 115-125.
Benga 1998	Benga M., <i>Un tipar ilustrând turnarea ramelor de oglinzi păstrat în colecțiile Muzeului din Sebes</i> , BCSS, p.9 3-97.
Bozu 1996	Bozu O., <i>Moldova Nouă, jud. Caraș-Severin.</i> , in Situri arheologice cercetate în perioada 1983-1992, Brăila, p. 76-78.

- Ciugudeanu 1994 Ciugudeanu, Daniela, *O descoperire ilustrând fabricarea oglinzilor din plumb la Apulum*, in ActaMN, 31, 1, p. 231-233.
- Crăciunescu 2003 Crăciunescu G., *Cercetările de salvare de la Bistret, județul Mehedinți*, in Tibiscum, p. 247-256.
- Davidescu 1980 Davidescu M., *Drobeta*, Craiova.
- Davies 1935 Davies D., *Roman Mines in Europe*, Oxford
- Dimitrescu 1881 Dimitrescu V., *Muzeulu Severinului sau Antichitățile Județului Mehedinți*, Tr. Severin, p. 31-32.
- Domergue 1994 Domergue C., *Production et commerce des métaux dans le monde romain : L'exemple des métaux hispaniques d'après l'épigraphie des lingots*, in Epigrafia della Produzione e della Distribuzione. Actes de la VIIe Rencontre franco-italienne sur l'épigraphie du monde romain organisée par l'Université de Roma-La Sapienza et l'École française de Rome. Rome, 5-6 Juin 1992
- Floca 1941 Floca O., *Sistemele de înmormântare din Dacia Superior*, în Sargetia, 2, p. 54-55.
- Mocsy 1970 Mocsy A., *Gesellschaft und Romanisation in der Römischen Provinz Moesia Superior*, Budapest.
- Mouterde 1929 Mouterde R., *Sarcophages de plumb trouvés en Syrie*, in Syria 10, p. 238-251.
- Pioariu 1995 Pioariu I., *Un sigiliu roman de plumb cu efigia și legenda Faustinei descoperit la Apulum*, Apulum, 32, p. 247-250.
- Piso, Băieștean, 2000 Piso I., Băieștean G., *Des Fistulae plumbeae à Sarmizegetusa*, ActaMN, 37, 1 p. 223-229.
- Pop, Bozu 1981 Pop C., Bozu O., *O interesantă piesă romană descoperită la Pojejena*, ActaMN, 18, p. 321-324
- Popilian 1976 Popilian G., *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976.
- Tudor, 1945-1947 Tudor D., *Miroirs byzantins de plomb trouvé en Roumanie*, Dacia, 11-12 (1945-1947), Bucarest, p. 243-255.
- Tudor 1959 Tudor D., *Le depot de miroirs de verre double de plumb trouvé à Sucidava*, Dacia, NS, III, p. 415-443.
- Vlădescu 1986 Vlădescu Chr., *Fortificațiile romane din Dacia Inferior*, Craiova.
- Wollman 1996 Wollmann V., *Der Erzbergbau, die Salzgewinnung und die Steinbrüche im römischen Dakien*, Cluj-Napoca

1

2

3

4

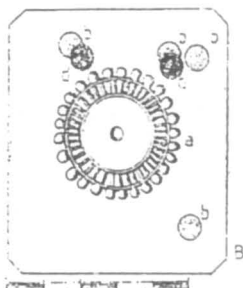
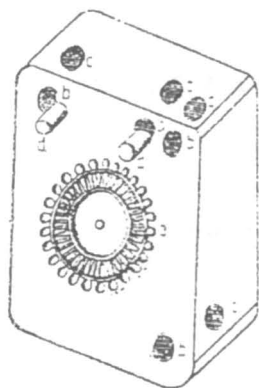

5

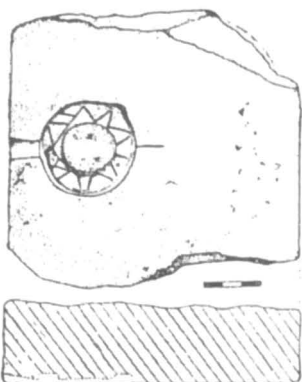
Taf. II

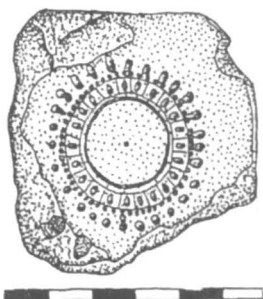
Taf. III

1

2

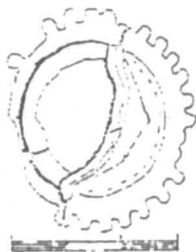

a

b

3

4

5

Taf. IV

OLARII DE LA POTAISSA ȘI PRODUSELE LOR CERAMICE

Ana Căținaș

Potaissa, așezarea romană cunoscută îndeobște ca sediu al legiunii V Macedonica, pe o durată de peste un secol, se va dezvolta și va cunoaște o adevărată înflorire economică ca urmare a atenției de care s-a bucurat din partea împărașilor din dinastia Severilor. Dezvoltarea ei este reflectată printre altele și de cantitatea și diversitatea produselor ceramice pe care atelierele de aici le-au produs.

Activitatea atelierelor de olărie de la Potaissa era axată în principal pe producerea ceramicii de uz comun, folosită de toată lumea. Dar, tot aici sunt fabricate și produse care presupun talent, inventivitate și o bună cunoaștere a pieței. Produsele ceramice confecționate în atelierele locale vin să răspundă cerințelor în continuă creștere pentru produse de import, ca urmare a sporirii luxului și gustului pentru produse rafinate. Numărul importurilor scade la începutul sec. III, ca urmare a încetării activității atelierelor de la Lezoux și a diminuării producției celor de la Rheinzabern¹, prin urmare se constată tendința ca aceste mărfuri să fie înlocuite de produse confecționate în atelierele locale din Dacia. Meșterii olari au căutat să execute produse mai deosebite, să imite atât cât s-au priceput, tipurile de vase și motivele cu care era decorată ceramica de lux importată.

În cele ce urmează ne vom opri asupra unor categorii de produse ceramice, la care s-au observat anumite particularități, ce pot constitui „marca” sau emblema atelierului în care au fost confecționate. Produse precum *terra sigillata* locală, vasele șampilate, opaițele și antefixe, descoperite în cantitate apreciabilă, ne vor servi pentru ilustrare în demersul nostru de a stabili individualitatea și originalitatea ceramicii provinciale potaissense.

Așa de exemplu, în atelierele Potaissiei se imitau vasele de tip *terra sigillata*, dovadă fiind tiparul descoperit în zona orașului antic² (Pl. I/1), în anul 1964 în timpul lucrărilor de construire a șoselei naționale Turda – Alba Iulia, unde au fost scoase la iveală numeroase vestigii arheologice printre care amintim construcții romane, cuptoare și un bogat material ceramic. Cu ajutorul lui se confecționau astfel de vase în atelierele care funcționau aici, în această zonă a așezării romane de pe malul Arieșului. În afara tiparului care atestă o producție locală la Potaissa, cu aceeași ocazie au fost descoperite și fragmente de sigilate de imitație, care prin stilul decorativ, prin pastă și angobă sunt cu certitudine produse ale atelierelor locale³.

În martie 1912, aproximativ în aceeași zonă (Dealul Zâna Mică), fusese găsit un *sigillum*, cu două motive decorative la capete: pe un capăt este un brăduț sau o frunză, iar pe celălalt capăt se afla un semicerc (Pl. I/2). Piesa a făcut parte din colecția de antichități romane a lui

¹ Isaç, Rusu, Băluță 1979, p. 237.

² Căținaș 1980, p. 85, fig. 4/5.

³ *Eadem*, p. 85, fig. 4/2-4.

Téglás István din Turda⁴. Acest instrument, utilizat pentru imprimarea elementelor de decor, pledează pentru producerea vaselor șampilate în atelierile de olărie ale Potaissiei. El putea fi folosit și la ornamentarea tiparelor de vase. Este dificil de stabilit dacă motivele de pe *sigillum* se regăsesc pe recipientele șampilate produse la Potaissa, în condițiile în care dispunem doar de desenul instrumentului. Cele două motive decorative sunt frecvent întâlnite pe ceramica șampilată de la Potaissa. Deși nu s-au descoperit forme întregi, ci doar întregibile, iar cele mai multe sunt fragmente de vase șampilate cu aceste motive asociate cu altele, ele sunt o dovadă a răspândirii acestei tehnici de decorare și a folosirii ei în atelierile locale.

Ceramica șampilată descoperită la Potaissa, atât pe cuprinsul orașului antic cât și în castrul roman, ornamentată cu un bogat repertoriu motivistic, este cunoscută⁵ din preocupările noastre mai vechi. Vasele ceramice șampilate reprezintă o categorie semnificativă în producția atelierelor care au funcționat aici. La Potaissa predomină vasele și fragmentele de vase din pastă de bună calitate, de culoare gălbuie și cărămizie. Cele din pastă fină cenușie sunt în număr mult mai mic. Vasele decorate prin șampilare (cu câteva excepții) au suprafața acoperită de angobă, ce le conferă un aspect lucios asemănător vaselor *terra sigillata*. La unele exemplare angoba este mată sau chiar s-a șters, în funcție de calitatea pastei și de condițiile de păstrare din sol. Sunt vase care se disting prin calitatea pastei, a angobei și simțul estetic în aranjarea și compunerea registrelor cu elemente de decor. Motivele decorative, simple sau compuse, sunt dispuse în registre verticale sau orizontale, numai pe pereții exteriori ai vaselor. În câteva cazuri decorul este imprimat pe torțile vaselor. Preluarea unor motive decorative și aspectul lucios al angobei apropie câteva din castroanele descoperite la Potaissa de produsele din import.

Forma de vas pe care sunt imprimate cu precădere motivele decorative este castronul de diferite tipuri. Olarii de la Potaissa au trecut la decorarea și a altor forme de vase. Așa că elementele ornamentale le găsim imprimate și pe buza unui *mortarium*, a unui platou-tavă, pe recipientele înalte cum sunt oalele și chiupurile. De cele mai multe ori acestea au și motive aplicate, șerpi, pe buze și torți. Analiza întreprinsă pe vasele și fragmentele de vase șampilate descoperite până în anul 2000, ne-a permis anumite considerații legate de frecvența unor motive și de raritatea altora.

Motivele decorative, imprimate pe umărul și gâtul oalelor într-o totală dezordine, sunt asociate cu figuri aplicate în relief pe umărul, torțile și buza vasului⁶. În cazul oalelor ornamentale cu șerpi, pe o suprafață destul de restrânsă întâlnim o dispunere haotică a motivelor șampilate, lipsind o corelare între elementele componente ale decorului, imprimarea s-a făcut fără intenția de aranjare în registre a motivelor decorative șampilate. Orice regulă sau criteriu estetic este abandonat în favoarea fanteziei și imaginației meșterilor olari, din ateliere ieșind niște produse cu totul originale.

Pe două din vasele decorate cu șerpi, motivul quadrilobat (fiecare lob este o frunză

⁴ Bajusz 1980, p. 388, inv. 895; Cătiuaș 1995, p. 468; Bajusz 2005, p. 751, fig. 48/34, are h -5.5 cm.

⁵ Cătiuaș 1982, p. 41-51; Cătiuaș 1984, p. 481-504; Cătiuaș 1997a, p. 21-30.

⁶ Cătiuaș 1984, p. 487 sq., nr. 52-55, 57,59.

mică) este identic, deci exista un instrument cu acest motiv, care s-a folosit în ornamentarea vaselor, argument pentru executarea lor la Potaissa, unde numărul acestor vase este apreciabil și unde se păstrează unul din puținele vase mari, întregi decorate cu șerpi și motive șampilate, din Dacia romană.

Un motiv preluat de la vasele de tip *terra sigillata* sunt ovele, prezente pe un număr destul de mare de castroane și fragmente de castroane (11 exemplare), comparativ cu cantitatea de ceramică șampilată cunoscută până în prezent (Pl. III/2). Poziția ovelor în registrul decorativ al castroanelor este diferită. De regulă, ovele alcătuiesc friza ornamentală ce delimitează buza de partea decorată la cele mai multe castroane, fiind imprimate una lângă alta. Ovele sunt de dimensiuni mici și medii și sunt compuse din semicercuri cu deschiderea în sus, care au în centru o linie verticală dublă sau centrul ornamentat cu o linie orizontală peste care sunt patru linii scurte verticale⁷. Sunt cazuri în care între ove este distanță⁸, iar pe două exemplare ovele altemează cu frunze sau sunt în șir orizontal printre rozete și semicercuri⁹. Ovele sunt diferite stilistic, dar anumite tipuri le regăsim în decorul mai multor fragmente. Astfel pe două castroane ovele sunt de același tip și aceleași dimensiuni, deci s-a folosit același poanson la imprimare¹⁰. Acest tip de ove, dar de dimensiuni mai reduse, îl găsim și pe două fragmente de castroane mici¹¹, cu pereții fini și subțiri, pe interiorul cărora se observă cum s-a executat impresiunea motivelor decorative cu ajutorul unui *sigillum*. Toate aceste castroane mici au fost descoperite în *principia*, două provenind din camera 5¹². Pe un castron din pastă fină cenușie, descoperit în camera 12 din *principia* se află ove care au semicercul din centru ornamentat cu un dreptunghi îngust ce are în interior liniițe orizontale¹³. Același tip de ove, dar mai mici, deschide seria motivelor decorative de pe peretele unui castron, din pastă fină gălbuie cu angobă roșie, a cărui suprafață este armonios și simetric împărțită în registre orizontale și verticale, vasul fiind descoperit în orașul antic¹⁴. Din cât se poate observa, pe fragmentul păstrat ovele au fost imprimate grupat câte două. Sunt și tipuri de ove deosebite, pe doi pereți de vas ovele sunt de dimensiuni medii, iar primul semicerc este format din patrulete mici, iar semicercul din centru are în interior alte motive, dar ele sunt singulare¹⁵.

Din punct de vedere tehnic imprimarea este mai mult sau mai puțin reușită, semicercurile care compun ovele se disting cu ușurință, uneori impresiunea ștampei în pasta crudă s-a făcut mai apăsât, iar în cazul castroanelor cu pereții subțiri imprimarea a fost mai delicată, așa că toate motivele sunt mai slab reliefate, iar peste ove se suprapun alte motive, primul semicerc

⁷ *Ibidem*, fig. 10/36.

⁸ Cătinaș 1984, p. 484, nr. 27, fig. 7/27; Cătinaș 1997a, p. 29, nr. 37, fig. 4/6.

⁹ Cătinaș 1997a, p. 26 sqq., nr. 1, fig. 1/1 și nr. 15, fig. 4/8.

¹⁰ Cătinaș 1984, p. 484, nr. 23, fig. 6/23; Cătinaș 1997a, p. 26, nr. 6, fig. 2/2.

¹¹ Cătinaș 1984, p. 483, nr. 16, fig. 5/16; Cătinaș 1997a, p. 28, nr. 23, fig. 4/5.

¹² Au nr. inv. 6984 și 6985.

¹³ Cătinaș 1997a, p. 26, nr. 1, fig. 1/1, inv. 6986.

¹⁴ Cătinaș 1984, p. 484, nr. 28, fig. 7/28, inv. 830 – în P-ța Romană (fostă Ec. Varga) în 1953 s-a construit Școala gen. nr. 3.

¹⁵ *Ibidem*, nr. 29, fig. 7/29 și p. 487, nr. 51, fig. 11/51.

al ovelor fiind slab delimitat în partea de jos¹⁶. Constatăm că poansonul cu acest motiv – ove – are formă și dimensiuni diferite în funcție de dimensiunea tipului de vas pe care au fost imprimate. Noi am reușit să identificăm recipiente cu ove identice și credem că numărul vaselor și tipurile de ove sunt argumente pentru întrebuintărea, în aceste ateliere, a mai multor instrumente pentru imprimarea acestui motiv, dimensiunile lui fiind în funcție de tipul de vas și celelalte motive ornamentale. Același tip de ove este prezent pe un fragment de castron din pastă cenușie din castru și pe unul din orașul antic. Considerăm mai curând că olarii din oraș au preluat acest motiv, s-au inspirat în confecționarea instrumentului cu acest motiv, după piesa din castru, dacă nu cumva și acest castron a fost lucrat tot în atelierele castrului. Afirmatia se bazează pe faptul că 10 din cele 11 castroane fragmentare s-au descoperit în castrul legiunii V Macedonica.

Un caz aparte este un chiup fragmentar, descoperit în orașul antic¹⁷, pe gâtul căruia au fost ștampilate două rânduri orizontale de ove mari, deasupra unui șir de incizii unghiulare. Ovele au fost imprimate înclinate spre stânga, cu spații inegale între ele și sunt diferite tipologic de cele de pe castroane. Este absolut evidentă existența unui instrument cu acest motiv, pe care olarii l-au aplicat în pasta moale, acoperind gâtul vasului doar cu acest motiv, repetat fără nici o regulă. Olarii folosesc un motiv decorativ tipic pentru castroane la ornamentarea unui recipient de mare capacitate. Pe două fragmente de perete de vas decorat cu șarpe (descoperite în cazărțile din *latus praetorii sinistrum*, V, C) ovele au formă deosebită (vezi nota 14) și sunt aplicate independent cu orientări diferite.

Pe tiparul de *terra sigillata*, la care ne-am referit mai înainte, decorul începe cu un șir de ove situate imediat sub buza castronului. Ca formă ele se aseamănă cu cele de pe castroane descoperite în castru, dar sunt mai mari¹⁸.

Un șir de ove, grupate câte patru, formează primul motiv decorativ de pe tiparul de *terra sigillata* descoperit în castrul de la Drobeta¹⁹.

Pe un castron din pastă fină gălbuie, cu suprafața acoperită în întregime de angobă roșie (pe partea exterioară se mai păstrează doar urme), sunt prezente ove, elemente de decor geometrice și vegetale printre care se află motivul cunoscut sub numele *planta pedis*²⁰. Păcat că este fragmentar, căci este un castron frumos și interesant și ca ornamentație și ca modalitate de imprimare a ovelor și a ștampilei *planta pedis*, ce ne indică reprezentarea ambelor tălpi ale

¹⁶ Pentru frunză s-a folosit un *sigillum* prea mare, pentru o suprafață atât de îngustă a peretelui. așa încât frunza trece cu codița și vârful peste ove și canelura dinspre baza vasului.

¹⁷ Cătiñaș 1980, p. 89, fig. 6/1; Cătiñaș 1984, p. 485, nr. 32, fig. 9/32.

¹⁸ Vezi nota 10; au dimensiunile de: l – 1,6 cm, h – 1,3 cm iar semicercul din centru are partea de jos aplatizată, din cauză că poansonul nu a avut laturile motivului adânc incizate.

¹⁹ Stingă 1998, p. 82, pl. XXXI/3.

²⁰ Cătiñaș 1984, p. 484 sq., nr. 27, fig. 7/27 și nr. 43, 44, fig. 10/43, 44. Se impune o completare. la publicare ele au fost prezentate disparat, fiind descoperite în încăperi diferite ale unei cazărmi, respectiv nr. 27 (inv. 5363) în IV, C în anul 1977, nr. 43 (inv. 2980) în IV, B în 1972 și nr. 44 (inv. 2979) în S VIII în 1972. Acum, analizând tipurile de ove, am constatat că aparțineau aceluiași vas, fragmentele se pot lipi iar registrul decorativ al vasului capătă cu totul un alt aspect. Presupunem că, pe partea inferioară a castronului (care nu se mai păstrează) existau și alte elemente decorative.

picioarului (Pl. III/2). Pe peretele castronului au fost imprimate cu *sigilla* tălpile picioarelor, numai că ele se păstrează parțial. Este partea anterioară a labei piciorului drept cu degetele și piciorul stâng căruia îi lipsește degetul mare. Conturul piciorului este sugerat de o linie simplă, laba piciorului apare marcată de o linie în relief, iar în acest spațiu sunt puncte mari grupate, degetele fiind redată schematic prin cinci linii verticale. Motivul cuprinde atât detalii ale piciorului cât și ale încălțăminte²¹. Pentru decorarea unui perete²² s-a folosit o șampilă mică din care a rezultat un motiv de doar 2 cm, dar foarte clar, degetele fiind redată prin patru linii subțiri în relief, iar laba este conturată printr-o linie reliefată. Probabil este piciorul stâng, realizat prin impresiuni succesive pe două șiruri ale tălpii piciorului, cu distanțe foarte mici între ștampile și rânduri. Asociat cu alte elemente decorative întâlnim motivul și pe un castron fragmentar din pastă fină cenușie, cu angobă cenușie închisă pe perete, cu detalii ale piciorului²³. În acest caz, laba piciorului stâng este redată printr-o linie reliefată încadrată de o linie simplă ce conturează piciorul, iar cele patru degete realizate din mici triunghiuri și patruleter nu mai au conturul exterior marcat. În toate cele trei cazuri, detaliile piciorului au fost imprimate cu ajutorul unor ștampile pe care apare imaginea realistă a piciorului. Motivul este dispus în șir vertical pe canelura unei torți fragmentare²⁴, iar maniera de exprimare este schematică, călcâiul îngust și o parte din talpă fiind conturată printr-un patruleter și degetele printr-o singură linie (Pl. III/1). În toate cazurile avem de-a face cu un motiv diferit ca formă și dimensiuni. Fragmentele de vase provin din *principia*, și dintr-o cazarmă situată în *latus praetorii sinistrum*²⁵. La Potaissa, el se întâlnește doar pe ceramica descoperită în castru, ceea ce ne face să presupunem că vasele descoperite provin din atelierele castrului.

Forma ștampilei este diferită de cele cunoscute la Dinogetia²⁶, Durostorum²⁷, Tomis²⁸, Romula și Orlea²⁹, Locusteni³⁰ și Gârla Mare³¹ unde ștampila este aplicată în interiorul vaselor, înconjurată de cercuri concentrice realizate cu roțița dințată. La Potaissa zona decorată este diferită, motivul este imprimat pe exteriorul vaselor, care au fost confecționate în atelierele de aici, avem de-a face cu produse locale, nu cu importuri.

Pe ceramica ștampilată, descoperită pe o terasă de la NE de castru și în castrul roman de la Porolissum, decorurile similare se păstrează fragmentar și sunt redată prin ornamente caracteristice, utilizate de olarii de aici, pentru piciorul uman³². Detaliile ștampilei sunt diferite

²¹ Cătinaș 1982, p. 48, pl. VI, nr. 100-101.

²² Cătinaș 1984, p. 485, nr. 35, inv. 6611, fig. 10/35.

²³ Cătinaș 1997a, p. 26, nr. 3, fig. 1/3.

²⁴ *Ibidem*, p. 28, nr. 24, fig. 4/3.

²⁵ Cam 5 - inv. 6611, cam. 25 - inv. 10.071, cam. H - inv. 7144 iar pentru cele din cazarmă vezi

nota 18.

²⁶ Ștefan 1958, p. 62, fig. 7.

²⁷ Culică 1975, p. 115 sqq, fig. 2.

²⁸ Bucovală 1968, p. 271, fig. 2.

²⁹ Popilian 1976, p. 53 sqq, pl. XXII, 246-247.

³⁰ Popilian 1980, p. 70, pl. XXXV, M 259.

³¹ Stîngă 2005, p. 47, pl. XI/10 - 20, pl. XII/22, 23.

³² Gudea 1980, p. 118, pl. XV/237; Gudea, Filip 1997, p. 69, fig. 19/31, 32.

și pe ceramica din castele de la Gilău și Cășeu³³, dar și pe vase șampilate de la Napoca³⁴ și pe peretele unui castron de la Romula³⁵. Încercând să imite ceramica de import, decorată cu un picior încălțat într-o sandală, meșterii olari din atelierele Daciei romane au creat forme variate ale acestui motiv, cu care au decorat pereții exteriori ai vaselor șampilate, dovadă fiind exemplarele ceramice descoperite.

Motivul în formă de potcoavă înconjurată de perle apare pe două fragmente de vase, unul din pastă fină cenușie, pe care este imprimat înclinat spre dreapta. Pe castronul din pastă cărămizie, potcoava este singurul motiv și a fost imprimată drept, în două șiruri paralele³⁶ (Pl. III/1). Deci, în atelierele de olărie de la Potaissa exista un *sigillum* cu acest motiv, pe care meșterii olari l-au folosit pentru a decora două tipuri de castroane. Este un motiv specific al acestei așezări, vasele fiind descoperite pe panta estică a Dealului Zănelor (în timpul lucrărilor la șoseaua națională, din anul 1964), unde se întindea orașul roman.

Pe vasele șampilate de la Potaissa găsim și alte motive deosebite. Așa de exemplu pe partea bombată a unui perete de vas, din pastă fină cenușie acoperit cu angobă cenușie închisă, sunt dispuse alternativ capete umane și ciorchini de struguri, a căror vrej este redat prin linii în zig-zag³⁷ (Pl. III/2 și Pl. IV/1). Sunt înfățișate niște figuri ovoidale, cu trăsăturile feței clar marcate ca și detaliile căciului înalte de pe cap. Ambele motive tratate într-o manieră realistă, ne amintesc de decorul vaselor *terra sigillata*, după care s-au inspirat meșterii olari, în atelierele din provincie realizându-se artefacte în stilul specific al fiecărui atelier.

Pe peretele unui castron, din pastă fină cărămizie cu angobă roșie-maronie, regăsim ciorchinii de struguri dispuși în registru orizontal, iar deasupra lor, în primul registru, sunt semicercuri care sugerează vrejul de viță de vie³⁸ (Pl. IV/2). Ciorchinii și boabele de struguri sunt redați într-o manieră asemănătoare, dar nu au fost imprimați cu același poanson. Cu totul diferit sunt imprimați strugurii și vrejul pe un fragment de castron din pastă fină gălbuie, descoperit în castru roman de la Potaissa³⁹.

Capetele umane, măștile figurează ca motive decorative pe un fragment de vas de la Romula⁴⁰, dar și din alte centre precum Gherla, Napoca⁴¹, Porolissum⁴². Pe pereții vaselor șampilate din diferitele centre ale Daciei figura umană este înfățișată frontal sau din profil, cu trăsăturile feței redată realist uneori, iar în alte cazuri întâlnim o prezentare stilizată, schematică, ajungându-se la măștile umane.

³³ Isac 1997, pl. XVI/c și XIX/b.

³⁴ Rusu-Bolindeț 2001, p. 305, nr. 263-268, pl. CXI.

³⁵ Popilian 1997, p. 13, fig. 15/5.

³⁶ Cătinaș 1984, p. 482, nr. 10, 11, fig. 3/10, 11.

³⁷ Cătinaș 1982, p. 485, nr. 37, fig. 10/37.

³⁸ Piesa se găsește în Muzeul de Istorie din Aiud, inv. 3386, fiind originară din Potaissa. Mulțumesc d-lui director Paul Scrobotă pentru permisiunea de a studia și prezenta ceramica romană existentă în patrimoniul muzeului.

³⁹ Cătinaș 1997a, p. 27, fig. 2/4.

⁴⁰ Popilian 1976, p. 79 sq, nr 305; Popilian 1997, p. 13, fig. 15/1.

⁴¹ Rusu-Bolindeț 2001, p. 304 sq.

⁴² Gudea, Filip 1997, p. 69, fig. 19/33, 34.

La Potaissa nu avem înregistrată o producție masivă de ceramică ștampilată, dar instrumentul pentru imprimarea elementelor de decor pledează pentru producerea vaselor ștampilate pe loc. În demersul nostru am insistat pe sublinierea motivelor specifice sau a combinațiilor originale, pe acele elemente care îi conferă acestei categorii ceramice un caracter local. Meșterii olarii au preluat motive de pe *terra sigillata*, le-au combinat cu motive simple, au decorat acele părți ale vasului pe care au crezut ei, ceea ce dă originalitate ornamentelor de pe produsele acestor ateliere. Descoperirea vaselor ștampilate în *principia* pune sub semnul întrebării utilizarea lor la servirea mesei, cum sunt considerate cele de la Porolissum⁴³. Sunt și câteva vase fragmentare descoperite în cazărmi, dar avem rezerve că ele erau utilizate în mod curent pentru acest scop.

În atelierele Potaissei se puteau executa și alte tipuri de vase decorate, aici fiind descoperit un tipar pentru mânere de *paterae*, cu reprezentarea lui Bacchus în picioare, cu *thyrsos*-ul în mâna stângă și un obiect alungit, cu care face libații (?) în dreapta, deasupra unui altar. Deasupra capului zeului este un animal culcat, leul sau pantera (?), iar la picioare sunt trei conuri de pin. Pe umerii mânerului sunt două rozete mari și două capete de păsări stilizate⁴⁴.

La Turda, în colecția de antichități a lui Téglás, exista o toartă decorată de vas, cum figurează în inventar, care de fapt este un mâner de *patera*⁴⁵ (Pl. II/2). El are laturile și extremitatea arcuite, separate prin linii în relief. Extremitatea ansei se termină prin două arcuri concave. Decorul este dispus în trei registre pe orizontală și este format din planta stilizată asociată cu motive geometrice. Laturile ansei sunt marcate de o linie în relief. La baza mânerului sunt șase linii mici paralele, urmate de un cerc și două linii oblice încadrate într-un chenar. Planta stilizată este situată spre extremitatea ansei. Are șapte frunze dispuse de o parte și alta a tulpinii, iar la bază încă două frunze îndreptate în jos.

Din aceeași colecție făcea parte și o strecurătoare fragmentară, a cărei toartă în formă de T era decorată⁴⁶ (Pl. II/3). Interesant este că motivul se aseamănă, dar nu este identic, cu cel de pe toarta paterei. Téglás a desenat în jurnalele sale cele două piese, și a redat motivul în

⁴³ Gudea, Filip 1997, p. 69.

⁴⁴ Țigăra 1960, p. 204 sq, fig. 7, inv. 1421, de dimensiunile: L=13,5 cm; l=9 cm. Piesa a fost achiziționată de la colecționarul K. Kovrig în 12.10.1954, împreună cu ulcioare și alte obiecte care „provin cu certitudine din mormintele de pe Dealul Șuia sau din preajma lor” găsite la exploatarea argilei pentru F-ca de Cement. Este destul de ciudat ca un tipar să fie descoperit într-un mormânt, unde ar fi fost mai potrivită *patera* ca vas de ofrandă. Noi credem că de fapt piesa provine mai degrabă de pe Dealul Zănelor, situat în apropiere, chiar autorul formulează această posibilitate, pe acest deal fiind găsite *sigillum* –ul, tiparul de *terra sigillata* și ultimul tipar de ansă de *patera*. Înclinăm să-l plasăm aici, având în vedere că la data descoperirii panta estică a Dealului Șuia era mai aproape de Arieș și se învecina cu locul viitoarelor descoperiri din 1964. Creșterea producției de ciment a însemnat intensificarea exploatării argilei. S-a avansat spre vestul Dealului Șuia, așa încât astăzi cu greu ne imaginăm că pantele estice ale celor două dealuri au fost apropiate; RömRum 1969, p. 154; Rusu-Bolindeț 1997, p. 355, nr. 49, pl. XV/1-2.

⁴⁵ Bajusz 1980, p. 381, nr. 559; Bajusz 2005, p. 796, fig. 31/4/1, piesa a fost descoperită în 1905 dar nu se precizează locul, și avea dimensiunile: L=8 cm, l=7 cm.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 799, fig. 37/180, în notițe se menționează doar că a fost descoperită în 1908 și i-a fost dată de Bornemisza Gyula. Credem că este piesa ce poartă nr. inv. 270, care în inventarul colecției figurează ca „mânerul unei strecurători din ceramică” ce a fost desenată, alt desen pentru o strecurătoare nu există.

aceeași manieră, la fel și cel de pe *sigillum*-ul din colecție, lăsând impresia aceluiași motiv vegetal, prezent pe trei obiecte diferite. Micile deosebiri provin din utilizarea unor instrumente diferite pentru realizarea decorului acestor produse. Forma dantelată a extremității ansei paterii și a strecurătorii pot fi caracteristici ale centrului de olărie de aici.

Celor două artefacte – tiparul de mâner de patera și ansa din colecția Tégglás li se adaugă o descoperire recentă, un tipar de mâner de patera (cu un decor asemănător cu cel de pe ansa din colecția Tégglás), descoperit pe panta estică a Dealului Zânelor⁴⁷, unde este localizat unul din cartierele meșteșugărești ale orașului antic. Mânerul de patera din colecția Tégglás și tiparul de ansă de patera descoperit în anul 2005, atestă producerea în atelierele ceramice ale Potaissiei a recipientelor de acest tip, ornamentate în aceeași manieră. Ele aparțin tipologic mânerelor plate și au motivul principal, planta stilizată reprezentată într-o manieră asemănătoare. Și în Dacia este tipul de mâner cu cele mai multe exemplare, iar planta stilizată apare cel mai frecvent reprezentată.

Mânerile de patera de la Potaissa se încadrează în tipurile cunoscute, conform tipologiei propuse de către Viorica Rusu-Bolindeț, într-un studiu riguros și documentat despre mânerile de *paterae* ceramice din Dacia romană⁴⁸. Astfel ansa din colecția Tégglás se încadrează în tipul II.4 – mâner plat cu laturile arcuite și extremitatea terminală ușor concavă, cu decor vegetal și geometric. Tiparul de mâner cu reprezentarea lui Bacchus a fost cuprins în tipul II.5 – cu laturile puternic arcuite, extremitatea terminală triunghiulară și umerii marcați.

Până în prezent la Potaissa s-au descoperit două tipare de mânere de *paterae* și două anse fragmentare aparținând unor asemenea vase⁴⁹. Nu putem decât să regretăm că nu s-au găsit și ansele de *paterae* produse în aceste tipare. Cu toate acestea, existența tiparelor și a fragmentelor de anse de patera pledează pentru confecționarea în atelierele locale, a vaselor ceramice prevăzute cu mânere plate decorate, ceea ce individualizează centrul ceramic de la Potaissa. Numărul lor este modest comparativ cu numărul descoperirilor din marile centre de olărie de la Apulum, Micăsasa, Porolissum, Napoca etc. Potaissa se situează cu cele 4 piese alături de Buciumi și Cristești⁵⁰. Exemplarele de la Potaissa probează nu numai o producție de

⁴⁷ Tiparul decorat cu „plantă stilizată cu frunze și cerculețe”, a fost prezentată de M. Pislaru la Simpozionul „Meșteșuguri și artizani în Imperiul Roman cu privire specială la Dacia și provinciile învecinate (sec. II-III d.Hr.)”, care a avut loc la Timișoara în 20-21 aprilie 2007.

⁴⁸ Rusu-Bolindeț 1997, p. 325-388.

⁴⁹ Cătiuaș 1997a, p. 28, nr. 16, fig. 4/9. Este un mâner de patera plat, cu laturile arcuite marcate de o linie incizată. Pe mijlocul ansei sunt imprimare cerculețe concentrice iar pe umăr a fost imprimat un motiv cruciform. După forma umerilor ansa aparține fie tipului II.3 fie tipului II.5, deoarece nu știm cum se termina. El a fost găsit în timpul săpăturilor din anul 1990 din castru, de la *cohors miliaria*, A. cam. O, -0,65 m împreună cu un alt vas, tot o patera, dar la care tehnica de ornamentare este ca a sigilatelor (toate motivele decorative sunt în relief), care a apărut ilustrat în Bărbulescu 1986, p. 179, fig. 37/2 – „potir ornamentat cu cruci”. Ne limităm doar la aceste date sumare, cele două vase nu se înscriu între produsele tipice ale atelierelor ceramice de aici. Ne rezervăm dreptul de a le analiza împreună cu alte descoperiri tot din castru, cu altă ocazie.

⁵⁰ Rusu-Bolindeț 1997, p. 334, la acea dată se cunoșteau 61 de piese. În Rusu-Bolindeț 2001, p. 290 sqq., sunt adăugate și alte descoperiri ajungându-se la 81 de exemplare, Napoca cu cele 8 piese trec pe locul trei.

asemenea recipiente, dar prin tehnica de ornamentare, prin motivele decorative utilizate și prin calitatea pastei, ele exprimă preocuparea meșterilor olari de a scoate pe piață produse apropiate de ceramica de import, pe care să o suplinească.

Torțile de *paterae* de la Potaissa provin din descoperiri întâmplătoare în orașul antic, din apropierea atelierelor de olărie sau din zona învecinată. Prin urmare, le considerăm legate strict de activitatea de producție a acestei categorii ceramice, care se desfășura aici, și mai puțin de rolul lor de vase de cult în locuințele particulare (cel mult ale meșterilor).

Din varietatea tipurilor de vase lucrate în atelierelor potaissense mai deosebite sunt ansele ornamentate, aparținând vaselor de forma Drag. 39. Execuția îngrijită a tăvilor – *lanx* – și calitatea pastei din care au fost confecționate, exprimă tocmai tendința de diversificare a ceramicii de lux și acordarea unei atenții mai mari în executarea unor asemenea produse în atelierelor de olărie.

Tăvile au fundul plat, oval sau dreptunghiular, pereții oblici, cu buza îngustă decorată, iar torțile lățite, rotunde sau dantelate sunt decorate cu motive vegetale. Două torți de tăvi descoperite pe Str. Cheii – șoseaua națională, în 1964, sunt modelate din pastă cărămizie de bună calitate, acoperite cu angobă roșie cu luciu metalic, una fiind decorată cu caneluri și alveole, cealaltă cu vrejuri de viță-de-vie și ciorchini de struguri⁵¹ (PI. V/1).

De la ele credem că s-a plecat atunci când, în ateliere au început să se modeleze tăvile a căror margini și torți sunt decorate cu un brâu ușor reliefat și motive exclusiv vegetale.

O asemenea tavă dreptunghiulară a fost descoperită în săpăturile dintr-o cazarmă din *retentura*, dar din păcate motivele ornamentale sunt greu de identificat, datorită pastei de proastă calitate și a tiparului uzat⁵² (PI. I/2). Pe toartă sunt volute mari, iar pe mijlocul torții probabil cerculețe ștamplate, încadrate de câte o volută. Tot dintr-o cazarmă, dar din *latus praetorii sinistrum*, provine o toartă decorată și ea cu volute mici, la care în porțiunea centrală distingem, cu dificultate o semirozetă cu 6 petale iar în jurul tăvii este brăul gros alveolar, ușor reliefat⁵³ (PI. V/2).

În colecția Téglás a existat un fragment de toartă (PI. VI/2), provenind tot din castru, ornamentată cu o semirozetă mare cu 6 petale păstrate pe toartă și alveole pe marginea rotundă, brăul alveolar încadrând ovalul tăvii. Colecționarul o consideră o imitație a vaselor *terra sigillata*⁵⁴. În schimb, piesa descoperită în 1911, în grădina lui Gegesi Árpád, situată la vărsarea Văii Sândului în Arieș, deci în zona orașului antic, este de cu totul altă factură (PI. VI/1). Toarta este decorată cu o semirozetă cu 13 petale, înconjurată de o volută mare, pe marginea dantelată fiind alte volute și cerculețe, motivele fiind clar reliefate⁵⁵. Este probabil un produs *terra sigillata*, fiind foarte diferită de piesa prezentată înainte. O analogie foarte bună este ansa

⁵¹ Cătinaș 1980, p. 87., fig. 5/1 și 5/2.

⁵² Piesă inedită, inv. 10.589 – păstrată fragmentar, ea a putut fi restaurată.

⁵³ Bărbulescu 1994, p. 111, fig. 21/8, inv. 4121, V, sect. N. 1977.

⁵⁴ Bajusz 2005, p. 500, fig. 32/39 – descoperită în 1906, ea are dimensiunile 8 x 10 cm și o bună parte din suprafața superioară exfoliată, din această cauză motivele decorative sunt incomplete.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 712, fig. 45/65 b – În inventarul colecției la nr. 699 este înregistrat un fragment de tavă „cu ornament în relief (palmete)”, având 13 cm.

decorată descoperită la Apulum⁵⁶, care este considerată că ar putea proveni de la Rheinzabern.

Chiar la prima vedere a desenelor celor două tăvi, se observă diferențele în ceea ce privește calitatea pastei și a motivelor decorative. Ochiul atent al colecționarului, care a avut în mână și piesele, a reușit să surprindă în desen realitatea originii, ce este una și ce este cealaltă; el nu s-a înșelat atunci când a socotit piesa din castru o imitație a tăvilor de import.

Un mic fragment de buză și toartă de tavă⁵⁷, descoperit în colțul de sud-est al principiei, este decorată cu linie ondulată și un motiv trilobat ștampilat (Pl. III/1). Un element aproape identic a fost imprimat pe un fragment de vas, o sigilată locală, alături de decorul reliefat al vasului⁵⁸. Nu avem până acum tipare pentru aceste platouri – tăvi, dar nu putem să nu sesizăm deosebirea în ceea ce privește calitatea pastei, a angobei și execuția tehnică a lor. Este o mare diferență între tăvile descoperite în orașul antic și cele din castru. Cele din oraș pot să fie importuri sau imitații foarte reușite ale vaselor – tăvi de forma Drag. 39, cu ansele ornamentate în tehnica aplicării decorului, considerate vase *terra sigillata*. Cele care provin din castru sunt de factură modestă și este evidentă confecționarea lor în alte ateliere, care ar putea fi atelierele castrului.

Activitatea olarilor de la Potaissa nu se limitează doar la producerea ceramicii de uz casnic sau a celei decorate în diferite stiluri. În aceleași ateliere se puteau executa și figurinele cu caracter votiv dar și cele cu caracter laic. O categorie aparte în cadrul plasticii în lut o constituie teracotele arhitectonice.

Antefixe descoperite la Potaissa în mod întâmplător sau prin săpăturile sistematice din castrul roman, au fost publicate⁵⁹ sau prezentate cu ocazia unor sesiuni de comunicări, fiind în curs de publicare⁶⁰.

În studiul întreprins pe antefixe de la Potaissa am pornit de la tipologia antefixelor din Dacia Superior⁶¹. Astfel pentru reprezentările figurative am stabilit: grupa 1 – divinități și grupa 2 – figuri expresive. În grupa 1 – pe un antefix este înfățișat un personaj masculin, probabil Jupiter⁶² (Pl. VII/1), iar pe un antefix cu olan întreg, din colecția Téglás este redată o frumoasă figură feminină⁶³, poate o divinitate (Pl. VIII). Ambele piese provin din zona orașului antic – de pe Dealul Zânelor.

Antefixe din grupa figurilor expresive au fost împărțite în trei tipuri, în funcție de imaginea de pe piese. Tipul I – cuprinde antefixe pe care apare o figură feminină, cu față

⁵⁶ Isac, Rusu, Băluță 1979, p. 255, pl. VIII/60.

⁵⁷ Cătișaș 1997a, p. 28, nr. 25, fig. 4/4.

⁵⁸ Cătișaș 1982, p. 83, fig. 4/3.

⁵⁹ Cătișaș 1997b, p. 233-238.

⁶⁰ Au fost prezentate în iunie 2006 la Sesiunea organizată de Muzeul Porților de Fier din Drobeta-Turnu Severin.

⁶¹ Băluță 1981, p. 35 – 42.

⁶² Intrată recent în patrimoniul Muzeului de Istorie Turda – inv. 16.744, piesa ne-a fost donată de colegul Sorin Nemeti căruia îi mulțumim și pe această cale.

⁶³ Bajusz 1980, p. 393, inv. 1070; Bajusz 2005, p. 741, fig. 55/41-42.

incadrată de șuvițe răsucite, dispuse pe toată suprafața antefixului⁶⁴ (Pl. VII/2). Două piese au fost descoperite în oraș, iar una în castru. S-ar putea ca antefixul care aparține tipului I să fi acoperit capătul grinzii, tot la clădirea *principiei*, poate a laturii de vest, în apropierea căreia se află cazarma III, în care el a fost găsit. Pare cel puțin ciudat că la acoperișul unei cazărmi s-a folosit un antefix mai deosebit, iar acoperișul la *principia* era decorat cu reprezentări atât de modeste, cu figuri schematice, la care ne vom referi mai departe.

În tipul II sunt incluse antefixele cu o figură masculină, înfățișată într-o manieră schematică, cu coafura redată diferit și pentru care am stabilit două variante. Varianta I – fața ovală, aplatizată este încadrată de o coafură realizată din cerculețe șampilate, dispuse uneori în șiruri verticale care acoperă întreg frontonul. Nasul este drept, bărbia proeminentă, fruntea îngustă, sprâncenele groase îmbinate, iar ochii sunt redați sub forma unor cerculețe șampilate⁶⁵ (Pl. IX/1). Un număr de 7 exemplare sunt cuprinse în această variantă.

Varianta II – este caracterizată printr-o coafură înaltă, pieptănată cu șuvițe dispuse ordonat de o parte și alta a cărării. Fața de dimensiuni mari, ocupă aproape întreaga suprafață a antefixului. Trăsăturile feței sunt tratate în același mod ca și la piesele din varianta I⁶⁶ (Pl. IX/2).

Antefixele din tipul II (asupra căruia am insistat), au unele particularități iconografice precum reprezentarea stilizată a părului și maniera de redare schematică a feței care le individualizează. Descoperirea lor în castru și numărul mare de exemplare din acest tip credem că este un indiciu al atelierului în care au fost lucrate. În cazul de față, *officina* este cea care producea restul materialului tegular necesar castrului. Ele au fost executate cu tipare diferite (care deocamdată ne lipsesc), amănunțele fiecărei piese ne conduc la această concluzie. Spre exemplu forma frontonului antefixului are o ușoară înclinare spre dreapta sau spre stânga, ochii rotunzi redați sub forma unor cerculețe adâncite la piesa „originală”⁶⁷, sunt fie lăsați așa ca niște cerculețe șampilate aplatizate, fie perforați cu un cui, după scoaterea din tipar.

Pe seama folosirii îndelungate a unui tipar poate fi pusă și absența decorului bărbii și a părului (din cerculețe șampilate). Tiparul s-a uzat și meșterul olar nu s-a mai străduit să „corecteze” decorul inițial. Acestor diferențieri li se adaugă și dimensiunile puțin modificate ale feței personajului masculin.

Tipul de reprezentare, maniera de execuție și detaliile stilistice ne-au permis să identificăm antefixele lucrate în atelierele castrului. Exemplarele din acest tip sunt lucrate din pastă zgrunțuroasă și de o calitate artistică mediocră, justificată poate de cantitatea materialului tegular solicitată pentru nevoile castrului și nu numai, dar și de insuficiența experiență a celor care le executau. Se pare că în aceste cărămidării existau tipare doar cu asemenea figuri schematice, bizare, fiind evident că doar aceste tipare le cunoșteau și le utilizau. Toate antefixele provin din *principia* castrului legiunii V Macedonica, cele mai multe sunt găsite în portice, unde au ajuns la prăbușirea acoperișului. Probabil ca la ridicarea construcției să fi fost fixate ca

⁶⁴ Jude, Pop, 1972, p. 35, pl. XXXIII/3; Bajusz 2005, p. 917, fig. 40/163. Cătișaș 1997b, p. 233, fig. 1/1.

⁶⁵ Cătișaș 1997b, p. 233, fig. 1/ 2-4 ; fig. 2/ 5-9 și piesa cu nr. inv. 16.743.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 233, fig. 3/11 – 15.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 234, fig.1/2, inv. 930.

elemente arhitectonice ale acoperișului alt tip de antefixe, tipul cu figuri, cum este cel descoperit în cazarma din apropiere. Posibil ca cele descoperite de noi în săpături, să fi fost „o șarjă” mai nouă produsă în cărămidăriile castrului. Doar trei piese existente în colecția Téglás, au fost descoperite în zona învecinată castrului, desigur fiind originare tot de aici.

Principia – edificiu impunător care tronează în centrul castrului de la Potaissa, se remarcă atât prin dimensiunile cât și prin arhitectura sa. La o asemenea construcție nu au fost uitate micile ornamente – antefixe – care, descoperite majoritatea în portic, sunt indicii că această parte a acoperișului beneficia de asemenea elemente decorative. Numărul relativ ridicat de antefixe, întregi sau fragmentare descoperite la Potaissa, este (judecând după numărul lor) o reflectare a activității producătorilor și negustorilor din acest important centru al Daciei.

Stilul antefixelor descoperite în oraș este diferit, iar în actualul stadiu de cercetare putem afirma că cel cu Jupiter ar putea proveni de la Apulum. Pentru celelalte este dificil de stabilit atelierul, particularitățile iconografice ne ajută la departajarea oraș – castru, dar nu ne servește la stabilirea locului unde funcționa atelierul din care au ieșit (în mai mică măsură putem preciza atelierul). Ne lipsesc tiparele și nu avem aceeași „serie” de reprezentări pe antefixe.

Se cunosc la Potaissa până acum 27 de antefixe din care 16 figurează în inventarul muzeului, iar restul sunt înregistrate în vechile colecții de antichități care au existat la Turda. Prezentând antefixe am încercat să surprindem specificul unor produse care deși nu poartă o ștampilă sau un nume de producător, le putem atribui olarilor care lucrau în atelierul castrului.

Alături de aceste elemente arhitectonice decorative ale acoperișului construcțiilor, amintim o piesă deosebită, descoperită la Potaissa, și anume olanul de ventilație, care există în colecția Téglás⁶⁸ (Pl. X/1). În Dacia a fost prima piesă de acest gen semnalată chiar de colecționarul Téglás István, pentru ca astăzi să fie cunoscute mai multe exemplare cu această funcționalitate⁶⁹. Fragmente de asemenea olane există și în inventarul colecției Téglás, fiind desenate de colecționar în notițele sale, și în materialul arheologic descoperit în castru.

În încheiere ne vom opri asupra unor piese mărunte, folosite în viața cotidiană atât de militari cât și de civili – opaițele – urmărind acele tipuri pentru care se poate preciza atelierul în care au fost lucrate.

Pentru început ne vom referi la lucernele cu ciocul scurt, în formă ovală, delimitat de o bandă orizontală, în relief, având capetele de pe bordură îngroșate și discul decorat cu o rozetă cu nouă petale (Pl. X/2). Toarta este discoidală, bifidă, decorată cu linii oblice incizate. În timp ce în alte centre ale Daciei se cunosc unul sau mai multe exemplare, la Potaissa avem 9 piese decorate cu o rozetă cu nouă petale, modelate dintr-o pastă maro deschis sau maro-gălbui deschis cu angobă roșie la cele mai multe și doar la una dintre lămpi fiind acoperită cu angobă maro închis⁷⁰.

O piesă aproape identic decorată și cu dimensiuni apropiate, provine de la Mihăileni-Agnita și este considerată ca produs provincial⁷¹. Lucerne decorate cu rozete s-au

⁶⁸ Bajusz 1980, p. 371, inv. 61; Bajusz 2005, p.682, fig. 30/93, H – 45 cm, descoperită pe culmea Văii Sândului în decembrie 1904, și publicată de colecționar.

⁶⁹ Cociș 1984, p. 507.

⁷⁰ Cătiăș 2002, p. 67.

descoperit la Micia⁷², Buciumi⁷³, Tibiscum⁷⁴, Ulpia Traiana⁷⁵, Gilău⁷⁶, Cristești⁷⁷, Ilișua⁷⁸. Rozetele sunt tipologic diferite de cele care ornamează opaițele cu ciocul scurt de la Potaissa, au un număr variabil de petale, unele au ștampilă, iar altele sunt socotite importuri.

Pornind de la acest tip de opaițe cu rozete, care circula în Imperiul roman, meșterii olarii de la Potaissa au reușit să creeze niște piese originale, diferite de cele din așezările Daciei. Repartiția descoperirilor este următoarea: 6 provin din castrul legiunii V Macedonica și anume – 2 din cazărmile cohortelor *quingenariae*, 2 din cazarma cohortei *miliaria* și 2 din terme, iar 3 au fost găsite în orașul antic. Numărul mare de lucerne decorate cu rozete din castru ne face să presupunem că au fost lucrate în atelierile de aici la sfârșitul secolului II, după ce legiunea și-a construit castrul și a început să-și confecționeze cele necesare vieții cotidiene.

Folosirea rozetei ca element decorativ, individualizează lucernele de acest tip de la Potaissa, de cele cunoscute din alte centre ceramice ale Daciei. Nu sunt singurele, analiza tipologică a pieselor de iluminat ne-a permis să identificăm și alte tipuri. Așa sunt lucernele *trilychnis* (Pl. XI/2) cu ciocurile scurte, detașate de rezervor, cu canale și orificii de ardere, mărginite de brăul reliefat care înconjoară și discul adâncit. Toarta este în formă de frunză stilizată. Lucernele au ștampila C DESSI, încadrată de două cercuri concentrice aplatizate, ceea ce constituie o caracteristică a celor șase exemplare descoperite până acum la Potaissa. Ștampila este destul de neclară, indiciu al provenienței locale și a folosirii unui tipar destul de uzat. Unele din ele au dimensiunile și forma discului încadrat de brăul reliefat aproape identice⁷⁹. Două lămpi *trilychnis* cu ștampila C DESSI, descoperite la Apulum, au toarta identică cu cele de la Potaissa, dimensiuni apropiate dar grafia ștampilei este diferită⁸⁰.

În Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, avem ca analogii două lucerne originare de la Roșia Montană și Napoca, considerate ca produse provinciale⁸¹. Lucernele de la Sarmizegetusa de acest tip, au toarta în formă de frunză cu niște particularități stilistice, care aparțin atelierelor care funcționau aici⁸², în timp ce piesa de la Cristești se aseamănă ca mod de redare a frunzei, dar dimensiunile sunt diferite⁸³.

O variantă a lucernei cu trei arzătoare sunt cele patru opaițe⁸⁴, cu ciocurile scurte aproape încorporate în rezervor, la care toarta și bazinul sunt nediferențiate, având un aspect masiv (Pl. XI/1).

⁷¹ Băluță 1989, p. 240, nr. 9, pl. I/5 – ea are bordura decorată cu două *pelta*.

⁷² Băluță 1983, p. 6, pl. VI/13.

⁷³ Chirilă et alii 1972, p. 55, nr. 23, pl. XLIV/4.

⁷⁴ Benea 1990, p. 143, nr. 20, fig. 13.

⁷⁵ Alicu 1994, p. 50, nr. 384-385.

⁷⁶ Isac, Roman 2001, p. 370, nr. 8-10, pl. II/8-10.

⁷⁷ Man 2000, p. 55, nr. 33, pl. 11.

⁷⁸ Protase et alii 1997, pl. XXXIX, 5.

⁷⁹ Căținaș 2002, p. 96, nr. 155, 157 și cel descoperit la vest de castru.

⁸⁰ Băluță 1961, p. 199, nr. 1, pl. IV/2 și nr. 2 căreia îi lipsește ilustrația și dimensiunile.

⁸¹ Băluță 1996, p. 96, nr. 17, pl. VIII/2, nr. 21, pl. VIII/1.

⁸² Alicu 1994, p. 56, pl. 20, 21.

⁸³ Man 2000, p. 543, nr. 21, pl. 6.

⁸⁴ Căținaș 2002, p. 98 sq., nr. 162-164, și inv. 16.540.

Opaițele pe care le-am prezentat au fost descoperite aproape toate în castrul legiunii V Macedonica. De aici se desprinde o singură concluzie, sunt produse care au fost lucrate în atelierele castrului, pe care deocamdată nu le putem localiza. Săpăturile sistematice întreprinse la fortificația romană, au pus în valoare o serie de construcții importante în arhitectura unui castru roman, dar nu și atelierele (*fabrica*) acestuia.

Prin rândurile de față am încercat să facem câteva considerații asupra unor categorii de ceramică confecționate în atelierele Potaissaei. Prezența unor motive decorative comune, numărul de produse din aceeași categorie ceramică, piesele deosebite, particularitățile stilistice, calitatea pastei și nu în ultimul rând locul descoperirii, sunt elemente pe care trebuie să le avem în vedere atunci când stabilim *officina* în care a fost lucrat un produs ceramic sau altul.

Les potiers de Potaissa et leurs produits céramiques (Résumé)

Le développement économique de Potaissa est reflété entre autres par la quantité et la diversité des produits des ateliers de céramique.

Dans le présent article nous nous sommes arrêtés sur certains produits tels: *terra sigillata* locale, céramique estampillée, les manches de *paterae*, les vaisseaux du type Drag. 39, les lampes et les antéfixes, qui par la quantité et les particularités iconographiques sont des produits typiques de ce centre céramique.

Dans les ateliers de Potaissa les artisans potiers ont cherché à imiter les vaisseaux du type *terra sigillata*, la preuve étant le moule découverte dans la zone de la ville antique en 1964, avec des fragments des imitations de sigillées qui par le décor, pâte et engobe sont des produits des ateliers locaux.

Dans la collection des antiquités romaines de Téglás István de Turda s'est trouvé un *sigillum* qui avait sur ses deux bouts: un demi-cercle et une feuille, motifs fréquemment rencontrés sur la céramique estampillée de Potaissa.

A Potaissa prédominent les vaisseaux et les fragments fabriqués d'une pâte de bonne qualité couleur jaunâtre et rougeâtre; ceux qui sont fabriqués d'une pâte grise sont moins nombreux. La forme de vaisseau sur lequel sont fréquemment imprimés les motifs décoratifs, est le bol mais on les trouve imprimés également sur le bord d'un *mortarium* et sur de hauts récipients tels les pots et les jarres.

Le répertoire des motifs décoratifs est riche. Des vaisseaux du type *terra sigillata* on a emprunté des motifs tels: les oves, *planta pedis*, les têtes humaines, les grappes de raisin.

Les oves sont présents sur onze fragments de bols dont dix ont été découvertes dans le camp. Elles sont différentes du point de vue stylistique, mais on retrouve certains types dans le décor des plusieurs fragments.

Un autre motif présent sur la céramique estampillée est *planta pedis* rencontré sur les parois extérieures des vaisseaux découverts dans le camp, ce qui nous fait supposer que les vaisseaux proviennent des ateliers du camp.

Sur une paroi de vaisseau en pâte grise ont été imprimées des têtes humaines, alternant avec des grappes de raisin. On retrouve le même motif végétal sur une paroi de vaisseau en

pâte rougeâtre. Les grappes et les raisins sont rendus d'une manière semblable mais n'ont pas été imprimés avec le même poinçon.

Dans l'analyse de la céramique estampillée nous avons insisté sur la mise en relief des motifs spécifiques ou des combinaisons originales, sur les éléments qui confèrent à cette catégorie céramique un caractère local.

A Potaissa on a découvert deux moules de manche et deux manches de *paterae* appartenant à de tels vaisseaux. L'existence des moules et des manches de *paterae* plaident pour leur fabrication dans les ateliers locaux.

Des produits des mêmes ateliers on retient les manches ornementées appartenant à des vaisseaux de forme Drag. 39. Les quelques exemplaires sont décorés de motifs végétaux les uns étant des produits *terra sigillata*, les autres des imitations locales de ceux-ci.

Dans l'*officina* du camp on a fabriqué à côté de matériaux de construction en argile des éléments architectoniques aussi, tels les antéfixes.

Le type de représentation, la manière de présentation schématiques du visage du personnage et les détails de présentation des cheveux nous ont permis à identifier les antéfixes travaillées dans les ateliers du camp. Toutes les antéfixes proviennent de *principia* du camp de la *legio V Macedonica*.

Quelques menus objets d'utilisation quotidienne telles les lampes décorées d'une rosace à neuf pétales et ceux *trilychnis* à l'estampille C DESSI ou sans estampille ont des caractéristiques qui individualisent ces lampes de Potaissa par rapport aux produits similaires connus dans d'autres centres de la Dacie.

Bibliografie

- Alicu 1994   Alicu, D., *Opaițele romane. Die römische Lampen. Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, București.
- Bajusz 1980   Bajusz, I., *Colecția de antichități a lui Téglás István din Turda*, în *ActaMP*, IV, p. 367-394.
- Bajusz 2005   Bajusz, I., *Téglás István jegyzetei régészeti feljegyzések, I/2*, Kolozsvár.
- Benea 1990   Benea, Doina, *Lampes romains de Tibiscum*, în *Dacia. N.S.*, 34, p. 139-168.
- Bucovală 1968   Bucovală, M., *Noi morminte de epocă romană timpurie la Tomis*, în *Pontica*, I, p. 269-306.
- Băluță 1961   Băluță, Cl.L., *Opaițele romane de la Apulum, I*, în *Apulum*, IIII, p. 189-220.
- Băluță 1983   Băluță, Cl.L., *Lucernele romane din Dacia intracarpatică*, Cluj-Napoca. Teză de doctorat.
- Băluță 1996   Băluță, Cl.L., *Lămpile romane din Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei*, în *ActaMN*, 33/1, p. 89-113.
- Bărbulescu 1994   Bărbulescu, M., *Potaissa. Studiu monografic*, Turda.
- Cătinaș 1980   Cătinaș, Ana, *Ceramica romană de la Potaissa – Str. Cheii*, în *Potaissa*, II, p. 81-114.

- Cătiinaș 1982 Cătiinaș, Ana, *Ceramica ștampilată de la Potaissa (I)*, în *Potaissa*, III, p. 41-51.
- Cătiinaș 1984 Cătiinaș, Ana, *Ceramica ștampilată de la Potaissa (II)*, în *Acta MN*, XXI, p. 481-504.
- Cătiinaș 1995 Cătiinaș, Ana, *Céramique romaine dans les collections de Turda*, în *ActaMN*, 32, p. 463-471.
- Cătiinaș 1997a Cătiinaș, Ana, *La poterie estampillée de Potaissa*, în *Études sur la céramique romaine et daco-romaine de la Dacie et de la Mésie Inférieure*, Timișoara, p. 21-30.
- Cătiinaș 1997b Cătiinaș, Ana, *Les antéfixes découverts dans le camp de la legio V Macedonica de Potaissa*, în *RCRFacta*, 35, p. 233-238.
- Cătiinaș 2002 Cătiinaș, Ana, *Opaștele romane din Potaissa*, Cluj-Napoca. Teză de doctorat.
- Cătiinaș-Bărbulesu 1979 Cătiinaș, Ana, Bărbulescu, M., *Cella vinaria de la Potaissa*, în *ActaMN*, XVI, p. 102-120.
- Chirilă et alii 1972 Chirilă, E., Gudea, N., Lucăcel, V., Pop, C., *Castrul roman de la Buciumi. Contribuții la cercetarea limesului Daciei Porolissensis*, Cluj.
- Cociș 1984 Cociș, S., *Un olan de ventilație de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *ActaMN*, XXI, p. 505-515.
- Culică 1975 Culică, V., *Ceramica romană imprimată cu planta pedis și solea din sud-vestul Dobrogei*, în *SCIVA*, 1, p. 115-119.
- Gudea- Filip 1997 Gudea, N., Filip, C., *Vasele ștampilate de la Porolissum. II. Vasele ștampilate din castrul roman de pe vârful dealului Pomot*, în *ActaMP*, XXI, p. 9-219.
- Isac-Rusu-Băluță 1979 Isac, D., Rusu, M., Băluță, Cl.L., *Descoperiri de terra sigillata la Apulum*, în *Apulum*, XVII, p. 225-264.
- Isac 1997 Isac, D., *Gestempelte Keramik aus den römischen Kastellen von Gilău und Cășeiu*, în *ActaMN*, 34/1, p.389-421.
- Isac-Roman 2001 Isac, D., Roman, C.A., *Lucernele din castrul de la Gilău*, în *Omagiu profesorului Nicolae Gudea la 60 de ani*, Zalău, p. 367-395.
- Jude, Pop 1972 Jude, M., Pop, C., *Monumente sculpturale romane în Muzeul de Istorie Turda*, Cluj
- Man 2000 Man, Nicoleta, *Tipologia opaștelor romane descoperite la Cristești (județul Mureș)*, în *Marisia*, 26, p. 47-65.
- Popilian 1976 Popilian, Gh., *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova.
- Popilian 1980 Popilian, Gh., *Necropola daco-romană de la Locusteni*, Craiova.
- Popilian 1997 Popilian, Gh., *Les centres de production céramique d'Olténie*, în *Études sur la céramique romaine et daco-romaine de la Dacie et de la Mésie Inférieure*, Timișoara, p. 7-20.
- Protase et alii 1997 Protase, D., Găiu, C., Marinescu, G., *Castrul roman de la Ilișua*, Bistrița.

RömRum 1969	<i>Römer in Rumänien, Köln.</i>
Rusu-Bolindeț 1997	Rusu-Bolindeț, Viorica, <i>Griffe keramischer Paterae aus dem römischen Dakien</i> , în <i>Acta MN</i> , 34, I, p. 325-388.
Rusu – Bolindeț 2001	Rusu-Bolindeț, Viorica, <i>Ceramica romană de la Napoca, cu privire specială asupra veselei ceramice</i> , Cluj-Napoca. Teză de doctorat.
Stîngă 1998	Stîngă, I., <i>Viața economică la Drobeta în secolele II – VI p.Ch.</i> , București.
Stîngă 2005	Stîngă, I., <i>Villa rustica de la Gârla Mare, județul Mehedinți. Studiu monografic</i> , Craiova.
Ștefan 1958	Ștefan, Gh., <i>Două vase de terra sigillata descoperite la Bisericuța-Garvăn</i> , în <i>SCIV</i> , I, p. 61-71.
Țigăra 1960	Țigăra, I., <i>Necropolele de la Potaissa</i> , în <i>ProblMuz.</i> , p.195-212.

Lista ilustrațiilor

- Pl. I 1 1 Tipar *terra sigillata*. 2 Tavă – *lanx*
- Pl. II 1 1 *Sigillum*. 2 Mâner patera. 3 Toartă strecurătoare
- Pl. III 1 1 Ceramică șampilată. 2 Motive decorative
- Pl. IV 1 1 Perete vas șampilat. 2 Castron fragmentar
- Pl. V 1, 2 Torți tăvi din Muzeul de Istorie Turda
- Pl. VI 1, 2 Torți tăvi din Colecția Téglás
- Pl. VII 1 Jupiter. 2 Figură feminină
- Pl. VIII Antefix din Colecția Téglás
- Pl. IX 1 Antefixe – Tip II/1. 2 Antefixe – Tip II/II
- Pl. X 1 Olan de ventilație. 2. Opaite cu rozete
- Pl. XI Lucerne cu trei arzătoare. 1 fără șampilă. 2 cu șampilă C DESSI

1

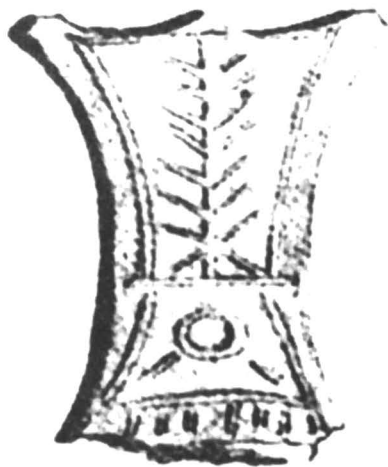

2

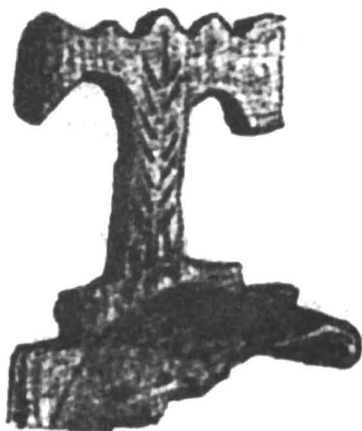
Plaușă I

1

2

3

Planșa II

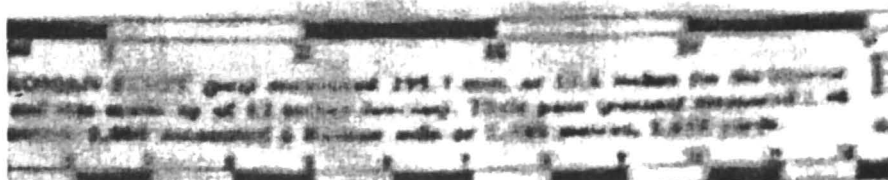

1

2

Planșa III

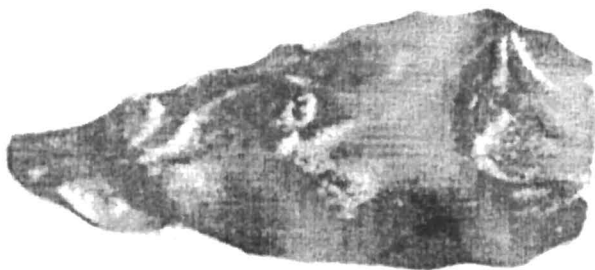

1

2

Planșa IV

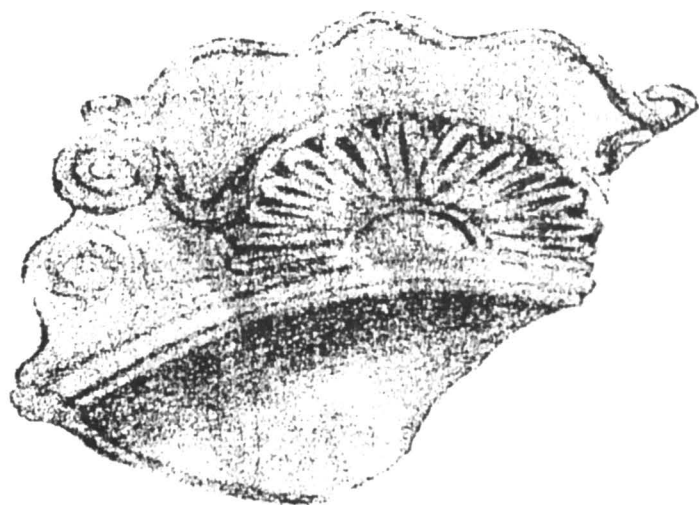

1

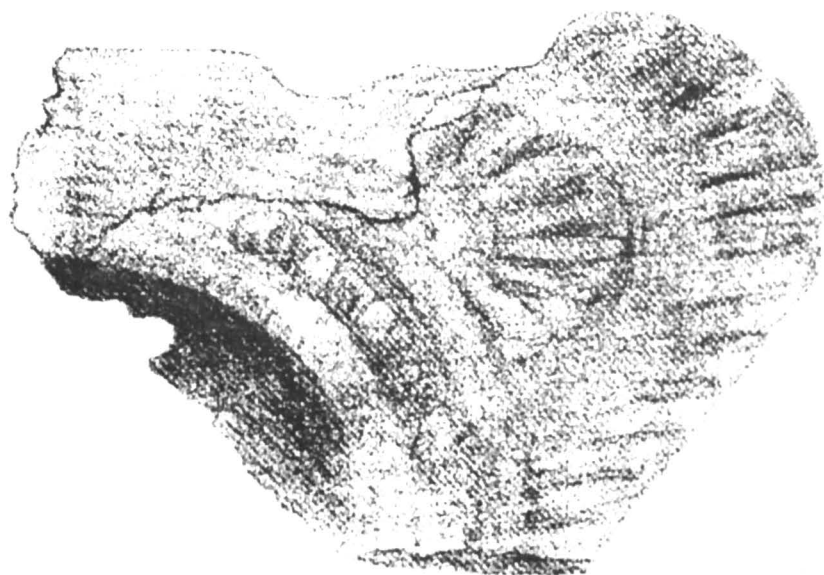

2

Planșa V

1

2

Planșa VI

1

2

Planșa VII

Plasa VIII
<https://biblioteca-digitala.ro>

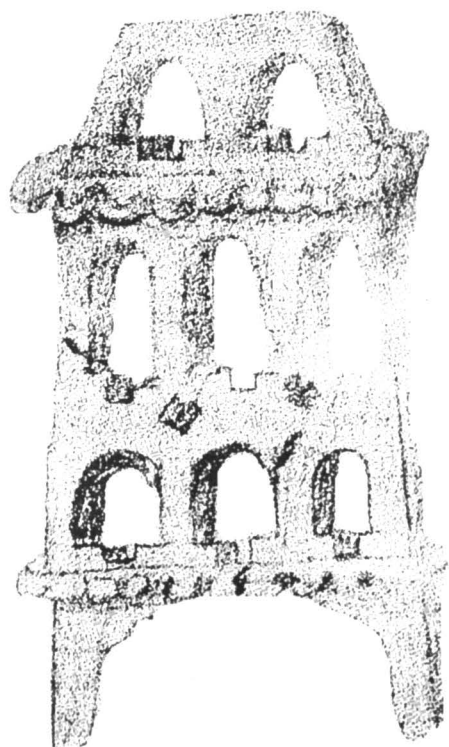
1

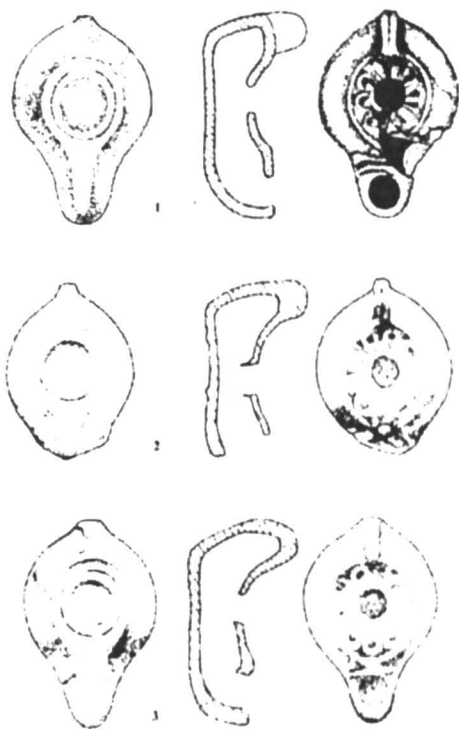
2

Planșa IX

148

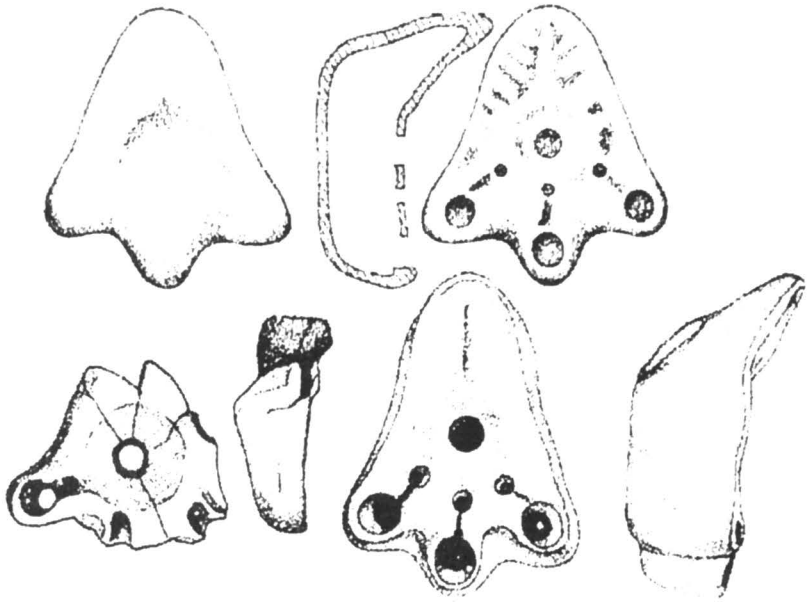

1

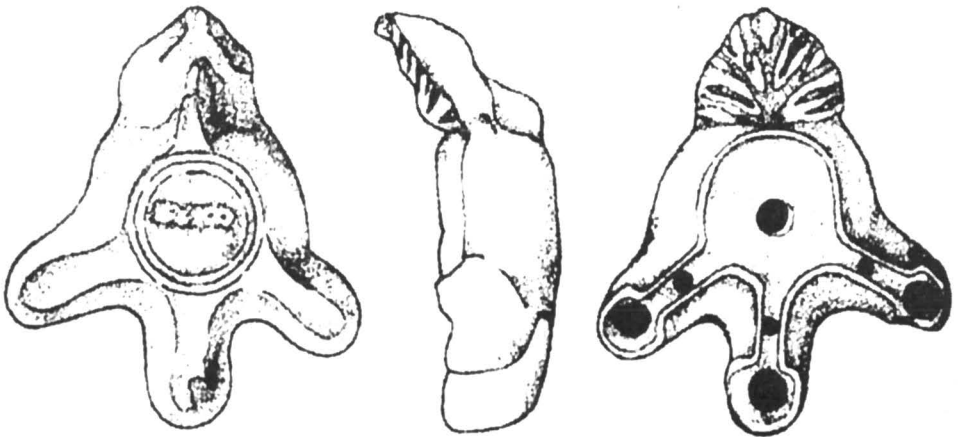

2

Planșa X

1

2

Planșa XI

TIPARE DIN ATELIERELE CERAMICE DE LA POTAISSA

Mariana Pîslaru

Cercetările arheologice recente (2005-2006) la poalele sudice ale „Dealului Zânelor” din sud-vestul Potaissei au scos la lumină 14 cuptoare de ars ceramică, gropi de extracția lutului sau pentru depozitarea deșeurilor, urmele unor construcții cu ziduri din piatră sau pereți din lemn, o fântână și o impresionantă cantitate de fragmente ceramice, dar și numeroase vase întregi, rebuturi din timpul arderii, mai multe monede și două fibule. Dintre cuptoare provine un cuțit, probabil pentru tăiat lutul; o dăltiță din fier și un mâner din os cu două impresiuni dreptunghiulare, ce putea servi la decorarea ceramicii. Tot aici s-au găsit și trei tipare (Pl. IV), care fac subiectul acestei studii. Toate piesele au intrat în colecțiile Muzeului de Istorie Turda¹.

Aceste descoperiri au survenit în zona identificată de specialiști drept „cartierul meșteșugarilor” pe baza cercetărilor mai vechi². În zonă s-au descoperit până în prezent 20 de cuptoare de ars ceramică. Din dispunerea pe orizontală și tehnica de construcție a cuptoarelor se profilează funcționarea a două ateliere la numai 60 m unul de altul³. Prin urmare, grupului de șase cuptoare descoperit în 1964 i se alătură alte șase cuptoare, cercetate de noi în 2006, ce constituie, probabil împreună, un atelier (1), iar cele opt cuptoare (cercetări din 2005) amplasate la cca 50 m spre nord, pe drumul de acces pe Dealul Zânelor formează, probabil, un alt atelier (2).

Tipar de opaït. Din atelierul 1, din interiorul construcției cu zid din piatră și pavimentată cu pișcoturi (de pe o suprafață de cca 2 m s-au cules cca 40 de pișcoturi) provine **tiparul părții inferioare de opaït (rezervorul) cu un singur arzător (*monolychnis*)**, din lut gălbui-cărămiziu foarte deschis, pastă semifină, fără ștampilă. Inv. 16782 (Pl. I). Tiparul prezintă o bună stare de conservare, fiind doar puțin ciobit pe partea inferioară. Dimensiuni: 12,9 cm (lungime) x 8 cm (lățime) x 6,3 cm (înălțime), cu pereții groși de 1- 1,4 cm. La mijloc, pe ambele părți, apar două urechiușe de cca 1 cm lăstate pentru îmbinarea cu jumătatea superioară a tiparului. De asemenea, în pereți, la 2,5 cm de urechiușe, apar două impresiuni dreptunghiulare de 1,2 cm și adânci de 0,5 cm, ce serveau tot ca elemente de îmbinare, iar pentru o mai bună îmbucare peretele tiparului a fost puțin subțiat la „buză”. Șanțulețul circular din interiorul tiparului va conferi viitorului opaït un fund inelar. După forma tiparului, opaïtele aveau toartă suprainălțată. Dimensiunile pieselor confecționate cu acest tipar erau de 9,9 x 5,6 cm.

¹ Prezentarea amplă a acestor descoperiri se va face într-un studiu aparte în curs de apariție.

² Mitrofan 1964, p. 517-523; Cătiuaș 1980, p. 81-114; Bărbulescu 1994, p. 109-115.

³ În stadiul actual al cercetărilor cele 20 de cuptoare se concentrează în două locuri: 12 cuptoare pe str. Alba Iulia F.N. și actuala șosea de la ieșirea din Turda spre sud și opt cuptoare pe drumul de acces pe Dealul Zânelor. Eventuale investigații suplimentare vor lămurii planimetria cartierului meșteșugăresc. până atunci însă nu putem decât să facem unele presupuneri.

Partea inferioară a unui alt tipar de opaițe s-a găsit la Potaissa de mai multă vreme, undeva pe malul drept al Arieșului. Acesta avea incizat în interior literele MSD, interpretate de M. Macrea drept ștampila lui Manius Servius Donatus, proprietarul unei cărămidării din Ulpia Traiana Sarmizegetusa⁴. N. Branga însă se îndoiește că Manius Servius Donatus ar fi fabricat și opaițe, deoarece în cuptorul său de la Ulpia acestea nu au fost găsite⁵. M. Bărbulescu a observat că în realitate, ștampila trebuie citită, în pozitiv, *D(O?)SM*⁶. Acest tipar, varietatea și numărul mare de opaițe ce provin de la Potaissa, din castru sau din oraș (Ana Căținaș a cercetat cca. 300 opaițe de lut⁷), erau indicii că măcar o parte din lucernele de la Potaissa se fabricau în localitate. Recenta descoperire, chiar în atelier, a unui tipar, confirmă producția locală de opaițe de lut.

Tipar de medalion. Șanțul de drenare a zonei aferente atelierului I a fost umplut la un moment dat cu rebuturi de atelier (vase ciobite la buză sau vase deformate în timpul arderii). Printre aceste artefacte se numără și un **tipar de medalion** din lut fin, de culoare cenușiu-cărămizie, cu bucăți fine de mică, ciobit puțin pe margine încă din antichitate. Tiparul are formă circulară, cu un diametru variind între 5,7 și 6 cm și o grosime de 1 cm pe margine. Inv. 16783 (Pl. II). Pe partea opusă decorului, piesa are o „apucătoare” de cca 1,5 cm, executată prin prinderea pastei moi între degetul mare și arătător, fiind vizibile amprentele acestora. Imaginea înfățișează în negativ un cerb alergând spre stânga, executat prin poansonare în lutul proaspăt. Decorul nu s-a imprimat perfect, astfel piciorul drept posterior este mai slab vizibil. Între corpul și coamele cerbului se observă un mic orificiu, rezultat în momentul aplicării imaginii. Conturul tiparului nu este perfect circular, forma acestuia fiind oarecum adaptată modelului, așa încât animalul atinge marginile cu toate picioarele, cu vârful botului, cu o ureche și o pereche de coarne. Deși ciobirea de pe marginea piesei nu a afectat decorul, tiparul a fost, probabil, aruncat cu alte deșeuri.

Din descoperirile de la Potaissa, până în prezent nu se cunoaște nici un fragment ceramic cu asemenea medalioane. De altfel, dintre medalioanele sau tiparele de medalioane din Dacia⁸, analogii parțiale cu tiparul de la Turda pot fi remarcate doar pe vasul descoperit la Drumul Carului (jud. Brașov)⁹. Cât privește funcționalitatea tiparelor de medalioane, părerile sunt împărțite: unii cercetători susțin că serveau la obținerea unor medalioane din lut aplicate ulterior pe vase¹⁰, în timp ce alții cred că tiparele foloseau la decorarea unor prăjituri rituale¹¹.

⁴ Macrea 1944-1948, p. 302-303

⁵ Branga 1974-1975, p. 89

⁶ Branga 1974-1975., p. 115, n. 44.

⁷ Căținaș 2002 (ms).

⁸ Cociș, Ruscă 1995, p. 121-135, sunt prezentate 43 de tipare de medalioane sau medalioane reprezentând divinități sau scene erotice.

⁹ Costea 1993, p. 163-168. Sub buza vasului sunt aplicate mai multe reliefuri cu chipul lui Dionysos tânăr. Un alt medalion, de cca 28 x 24 mm, înfățișează un cerb spre dreapta, cu picioarele indoite în poziție „indiană”.

¹⁰ Déchelette 1904, p. 245 *sqq*; Renard, Deroux, Thirion 1981, 4, p. 768; Cociș, Rogozea, Chișu 1988, p. 250.

¹¹ Ruscă 1992, p. 125-134.

sau pentru realizarea de medalioane de sine stătătoare¹². Prezența într-un atelier ceramic a unui asemenea artefact nu ne edifică în totalitate asupra funcționalității. Tiparul fiind din lut, este evident că reprezintă produsul unui olar ce putea fi folosit ulterior în decorarea produselor alimentare sau să servească aceluiași olar drept proprie unealtă în decorarea vaselor. Totuși, în cazul nostru¹³, decorul care imită modelul de pe *terra sigillata* vine să indice că medalioanele erau aplicate pe vase ceramice. La nivelul descoperirilor arheologice din Dacia se remarcă disproporția între numărul tiparelor de medalioane (pe care predomină temele mitologice sau divinități din panteonul greco-roman: Serapis, Mars, Mercur, Pan, Minerva, Venus, Ceres etc.¹⁴ sau efigii de împărați¹⁵) și numărul vaselor ceramice decorate cu medalioane aplicate (medalioane fragmentare sau întregi de pe vase provin de la Drobeta, Apulum, Alburnus Maior, Romula, Tibiscum etc.¹⁶).

Tipar de mâner de patera. Din atelierul 2, din preajma cuptorului 4 provine un tipar de mâner plat de patera, cu laturile curbate și extremitatea terminală dreaptă, din lut gălbui fin, intact. Dimensiuni: 8,7 cm (lungime) x 4,4-7,4 cm (lățime) x 2,2 cm (înălțime). Decor în relief, reprezentând o plantă stilizată cu 24, respectiv 28 de frunze de-a lungul unei tije foarte subțiri, flancată de două triunghiuri, în interiorul cărora sunt redată două puncte proeminente. Tiparul este extrem de îngrijit lucrat. Inv. 16781 (Pl. III).

Analogii: două tipare similare, dar cu mai puține frunzulițe, provin de la Miercurea Sibiului și de la Micăsasa, iar anse cu acest decor, îngrijit lucrat, se cunosc la Buciumi, Apulum, Napoca și Porolissum¹⁷. Din Potaissa provine și un alt tipar de ansa de patera, care-l reprezintă pe Liber Pater. Despre proveniența acestuia se afirmă că s-ar fi găsit pe Dealul Șuia, în preajma mormintelor romane. Este dificil să explicăm prezența unui tipar în sau între morminte; mai mult, piesa provenind dintr-o colecție particulară, o confuzie privitoare la locul descoperirii, nu este exclusă¹⁸, astfel încât suntem tentați să credem că tiparul provine din zona cartierului meșteșugăresc de pe Dealul Zânelor (unit cu Dealul Șuia la extremitatea lor vestică).

Încadrare cronologică: Despre mânerul de patera¹⁹ se afirmă că cel mai frecvent tip este „ansa plată, cu extremitatea dreaptă și laturile arcuite”, având ca decor planta stilizată sau vrejul viței de vie, tip răspândit pe întreaga durată a stăpânirii romane²⁰. Prin urmare tiparul de

¹² Popilian, Bordea 1973, 254. Producția de medalioane începe sub Traian, sau chiar anterior domniei acestuia și continuă până la sfârșitul sec. III d.Hr.

¹³ Diaconescu 1999-2000, p. 266 este de părere că relieful din templul lui Liber Pater, înfățișând un satir și o menadă dansând, reprezintă o piesă de sine stătătoare și nu o parte dintr-un vas.

¹⁴ Popa 1959, p. 469-471; *Idem* 1965, p. 231-235; Moga 1978, p. 161-167; Renard, Deroux, Thirion 1981, p. 769, n. 7; Audin, Vertet 1975, p. 104-110. De pe valea Rhonului provin numeroase tipare de medalioane, ce înfățișează predominant scene clasice ale religiei greco-romane, nelipsind, însă, scenele erotice sau cele cu lupte de gladiatori.

¹⁵ Cociș 1987, p. 175-176.

¹⁶ Benea 1976, p. 55-61; *Eadem* 1977, p. 161-168; Popilian, Bordea 1973, p. 253-254.

¹⁷ Rusu-Bolindeț 1997, p. 330.

¹⁸ Țigăra 1960, p. 204-205.

¹⁹ Rusu-Bolindeț 1997, p. 323-388; *Eadem* 1997a, p. 101-164.

²⁰ Rusu-Bolindeț 1997, p. 335, Pl. 21.

ansă de patera nu constituie element de datare pentru funcționarea „Atelierului 2”. De altfel nici monedele din bronz emise de membrii dinastiei Antoninilor găsite acolo nu permit o încadrare cronologică mai restrânsă.

În schimb, existența mai multor faze constructive asigură funcționarea „Atelierului 1” și în secolul III. De asemenea, cea mai târzie monedă din tot complexul de cuptoare, un antonian suberat de la Herennius Etruscus (*Traianus Decius: Herennius Etruscus* 249-251), s-a descoperit în acest atelier.

Des moules des ateliers céramiques de Potaissa (Résumé)

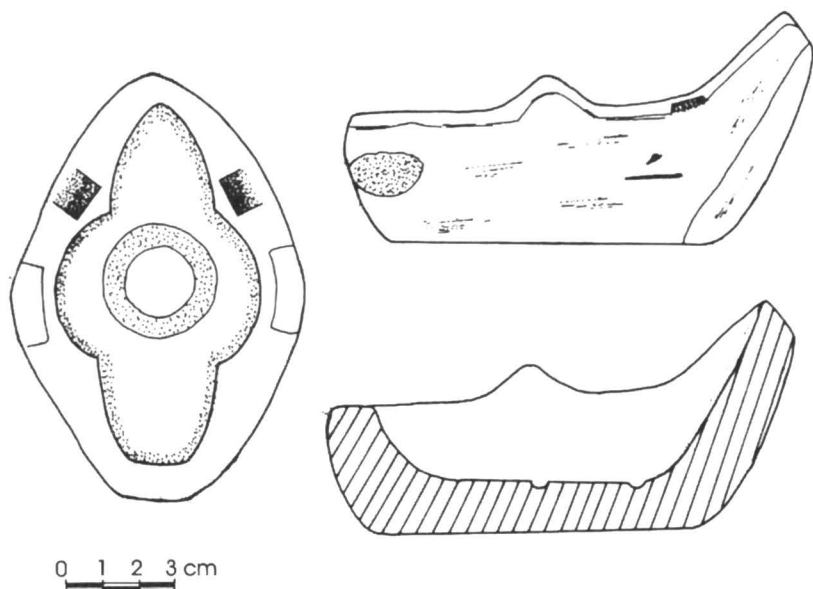
Par les recentes recherches archéologiques de Potaissa (aujourd'hui Turda), dans l'endroit connu pour la production de la céramique romaine, un véritable quartier des potiers („Dealul Zânelor” – „La coline des Fées”), on a découvert plusieurs fours et bon nombre de fragments céramiques, mais aussi de vases entiers.

On a découvert trois moules: le moule de la partie inférieure d'une lampe *monolychnis* (fig. I), le moule d'une anse de *patera*, avec des motifs végétaux stylisés (fig. III), et le moule d'un médaillon d'applique représentant un daim (fig. II).

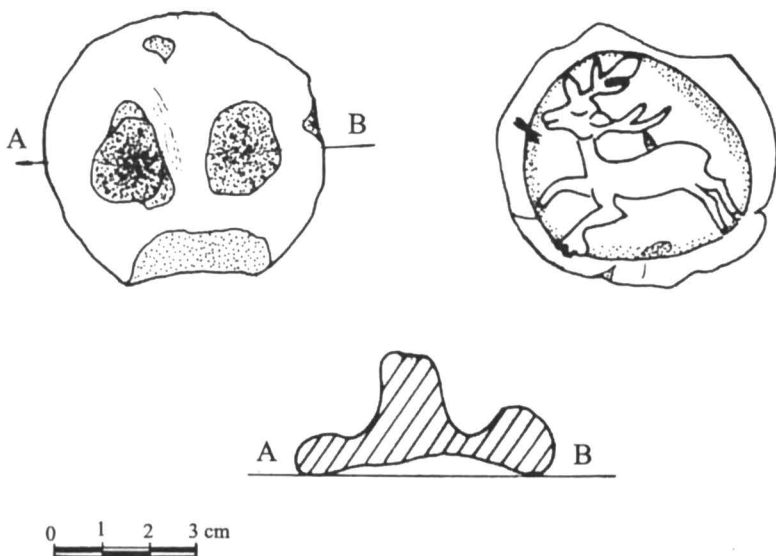
Bibliografie

- Audin, Vertet 1975   Audin, A., Vertet H., *Les médaillons d'applique*, în *Les dossiers de l'archéologie*, 9, 104-110.
- Bărbulescu 1994   Bărbulescu, M., *Potaissa. Studiu monografic*, Turda
- Benea 1976   Benea, Doina, *Câteva fragmente de vase votive descoperite la Drobeta*, în Drobeta,
- Benea 1977   Benea, Doina, *Tipare și medalioane de ceramică din colecția Muzeului Banatului*, în Banatica, IV, p. 161-168.
- Brangea 1974-1975   Branga, N., *Tegulae privatae din Ulpia Traiana Sarmizegetusa*. Sargetia 11-12, p. 81-100
- Cătinaș 1980   Cătinaș, Ana, *Ceramica romană de la Potaissa – Str. Cheii*, în Potaissa. Studii și comunicări, II, 81-114
- Cătinaș 2002   Cătinaș, Ana, *Opaițe romane de la Potaissa, diss.* Cluj-Napoca (ms)
- Cociș 1987   Cociș, S., *Tipare romane de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în SCIVA, 2, 38, 175-176.
- Cociș, Rogozea, Chițu 1988   Cociș, S., Rogozea, P., Chițu, Șt., *Note privind câteva tipare și vase cu medalioane în relief din Dacia romană*, în Apulum, XXV, 250 sqq.
- Cociș, Ruscu 1995   Cociș, S., Ruscu, D., *Reliefmedaillons und Tonmatrizen aus Dakien*. în RCRF Acta 34 (Alba Regia, XXV, 1994), Székesfehérvár, 121-135.
- Costea 1993   Costea, F., *Două piese ceramice romane descoperite la Drumul Carului (jud. Brașov)*, în EphNap, 3, 163-168.

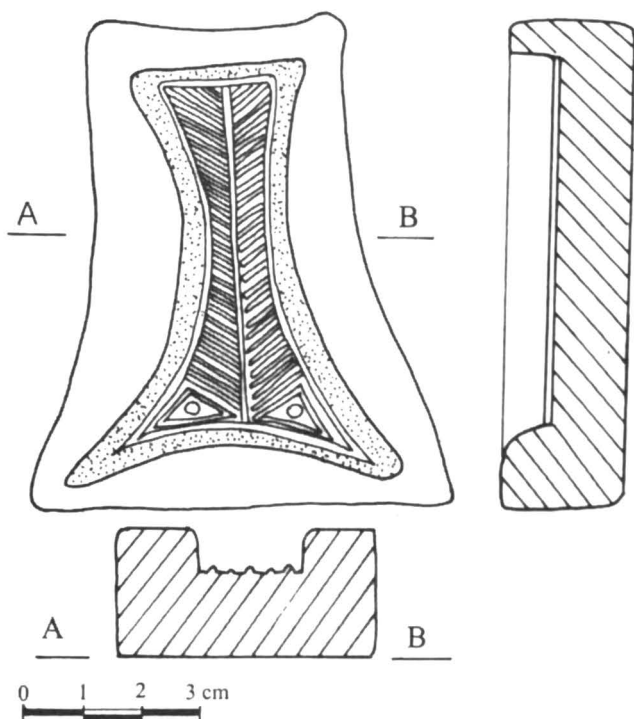
- Déchelette 1904 Déchelette, J., *Les vases céramiques ornés de la Gaule romaine*, 2, Paris, 4, *Vases à reliefs d'applique*, 245 sqq.
- Diaconescu 1999-2000 Diaconescu, Al., *Un nou relief ceramic din Apulum*, în EphNap, 9-10
- Macrea 1944-1948 Macrea, M., *Iarăși despre Manius Servius Donatus*, în AISC 5, p. 302-303
- Mitrofan 1964 Mitrofan, I., *Descoperiri arheologice la Potaissa*, în ActaMN, 6, 517-523
- Moga 1978 Moga, V., *Tiparele romane pentru produse ceramice de la Apulum*, în Apulum, 16, 161-167.
- Popa 1959 Popa, A., *Serapis, Esculap și Higyă pe un tipar de la Apulum*, în SCIV, 10, 2, p. 469-471.
- Popa 1965 Popa, A., *Două tipare de lut dedicate lui Serapis și Ceres*, în StCom Sibiu, 12, 231-235
- Popilian, Poenaru-Bordea 1973 Popilian, Gh., Poenaru-Bordea, P., *Date noi privind cultele de la Romula- Malva în lumina vaselor cu figuri în relief*, în SCIV, 24/2, 239-257.
- Renard, Deroux, Thirion 1981 Renard, M., Deroux, C., Thirion, E., *Le moule de médaillon d'applique trouvé à Amay (Belgique). Un important objet en rapport avec le culte d'Attis en Gaule septentrionale*, în Latomus, 40, 4, 768 sq
- Ruscu 1992 Ruscu, D., *Über die Kuchenmatrizen aus dem Heiligtum des Liber Pater von Apulum*, în EphNap, 2, 125-134.
- Rusu-Bolindeț 1997 Rusu-Bolindeț, Viorica, *Griffe Keramischer Paterae aus dem Römischen Dakien*, în ActaMN, 1, 34, p. 323-338
- Rusu-Bolindeț 1997 a Rusu-Bolindeț, Viorica, *Beiträge zur Kenntnis des täglichen Lebens der Römischen Soldaten in den Dakischen Provinzen. Contribuții la cunoașterea vieții materiale a soldatului roman în provinciile dacice*, Cluj-Napoca, 101-164.
- Țigara 1960 Țigăra, I., *Necropolele de la Potaissa*, în ProblMuz, 204-205.

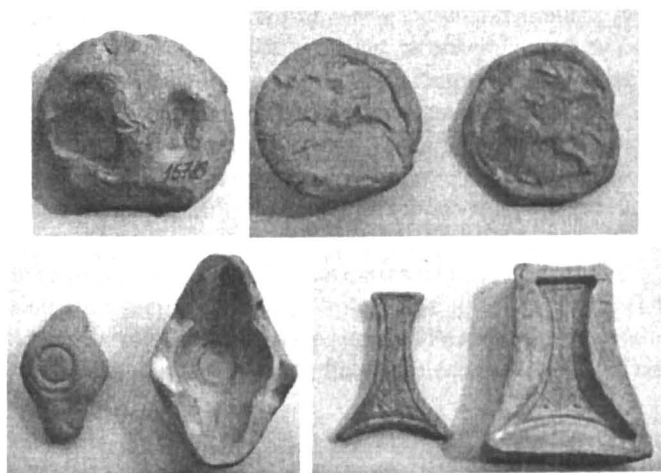
Pl. I. Tipar de opaiț (rezervorul).

Pl. II. Tipar de medalion.

Pl. III. Tipar de mâner de patera

Pl. IV. Tipare de la Potaissa

OPAIȚELE DREPTUNGHIULARE CU ANSA ÎN FORMĂ DE VULTUR DESCOPERITE LA *TIBISCUM*

Simona Regep – Vlascici, Bogdan Muscalu

Cu ocazia cercetărilor din anul 2006 de pe șantierul arheologic de la *Tibiscum* (sat Jupa, jud. Caraș-Severin) a fost descoperit un număr de opaițe inedite pentru spațiul fostei provincii romane Dacia.

Locul descoperirii lămpilor este *vicus*-ul militar, punctul *Thermae I*, caseta 1/2006, într-o încăpere ce forma colțul de sud-vest al complexului de băi, la o adâncime 1,65 m. Aici au fost găsite la un loc fragmente de opaițe reîntregibile, care reprezintă un tip aparte. Ele se aflau concentrate într-un strat de pământ negru cu multă arsură de lemn. Fragmentele provin de la opt opaițe dreptunghiulare (unul întregibil și șapte fragmente de *ansae*).

Opațul întregibil are corpul dreptunghiular cu trei arzătoare ogivale. Discul este plan și prezintă în jurul orificiului de alimentare ca decor o rozetă cu șapte petale în relief. Discul este despărțit de bordura opaițului de un șnur reliefat. Între bordura dreaptă și fiecare dintre arzătoare există un decor compus din două cercuri concentrice. Piesa prezintă toarta în formă de vultur, așezat frontal, în repaus, cu aripile desfăcute în partea de sus și strânse în partea de jos. Capul vulturului este întors cu ciocul înspre stânga. La baza vulturului se găsește o apucătoare dorsală discoidală perforată (Fig. 2 a, b, c). Celelalte piese sunt fragmentare, păstrându-se doar toarta sub forma unui vultur (Fig. 3-9).

Piese de iluminat descoperite la *Tibiscum* se încadrează tipologic în categoria opaițe lor cu corp dreptunghiular. Ele sunt numite și opaițe „tabacheră”¹, care au corpul patrulater cu pereții drepți cu trei sau șase arzătoare². Acest tip de lămpi are discul plan, nedecorat, uneori dispus în două registre fiecare cu un orificiu de alimentare. Bordura este ornamentată printr-un brâu răsucit reliefat sau este simplu nedecorat. Ciocurile sunt ieșite în afară, având aspect ogival separate unele de altele, sau rotunde și unite între ele. Toarta pieselor este elementul component cel mai interesant prin decorație sau prin forma sa. Toarta este în formă de palmetă, decorată cu motive vegetale ori are forma unui vultur așezat frontal, în stare de repaus, cu aripile desfăcute în partea de sus și strânse în partea de jos, cu capul întors într-o parte.

Opațiile cu corp dreptunghiular au apărut în Egipt, în secolele II-I a. Chr., aceste modele timpurii având arzătoare și pe părțile laterale³. Pe teritoriul Imperiului Roman, opaițe aparținând acestui tip sunt puțin răspândite, fiind considerate, de cele mai multe ori, produse

¹ Bărbulescu 1994, p. 115.

² Bona *et alii* 1982, nr. 8, p. 201, pl. II, 2; Benea 1990, nr. 27-30, p. 157, fig. 3, 4, 13; Ardeț, Ardeț 2004, nr. 133, 139, p. 133-135, pl. LI, LII.

³ Bernhard 1955, p. 316; Krunic 2005, p. 67.

ale atelierelor provinciale⁴. Asemenea opaițe au circulat în Imperiul Roman o perioadă lungă de timp cuprinzând perioada dintre a doua jumătate a secolului I și secolul al IV-lea⁵. Astfel, în Pannonia, la *Intercisa*, opaițe cu corp dreptunghiular au fost datate cu monedă din timpul împăratului Valentinianus⁶.

În provincia Dacia, opaițe cu corp patrulater cu mai multe arzătoare au fost descoperite în număr mare în centre ca: *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*⁷, *Apulum*⁸, *Napoca*⁹, *Porolissum*¹⁰, *Micia*¹¹, *Drobeta*¹², *Potaissa*¹³, Cășei¹⁴, Cristești¹⁵, Micăsasa¹⁶.

Cronologic opaițele cu corp dreptunghiular descoperite în provincia Dacia se încadrează în intervalul de timp cuprins între prima jumătate a secolului al II-lea și secolul al III-lea p. Chr.¹⁷. Cele mai multe piese fiind considerate produse ale atelierelor provinciale.

În provincia nord-dunăreană, la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, a funcționat un atelier ce producea asemenea opaițe încă din timpul împăratului Traian¹⁸. Opaițele realizate, probabil în atelierul lui *Ianuaris*, sunt diferite ca morfologie și decorație de produsele similare din Pannonia. Certitudinea este că în capitala provinciei Dacia opaițele dreptunghiulare au fost datate pe parcursul secolului al II-lea p. Chr.¹⁹.

Caracteristicile morfologice ale pieselor descoperite la *Tibiscum* sugerează realizarea lor într-un atelier provincial, cel mai probabil în Dacia. Deocamdată, nu avem însă indicii care ar plasa producerea lor în atelierul ulpian, dar nu putem susține nici producerea lor certă într-un atelier local de la *Tibiscum*. Singurele indicii pentru funcționarea unui atelier în așezarea tibiscensă sunt numărul relativ mare de astfel de opaițe, și faptul că, deocamdată, asemenea piese nu se cunosc pe teritoriul provinciei Dacia. Excepție face fragmentul unei *ansae* de

⁴ Iványi 1935, nr. 820-845, pl. XXXII-XXXIII; Menzel 1954, nr. 488, 489, 492, fig. 5: 56. 9. 60, 1; Bernhardt 1955, nr. 277, 301, pl. LXXVI, LXXXIII; Deringer 1965, nr. 381, pl. VIII; Vikić-Belančić 1971, nr. 210, p. 158, pl. XIV, 1; XXIII, 1; Sapelli 1979, nr. 177, p. 87; Čičikova 1987, nr. 108, 109, p. 164, pl. XII; Krunić 2005, p. 66-67, fig. 32, 33.

⁵ Iványi 1935, p. 13; Bernhardt 1955, nr. 301; Deringer 1965, p. 65; Vikić-Belančić 1971, p. 158-159; Sapelli 1979, p. 87; Čičikova 1987, p. 164; Benea 1990, p. 143; Krunić 2005, p. 67.

⁶ Iványi 1935, p. 13.

⁷ Alicu 1994, nr. 53-366, fig. 3, 17, 20, 21, pl. I-IV; Lychnus 2006, nr. 214, 231.

⁸ Băluță 1965, pl. II, 5, 6.

⁹ Alicu 1994, nota 327.

¹⁰ Roman 2006, nr. 34, pl. 16; Matei *et alii* 2006, nr. 147, 148, p. 94.

¹¹ Băluță 1977, nr. 15, 16, p. 219, pl. I, 11 a-b, 12.

¹² Lychnus 2006, nr. 229.

¹³ Bărbulescu, Căținaș 1992, p. 112, fig. 5/2; Căținaș 1997, p. 180, fig. 6/1 a-b.

¹⁴ Roman 2006, nr. 33, 35-37, pl. 7, 13, 16.

¹⁵ Man 2000, nr. 37-40, pl. XII.

¹⁶ Lychnus 2006, nr. 117, 118.

¹⁷ Alicu 1994, p. 46-47; Căținaș 1997, p. 180; Man 2000, p. 56; Lychnus 2006, p. 59, 77; Matei *et alii* 2006, p. 94; Roman 2006, p. 92-93.

¹⁸ Alicu 1994, p. 46-48.

¹⁹ *Ibidem*.

opaiț, reprezentând un vultur cu aripile desfăcute în partea de sus și strânse în partea de jos, descoperit la *Romula*²⁰.

Pe baza stratului de descoperire și a altor artefacte degajate cu ocazia săpăturii, acest tip de opaițe dreptunghiulare cu toarta în formă de vultur de la *Tibiscum* se poate data în a doua jumătate a secolului al II-lea p. Chr.

Opaițele cu *ansa* în formă de vultur de la *Tibiscum* reprezintă piese inedite pentru Dacia Romană. Nu putem explica încă apariția lor, într-un număr relativ mare în același loc. Maniera de realizare a acestor piese denotă realizarea lor într-un atelier provincial, în a doua jumătate a secolului al II-lea, existând posibilitatea plasării lui chiar la *Tibiscum*. Probabil, viitoarele cercetări arheologice ne vor oferi noi informații și noi ipoteze.

Catalog*

• Opaiț, lut, tipar; 2- grupa ceramică B 2; 3- fragment; 4- L= 7,8 cm, l= 7,3 cm, h= 3,6 cm, h ansei =6,9 cm; 5- opaiț cu corp dreptunghiular, cu trei ciocuri ogivale; fiecare arzător este despărțit de bordură de două cercuri concentrice; discul plan prezintă în jurul orificiului de alimentare ca decor o rozetă cu șapte petale în relief; discul este despărțit de bordură printr-un șnur; bordura dreaptă este despărțită de arzătoare prin trei nervuri reliefate; *ansa* este în formă de vultur, așezat frontal, în repaos, cu aripile desfăcute în partea de sus și strânse în partea de jos; capul întors cu ciocul în partea stângă; în partea inferioară a vulturului se află o apucătoare dorsală discoidală perforată; 6- analogii: *Romula* (Tudor 1937a, nr. 262, p. 113, fig. 46 b), *Carnuntum* (Iványi 1935, nr. 4390, p. 307, pl. XLVII, 1), Sisak (Vikić-Belančić 1971, nr. 412, p. 180, pl. XXVIII, 18); Germania (Menzel 1954, nr. 492, p. 74, fig. 60, 1); 7- datare: a doua jumătate a secolului al II-lea p. Chr.; 8- *Tibiscum, vicus, thermae I*, caseta 1/2006, adâncimea 1,65 m; 9- UVT, nr. inv. 169/2006; 10- Inedit; Fig. 2 a, b, c.

• Fragment de toartă, lut, tipar; 2- grupa ceramică B 2; 3- fragment; 4- h= 8,2 cm; 5- se păstrează doar *ansa* în formă de vultur, așezat frontal în repaos, cu aripile în partea de sus desfăcute și capul întors cu ciocul în partea stângă; 6- analogii: *Romula* (Tudor 1937a, nr. 262, p. 113, fig. 46 b), *Carnuntum* (Iványi 1935, nr. 4390, p. 307, pl. XLVII, 1); Sisak (Vikić-Belančić 1971, nr. 412, p. 180, pl. XXVIII, 18); Germania (Menzel 1954, nr. 492, p. 74, fig. 60, 1); 7- datare: a doua jumătate a secolului al II-lea p. Chr.; 8- *Tibiscum, vicus, thermae I*, caseta 1/2006, adâncimea 1,65 m; 9- UVT, nr. inv. 169/2006; 10- Inedit; Fig. 3 a, b.

• Fragment de toartă, lut, tipar; 2- grupa ceramică B 2; 3- fragment; 4- h = 7,1 cm; 5- se păstrează doar *ansa* în formă de vultur, lipsește aripa dreaptă, la fel ca la piesa precedentă; 6- analogii: *Romula* (Tudor 1937a, nr. 262, p. 113, fig. 46 b), *Carnuntum* (Iványi 1935, nr. 4390, p. 307, pl. XLVII, 1); Sisak (Vikić-Belančić 1971, nr. 412, p. 180, pl. XXVIII, 18); Germania (Menzel 1954, nr. 492, p. 74, fig. 60, 1); 7- datare: a doua jumătate a secolului al II-lea p. Chr.; 8- *Tibiscum, vicus, thermae I*, caseta 1/2006, adâncimea 1,65 m; 9- UVT, nr. inv. 169/2006; 10- Inedit; Fig. 4 a, b.

²⁰ Tudor 1937, p. 113, nr. 262, fig. 46, b.

* descrierea pieselor urmează următorul tipar: 1- denumire piesă; 2- grupa ceramică; 3- starea de conservare, 4- dimensiuni; 5- descriere, 6- analogii; 7- datare; 8- locul de descoperire; 9- locul de păstrare; 10- bibliografie sau statutul piesei.

• Fragment de toartă, lut, tipar; 2- grupa ceramică B 2; 3- fragment; 4- h = 7,2 cm; 5- se păstrează doar *ansa* în formă de vultur, la fel ca la piesa precedentă; 6- analogii: *Romula* (Tudor 1937a, nr. 262, p. 113, fig. 46 b), *Carnuntum* (Iványi 1935, nr. 4390, p. 307, pl. XLVII, 1); Sisak (Vikić-Belančić 1971, nr. 412, p. 180, pl. XXVIII, 18); Germania (Menzel 1954, nr. 492, p. 74, fig. 60, 1); 7 - date: a doua jumătate a secolului al II-lea p. Chr.; 8- *Tibiscum, vicus, thermae I*, caseta 1/2006, adâncimea 1,65 m; 9 - UVT, nr. inv. 169/2006; 10- Inedit; Fig. 5 a, b.

• Fragment de toartă, lut, tipar; 2- grupa ceramică B 2; 3- fragment; 4- h = 3,9cm; 5- se păstrează doar un fragment din *ansa* în formă de vultur, lipsesc fragmente din corp și aripa dreaptă, la fel ca la piesa precedentă; 6- analogii: *Romula* (Tudor 1937a, nr. 262, p. 113, fig. 46 b), *Carnuntum* (Iványi 1935, nr. 4390, p. 307, pl. XLVII, 1); Sisak (Vikić-Belančić 1971, nr. 412, p. 180, pl. XXVIII, 18); Germania (Menzel 1954, nr. 492, p. 74, fig. 60, 1); 7 - date: a doua jumătate a secolului al II-lea p. Chr.; 8- *Tibiscum, vicus, thermae I*, caseta 1/2006, adâncimea 1,65 m; 9- UVT, nr. inv. 169/2006; 10- Inedit; Fig. 6 a, b.

• Fragment de toartă, lut, tipar; 2- grupa ceramică B 2; 3- fragment; 4- h = 9,8 cm; 5- se păstrează doar *ansa* în formă de vultur, așezat frontal în repaos cu aripile desfăcute în partea de sus și capul întors cu ciocul spre partea dreaptă, în partea inferioară este prezentă o apucătoare dorsală discoidală perforată; 6 - analogii: *Romula* (Tudor 1937a, nr. 262, p. 113, fig. 46 b), *Carnuntum* (Iványi 1935, nr. 4390, p. 307, pl. XLVII, 1); Sisak (Vikić-Belančić 1971, nr. 412, p. 180, pl. XXVIII, 18); Germania (Menzel 1954, nr. 492, p. 74, fig. 60, 1); 7- date: a doua jumătate a secolului al II-lea p. Chr.; 8- *Tibiscum, vicus, thermae I*, caseta 1/2006, adâncimea 1,65 m; 9- UVT, nr. inv. 169/2006; 10- Inedit; Fig. 7 a, b.

• Fragment de toartă, lut, tipar; 2 - grupa ceramică B 2; 3- fragment; 4- h = 8,3 cm; 5- la fel ca la piesa precedentă, dar îi lipsește aripa stângă; 6- analogii: *Romula* (Tudor 1937a, nr. 262, p. 113, fig. 46 b), *Carnuntum* (Iványi 1935, nr. 4390, p. 307, pl. XLVII, 1); Sisak (Vikić-Belančić 1971, nr. 412, p. 180, pl. XXVIII, 18); Germania (Menzel 1954, nr. 492, p. 74, fig. 60, 1); 7- date: a doua jumătate a secolului al II-lea p. Chr.; 8- *Tibiscum, vicus, thermae I*, caseta 1/2006, adâncimea 1,65 m; 9 - UVT, nr. inv. 169/2006; 10- Inedit; Fig. 8 a, b.

• Fragment de toartă, lut, tipar; 2 - grupa ceramică B 2; 3- fragment; 4 - h = 9,7 cm; 5- la fel ca la piesa precedentă; 6 - analogii: *Romula* (Tudor 1937a, nr. 262, p. 113, fig. 46 b), *Carnuntum* (Iványi 1935, nr. 4390, p. 307, pl. XLVII, 1); Sisak (Vikić-Belančić 1971, nr. 412, p. 180, pl. XXVIII, 18); Germania (Menzel 1954, nr. 492, p. 74, fig. 60, 1); 7- date: a doua jumătate a secolului al II-lea p. Chr.; 8- *Tibiscum, vicus, thermae I*, caseta 1/2006, adâncimea 1,65 m; 9- UVT, nr. inv. 169/2006; 10- Inedit; Fig. 9 a,b.

Rectangular Roman Lamps with Eagle-Handle from Tibiscum (Summary)

During the diggings in 2006 at the archaeological site from *Tibiscum* (village Jupa-Caraș-Severin) there has been discovered a number of novelty roman lamps from the old roman province Dacia.

The location where the discovery was made is *Tibiscum – vicus, thermae I*, cassette 1

2006, at a dept of 1,65 m and it consists of a high number of roman lamp fragments, which can be completed, with the handle in the shape of an eagle. Eight such lamps have come to light.

A lamp has a rectangular shape, made out of clay, by mould, has three pointed beaks, every burner being departed from the frame by two circles, but this in the shape of an eagle, seated frontally, the wings opened upwards, and the head turned to the left.

The other seven lamps are represented by fragments of clay handles, made with by mould, preserved being only the assemble in the shape of an eagle with it's head turned to the left (four of them) and turned to the right (three of them). Similar to these pieces are at *Romula*, *Carnuntum*, Sisak and in Germany. Because of the layer of soil and the other pieces discovered during the digging, this type of roman lamps in shape of an eagle from *Tibiscum* can be dated to the beginning with the second half of the 2nd century AD.

Bibliografie

- Alicu 1994   Alicu D., *Opaițele romane. Die römischen Lampen. Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, București.
- Ardeț, Ardeț 2004   Ardeț A., Ardeț L. C., *Tibiscum. Așezările romane*, Cluj- Napoca.
- Băluță 1965   Băluță C. L., *Opaițele romane de la Ampelum (II)*, în *Apulum*, V, p. 277-294.
- Băluță 1977   Băluță C. L., *Lămpile romane din Muzeul Județean Hunedoara-Deva*, în *Sargetia*, XIII, p. 209-228.
- Bărbulescu 1994   Bărbulescu M., *Potaissa. Studiu monografic*, Turda.
- Bărbulescu, Cătinaș 1992   Bărbulescu M., Cătinaș Ana, *Inscripții dintr-un templu de la Potaissa*, în *EphNap*, II, p. 49-64.
- Benea 1990   Benea Doina, *Lampes romaines de Tibiscum*, în *Dacia*, N.S., 34, p. 139-164.
- Bernhard 1955   Bernhard, Maria Ludwiga, *Lampki starozytne*, Warszawa.
- Bona et alii 1982   Bona P., Petrovzky Maria, Petrovzky R., Rogozea P., *Cercetări arheologice (II) (1980-1981)*, *StComC*, IV, p. 185-207.
- Cătinaș 1997   Cătinaș Ana, *Opaițele din colecția Téglás, Civilizația romană în Dacia*, Cluj-Napoca, p. 172-214.
- Čičikova 1987   Čičikova Maria, *Pottery lamps from Novae. Recherches sur le culture en Mésie et Thracie, Bulgarie, 1-er-IV-e siècle*, în *BullInstArch* (Sofia), 37, p. 153-172.
- Deringer 1965   Deringer H., *Römische Lampen aus Lauriacum*, Linz.
- Iványi 1935 I   Iványi, Dora, *Die pannonischen Lampen. Eine typologisch-chronologische Übersicht*, în *DissPann*, ser. II, nr. 2, Budapest.
- Krunić 2005   Krunić Slavica, *Pregled antičkih svetiljki Singidunuma*, în *Singidunum*, 4, Beograd, p. 45-104.
- Lychnus* 2006   *Lychnus et lampes. Catalogue* (Adriana Isac, C. A. Roman ed.), Cluj- Napoca.

- Man 2000 Man Nicoleta, *Tipologia opaițelor romane descoperite în așezarea romană de la Cristești (jud. Mureș)*, în *Marisia*, XXVI, p. 47-84.
- Matei *et alii* 2006 Matei Al., V., Pop H., Musca Elena, Pripon E., Bejinariu I., *Instrumentele de iluminat din nord-vestul României*. Catalog de expoziție, Zalău.
- Menzel 1954 Menzel H., *Antike Lampen im Römisch-Germanischen Zentralmuseum zu Mainz*, Mainz.
- Roman 2006 Roman C. A., *Lamps from Dacia Porolissensis* (I), Zalău.
- Sapelli 1979 Sapelli Marina, *Lucerne fittili delle civiche raccolte archeologiche. Rassegna di studi del civico Museo archeologico e del civico gabinetto numismatico di Milano*, supplemento II, Milano.
- Tudor 1937 Tudor D., *Monumente inedite din Romula*, în *BCMI*, fasc. 93/1937, p. 110-124.
- Vikić-Belančić 1971 Vikić-Belančić Branka, *Antičke Svjetiljke u Arheološkom Muzeju u Zagrebu*, în *Vjesnik*, 3. serija - SV.V, p. 97-182.
- Walters 1914 Walters, H.B., *Catalogue of the Greek and Roman Lamps in the British Museum*, British Museum.

Lista ilustrațiilor

Fig. 1 – Harta așezării romane de la *Tibiscum*, cu poziția locului descoperirii opaițelor

Fig. 2 – Opaiț dreptunghiular

Fig. 3 – Fragment de toartă

Fig. 4 – Fragment de toartă

Fig. 5 – Fragment de toartă

Fig. 6 – Fragment de toartă

Fig. 7 – Fragment de toartă

Fig. 8 – Fragment de toartă

Fig. 9 – Fragment de toartă

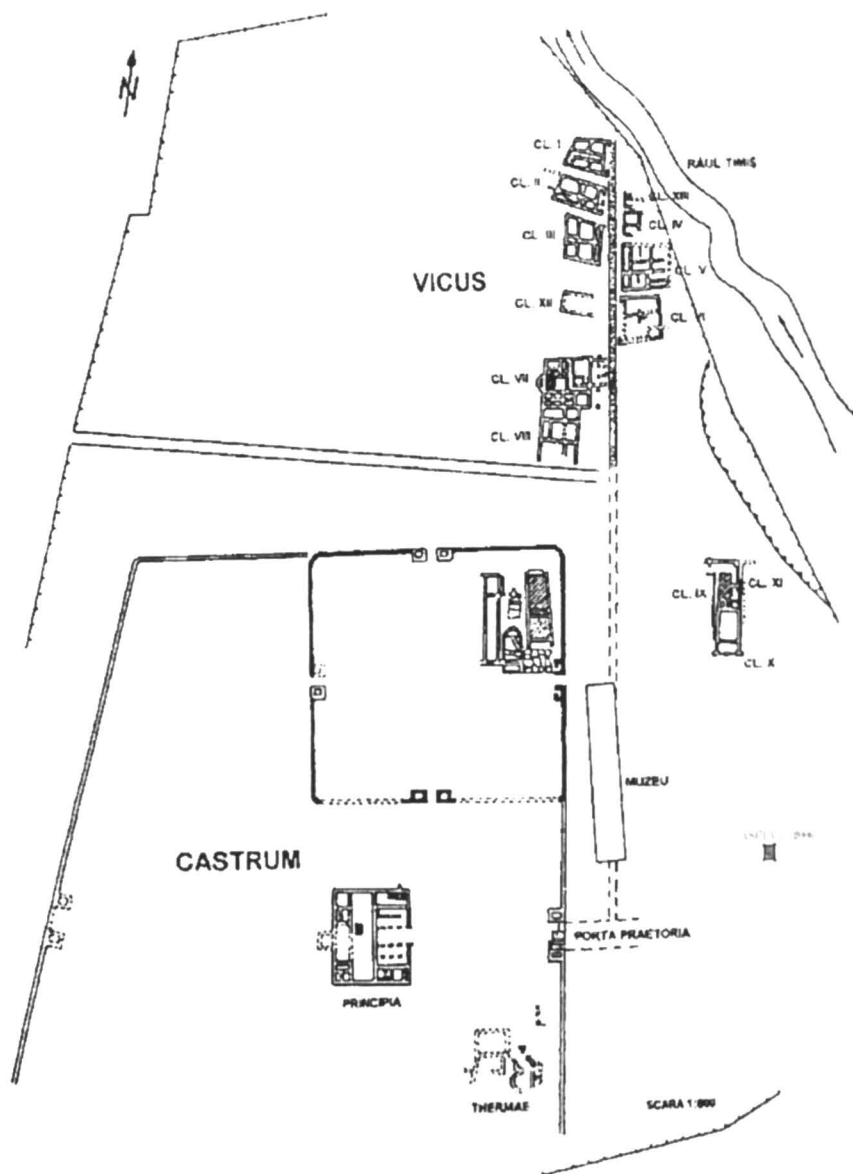

Fig. 1

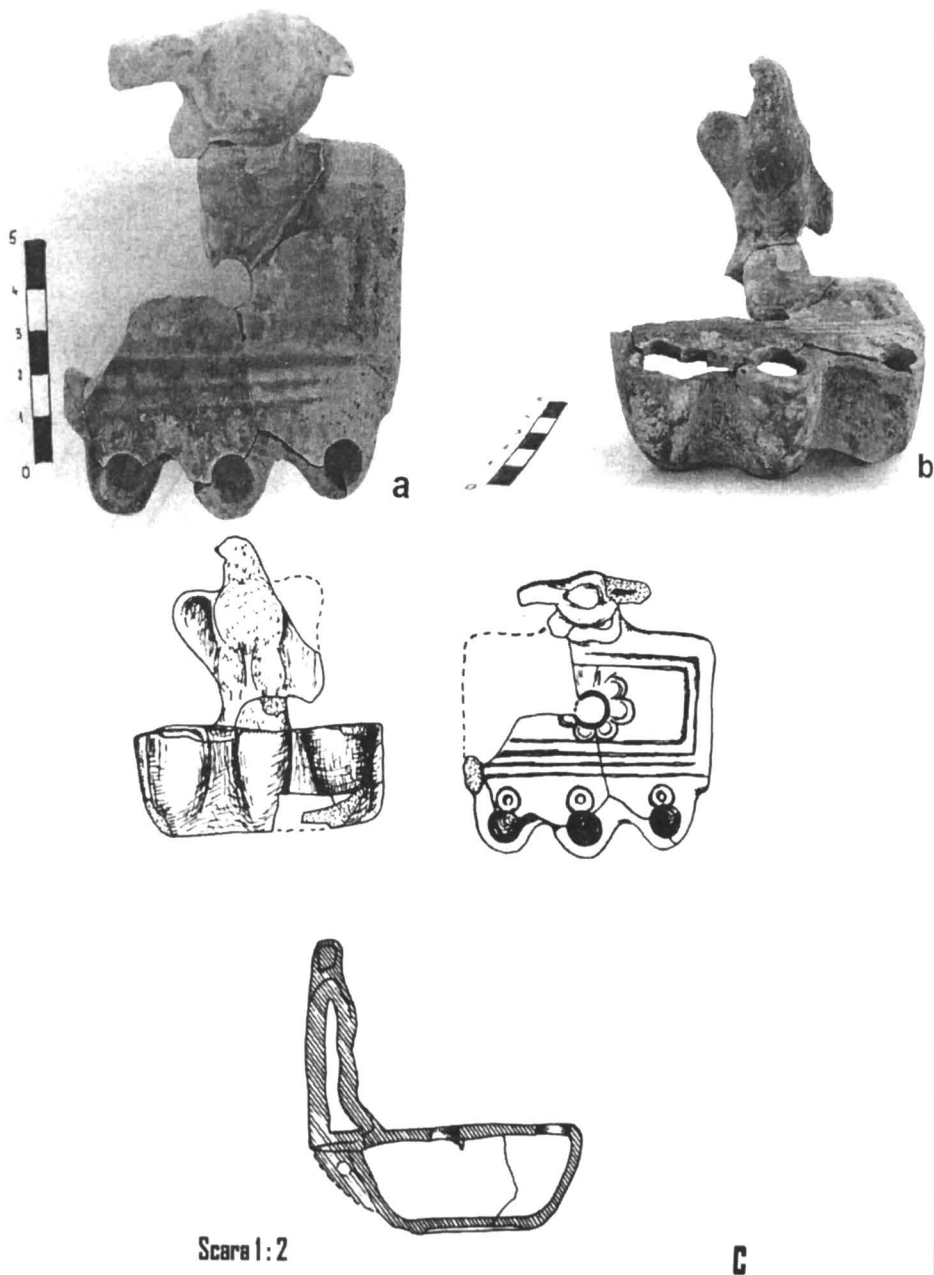

Fig. 2

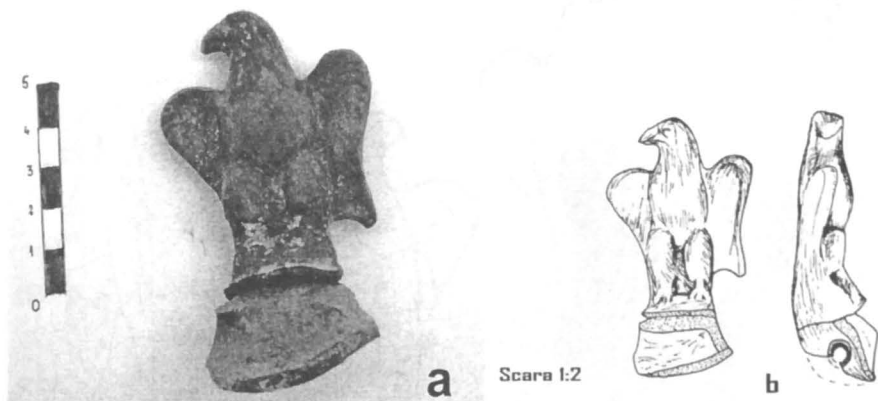

Fig. 3

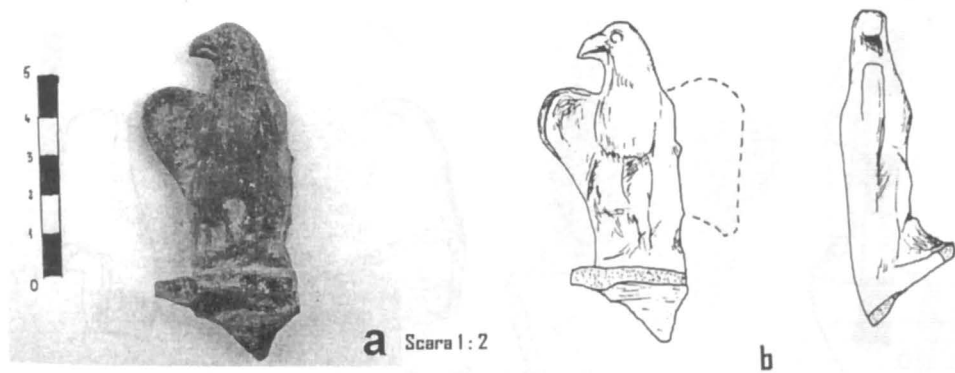

Fig. 4

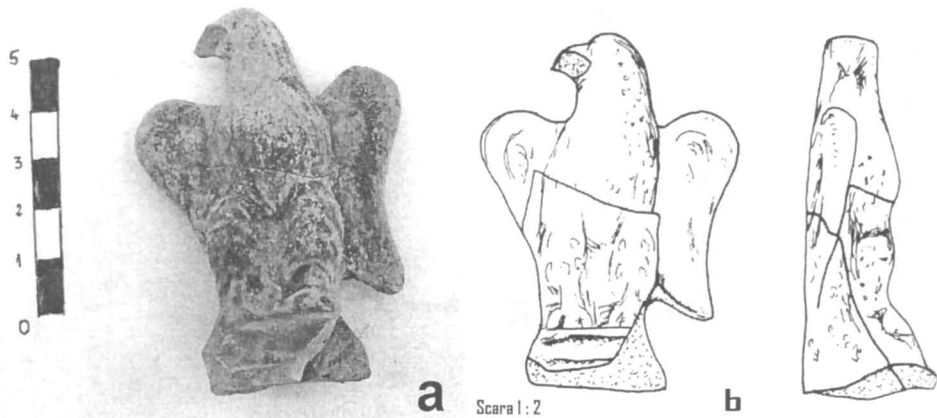

Fig. 5

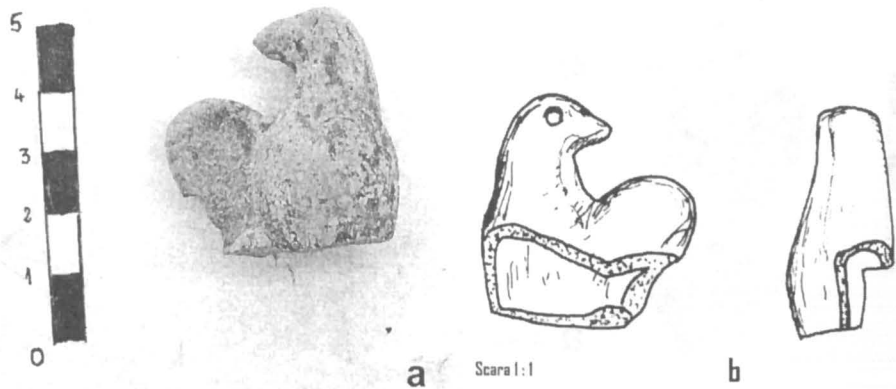
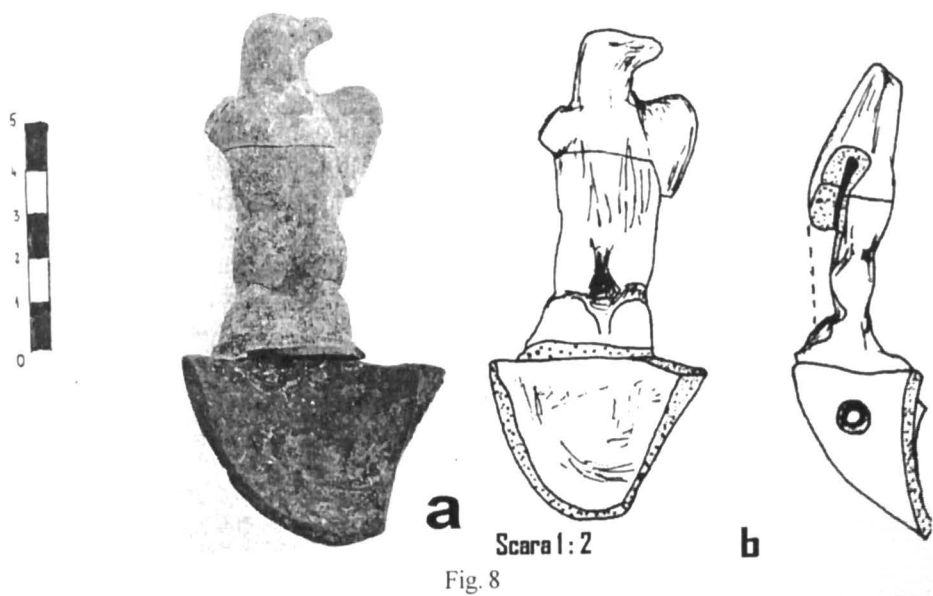
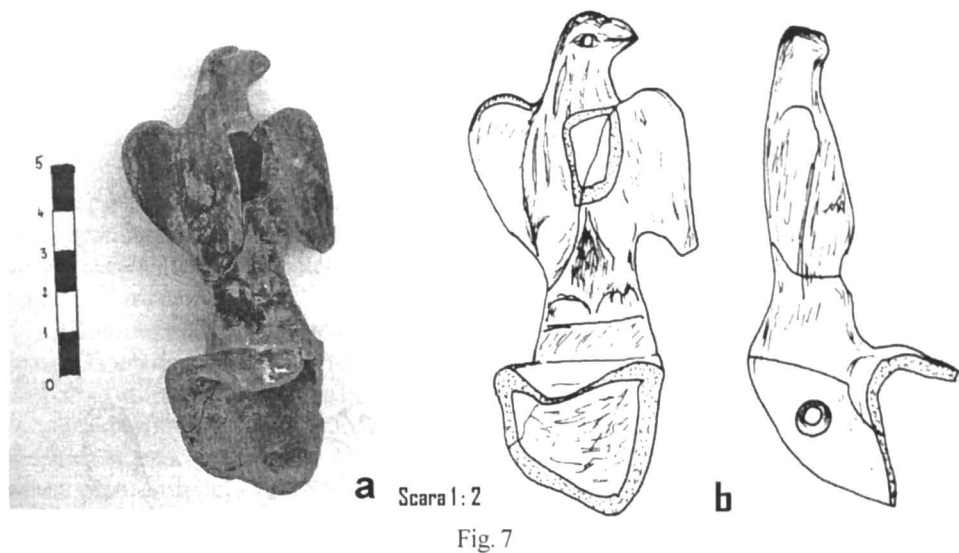

Fig. 6

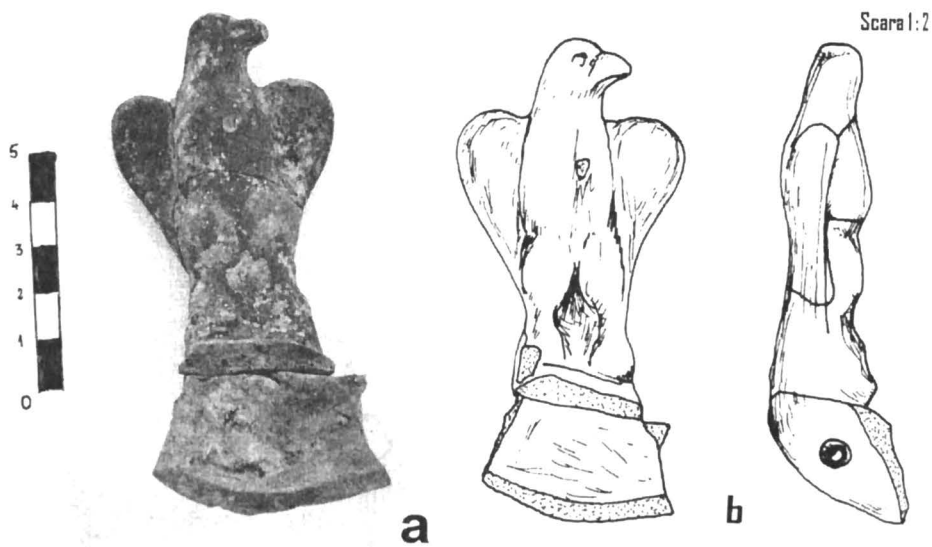

Fig. 9

PRELUCRAREA OSULUI ȘI CORNULUI ÎN PROVINCIA DACIA

Călin Timoc

Importanța subiectului pare minoră în cadrul problematicii vieții economice a Daciei romane, dar răspândirea relativ largă a meșteșugului prelucrării osului și cornului, poate și datorită ușurinței cu care se putea recolta și modela materia primă, rămâne în discuție, precum și caracterul producției.

Căutările noastre încearcă să surprindă bibliografic locul pe care îl ocupă în cadrul civilizației materiale provinciale romane produsele artizanale ale atelierelor civile și militare și tehnologiile utilizate în obținerea lor în sec. II – III d.Hr.

Fiind un meșteșug străvechi, practicat pe scară largă de omul preistoric, nu va dispărea din cadrul domestic nici în epoca metalelor sau cea a Imperiului roman. Nicolae Chidoșan avea dreptate când sublinia pentru societățile tribale că: „obiectele de os au fost folosite în mai toate ocupațiile de bază și îndeletnicirile gospodărești”¹.

Civilizația romană, în provincii nu a făcut decât să dezvolte aceste producții artizanale oferind o piață largă de desfacere, dictată adesea de modul de viață roman, mai ales în mediul privat.

I. Istoricul cercetării

Primele studii referitoare la obiectele de os și corn descoperite în Dacia aveau să apară destul de târziu. Din punct de vedere bibliografic ele vor fi tributare în primul rând identificării pe cale arheologică a atelierelor specializate în fabricarea pieptenilor din teritoriile barbare post-romane de la Bîrlad – Valea Seacă (din sec. IV d.Hr.)², Fedești, com. Suletea (din sec. IV d.Hr.)³, Biharia (din sec. VI d.Hr.)⁴. În toate aceste cazuri se sublinia influența culturală materială a civilizației romane târzii asupra acestor meșteșugari și faptul că populația producătoare de piepteni din os și corn, principala marfă, sunt din punct de vedere al inventarului locuinței – atelier, meșteri ai culturii Sântana de Mureș – Cerneachov. Un atelier de sec. IV d.Hr. de prelucrat osul și cornul din spațiul fostei Dacii a fost descoperit la Suceag, jud. Cluj⁵. Coriolan Horațiu Opreanu atrăgea atenția asupra faptului că pieptenele (*picten*) cu două rosturi – cu dinți bilaterală – este de origine romană⁶, lucru intuit cu ceva timp în urmă și de Sever Dumitrașcu⁷.

¹ Vezi în acest sens întreaga discuție pentru industria osului și cornului în Preistorie la Mazăre 1997, p. 5-6.

² Palade 1969, p. 233 – 252; Palade 1966, p. 261 – 275.

³ Palade 1971, p. 205 – 213.

⁴ Dumitrașcu 1982, p. 107 – 121; Dumitrașcu 1985, p. 61 – 96.

⁵ Opreanu 1992, p. 159 – 168.

⁶ Opreanu 1992, p. 163.

⁷ Dumitrașcu 1982, p. 107 – 121.

Pentru epoca stăpânirii romane în provincia Dacia până nu demult existența unor centre de producție a pieselor de toaletă sau de joc a putut fi doar intuită din monografiile de castre sau centre urbane importante, pe baza catalogului cu materialul arheologic descoperit.

Indicii sigure, privind această problemă în castrele și așezările romane, au fost oferite de cercetătorii faunei din centrele romane, ei fiind primii care atrăgeau atenția existenței unor fragmente de oase sau coarne cu urme de prelucrare.

În sfârșit, Ulpia Traiana Sarmizegetusa, centrul cu cele mai timpurii campanii de cercetări arheologice, a beneficiat și de primele studii mai ample referitoare la piesele de os și corn⁸. Colecțiile vaste ale Muzeului Național de Istorie al Transilvaniei vor fi și ele valorificate științific, fiind foarte interesante o serie de piese din os de echipament militar⁹. Descoperirile din anticul Porolissum vor prileji primele studii tipologice axate pe un anumit tip de piesă din os, respectiv corn și anume acela al acelor de păr¹⁰. Ultimele studii încearcă să analizeze doar un anumit tip de ornament și anume cel de tip elenistic¹¹. Prima mare lucrare dedicată în întregime acestei probleme a prelucrării osului, cornului și fildeșului va fi întocmită de Daniela Ciugudean pentru centrul urban de la Apulum. Autoarea cataloga aici peste 500 de piese de os între care și câteva coarne de cerb cu urme clare de prelucrare¹². Un studiu concentrat asupra unui atelier militar de prelucrare a osului și cornului surprins arheologic într-un nivel de călcare dintr-o presupusă baracă a castrului mic de la Tibiscum a oferit ocazia Doinei Benea de a lua în discuție și câteva importante piese de os și corn ce susțin fără niciun dubiu intensă preocupare a meșteșugarilor din castru pentru acest meșteșug¹³.

II. Problematika identificării producției unui atelier de prelucrare a osului, cornului și fildeșului în arheologia Daciei romane

Metodologic doar analiza pieselor specifice (mai ales dacă ele au fost surprinse arheologic într-un context clar) poate sugera existența într-o anumită perioadă de timp a unui artisan ce se ocupa de confecționarea unor obiecte cu funcționalitate precisă într-o anumită localitate unde probabil exista cerere. Indiciul cel mai bun pentru o asemenea interpretare îl oferă piesele cu urme de prelucrare, rebutate sau în curs de finisare. Chiar și în aceste situații susținerea unei ipoteze ce să demonstreze prezența unui atelier specializat într-un anumit loc poate fi riscantă deoarece o bună parte din piesele de os, corn și fildeș reprezintă subansambluri ale unor obiecte finite (plăsele de cuțit, întăritoare de arc, aplici de os, mânere de toate formele și mărimile), obiecte ce nu exclud o prelucrare a osului și cornului în cadrul unor ateliere de bronzieri, fierari, tâmplari, centonari etc.¹⁴.

Faptul că multe din obiectele de os și corn sunt de uz comun ne obligă în momentul de față (pe baza descoperirilor publicate: Apulum, Tibiscum, Porolissum, Ulpia Traiana

⁸ Alicu, Nemeș 1982, p. 345 – 365.

⁹ Cociș, Alicu 1993, p. 113 – 149.

¹⁰ Gudea, Bajusz 1991, p. 81 – 126.

¹¹ Ciugudean 1996, p. 35 – 39.

¹² Ciugudean 1997, p. 82.

¹³ Benea 2003, p. 223 – 235.

¹⁴ Cociș, Alicu 1993, p. 114 – 115.

Sarmizegetusa) să recunoaștem existența cel puțin a unor ateliere în marile centre urbane ale Daciei. Nu este încă suficient de clară existența atelierelor de prelucrare a osului și cornului în castelele Daciei romane. Nici comerțul cu produse din corn și os nu poate fi ușor pus în evidență în lipsa unor artizani care să-și însemneze produsele proprii.

III. Centre de prelucrare a osului, cornului și fildeşului din Dacia romană (sec. II – III d.Hr.)

Este greu de delimitat spațiul unui asemenea atelier, ba chiar distincția între unul militar și altul civil se poate realiza cu oarecare dificultate de vreme ce materia primă și produsele (adesea obiecte de mici dimensiuni) circulau cu ușurință dintr-un mediu în altul. Dacă mai ținem cont pentru zonele de graniță de schimbul de mărfuri cu lumea barbară, observăm că pentru unele artefacte din os sau corn, cum ar fi: pieptenii, acele de păr, amulete ș.a.m.d., nu putem să certificăm care dintre piese erau produse în Imperiu și care în afara lui. Această problemă este ridicată mai ales de înmulțirea descoperirilor de piese de os și corn pentru provinciile de la Dunărea mijlocie și de jos la sfârșitul sec. III – începutul sec. IV d.Hr., într-o perioadă când economia Imperiului roman este într-o criză fără precedent în istoria sa¹⁵. Totodată acest aspect îngreunează datarea unor piese (pentru care nu se cunoaște contextul în care au fost descoperite) dacă se urmărește delimitarea clară între cele din timpul existenței provinciei Dacia și cele de după părăsirea ei¹⁶.

Dacă pentru mediul militar descoperirile de obiecte din corn sau os, aflate ca subansamble în dotarea unităților de arcași – întăritoare de arc și de crosă, capete de săgeți etc. – susțin ipoteza unor ateliere militare locale¹⁷, în incinta castrelor, pentru mediul civil doar piesele rebutate sau resturi de materii prime, cu urme de tăiere sau șlefuire pot sugera existența unui atelier în locul respectiv.

Dacă în cazul artefactelor din os erau utilizate, în funcție de piesa dorită, o paletă destul de largă de oase, de la cele mari de bovidu și cabalină până la cele mici de pasări sau rozătoare¹⁸, în cazul coamelor puteau fi procesate doar două categorii, cele de cerb (*cervus elaphus*) și căprior (*capreolus capreolus*)¹⁹.

REPERTORIUL localităților din Dacia romană cu urme de prelucrare a osului, cornului și fildeşului:

1. *Apulum*

Majoritatea obiectelor descoperite în cel mai important centru urban al provinciei Dacia s-au găsit în actualul cartier Partoș (*Colonia Aurelia*), la termele săpate de A. Cserni și în castrul legiunii XIII Gemina²⁰.

¹⁵ Petković 1995, p. 133.

¹⁶ O discuție în legătură cu acest subiect am încercat să o inițiem într-un studiu dedicat descoperirilor de piese din os și corn în fortificațiile romane târzii din zona Porților de Fier ale Dunării, vezi Timoc 2005, p. 101 – 105.

¹⁷ Coulston, Phil 1985, p. 329.

¹⁸ Teodor 1996, p. 46.

¹⁹ Palade 1969, p. 240; Opreanu 1992, p. 159 – 160; El Susi 1996, p. 88.

²⁰ Ciugudean 1997, p. 151.

Două piese în curs de prelucrare găsite în zona Partoșului de astăzi prezintă o importanță aparte, ele indicând un atelier, foarte probabil civil, la Apulum. Cele două piese debitate cu dalta din oase lungi de bovidae, aveau marcate pe corp incizii sau semne ale locului unde urma să se execute tăierea²¹.

Printre celelalte fragmente de deșeuri a mai fost menționată o placă de os, subțire, degroșată de asemenea de pe un os lung, provenind din terme, pe suprafața căreia se înregistrează cinci orificii practicate cu burghiul(?) în vederea decupării unor nasturi sau jetoane din os²².

O altă dovadă o constituie o piesă realizată din corn de cerb aflată în stadiu de prelucrare. Pe suprafața ei se pot constata semne marcând locul unde urmau să fie secționare, fără a se putea preciza finalitatea operațiilor respective de debitare²³.

2. Buciumi

Descoperirile din castrul de la Buciumi au relevat faptul că în baraca nr. 5 funcționa în sec. II – III d.Hr. o *fabrica* (în care erau efectuate activități de bronzieri și fierari pentru necesitățile garnizoanei). În inventarul acestei clădiri au fost găsite și cele mai multe segmente cilindrice de corn, toate cam de aceleași dimensiuni, pregătite pentru utilizarea lor, se pare pe post de mânere pentru felurite arme și unelte²⁴.

3. Cristești

Publicarea relativ recentă a unor loturi de obiecte din os și corn ce provin de la Cristești ne îndreptătesc să credem existența cel puțin a unui atelier militar, dacă nu și a unui civil: 1 întăritor de arc, 1 mâner de pumnal și mai multe străpungătoare²⁵. La aceste piese se adaugă și jetoane și zaruri de joc, piese de podoabă, ace de păr și ustensile de scris²⁶.

4. Cumidava

Cercetările de la castrul de trupă auxiliară ce păzea în antichitate trecătoarea Bran nu au urmărit la vremea respectivă analiza atentă a materialului din os și corn. Cu toate acestea sunt semnalate în monografia dedicată acestor cercetări câteva piese importante: 1 *stylus*, 1 ac de păr, 1 mâner tubular de unealtă, 1 străpungător, dar și câteva bucăți de corn de cerb strânse în fortificație, probabil pentru a fi prelucrate²⁷.

5. Drobeta

Descoperirile arheologice specifice, făcute în acest centru au adus la lumină diferite

²¹ Ciugudean 1997, p. 49.

²² Ciugudean 1997, p. 50.

²³ Ciugudean 1997, p. 50, pl. XLI/1-2.

²⁴ Chirilă, Gudea 1972, pl. CXX.

²⁵ Petică, Zrinyi 2000, p. 124 – 125.

²⁶ Petică, Zrinyi 2000, p. 127 – 128.

²⁷ Gudea, Pop 1971, p. 129, pl. LVIII.

piese de os și corn: „plăsele la cuțite mari sau bricege, piepteni de cap, ace de păr, nasturi, ace de cusut, andrele etc.”²⁸.

Cercetătorii castrului de la *Drobeta* presupun pe baza descoperirii unui *stylus* frumos ornamentat²⁹, dar și a unei mici tije din corn, încă nefinisate, doar cioplită primar³⁰, producerea locală a unor instrumente de scris, în sec. II-III d.Hr.

De altfel de la *Drobeta* se cunosc o serie întreaga de piese valoroase: piepteni, ace de păr cu un decor felurit, plăsele și mânere de ustensile, pafdale amulete, instrumente medicale, inele din corn, respectiv os și chiar o brățară din fildeș³¹.

Ultimele descoperiri indică și existența unui atelier ce producea ace de păr sau alte tipuri asemănătoare de obiecte. Cele două piese care stau la baza acestei presupuneri sunt fragmente de tije de corn cu urme vizibile de cioplire și așchiere, aflate într-o faza de prelucrare neterminată³².

6. Ilișua

Cercetările arheologice efectuate la ruinele castrului au scos la iveală și materiale din os și corn ce susțin existența unui atelier în incinta fortificației. Câteva piese atrag atenția prin starea lor imperfectă de prelucrare: un fragment cilindric de corn (cu cute adânci la capete în urma procesului de tăiere), o bucată de corn (ascuțit la un capăt prin așchiere), o plăcuță din corn fragmentară cu decor liniar și circular (rebutată în momentul fabricării) și un fragment de os tubular (ascuțit sau rupt prin debitare probabil cu toporul)³³.

Din păcate însă, caracterul sumar al felului cum s-a publicat materialul arheologic (cel mai adesea fără contextul precizat) nu permite în cazul Ilișuei la alte completări a discuției prelucrării osului și cornului din cadrul castrului.

7. Mehadia

Un posibil atelier militar roman a existat foarte probabil la *Praetorium* – Mehadia. Săpăturile din interiorul castrului au scos la iveală câteva obiecte ce nu pot fi determinate cu exactitate unele din ele datorită faptului că au fost abandonate înainte de a fi terminat procesul de prelucrare a osului sau cornului³⁴.

Majoritatea acestor obiecte au fost descoperite în castru, fapt ce ne indică foarte probabil un atelier militar undeva în zona principiei sau a turnurilor de poartă ori de curtină³⁵. Găsirea în zona vestică a așezării civile, în ultimul timp, a unor coarne cu urme de tăiere – pregătite probabil pentru prelucrare – indică cel puțin pentru sec. III existența și a unui atelier civil³⁶.

²⁸ Davidescu 1982, p. 111.

²⁹ Davidescu 1982, p. 111.

³⁰ Stîngă 1998, 335, pl. LXXXV.

³¹ Stîngă 1998, p. 117.

³² Stîngă 1998, p. 116-117.

³³ Protase, Gaiu 1997, pl. LXXXIII – LXXXIV.

³⁴ Macrea, Gudea 1993, p. 112 – 113.

³⁵ Macrea, Gudea 1993, p. 15.

³⁶ Timoc 2005, p. 108.

8. Pojejena

Existența unui atelier militar în castrul de pe malul Dunării este mai mult presupusă în urma unui studiu osteologic care surprindea o vânare selectivă a speciilor de cerbi și căpriori³⁷. Câteva din coarnele analizate prezentau urme de tăiere și debitare, fapt ce indică utilizarea lor de către niște meșteri artizani, în încercarea de a le prelucra. Din păcate nu poate fi dataată descoperirea acestor coarne, decât în limite largi, sec. II – III d.Hr., puțin credibile³⁸.

9. Porolissum

Cantitatea impresionantă de obiecte de os și corn descoperite în acest sit arheologic ne îndeamnă să credem că acest meșteșug era larg răspândit aici și depășea caracterul casnic³⁹. Foarte probabil această situație, ce pare oarecum deformată în comparație cu alte centre se datorează și faptului că cercetările arheologice de la *Porolissum* – Moigrad sunt avansate, iar din punct de vedere publicistic, datorită profesorului Nicolae Gudea, acest sit s-a bucurat de vaste monografii și studii ce vedeau într-un ritm alert lumina tiparului.

Cercetările de la *Porolissum* au scos în evidență faptul că aici se produceau amulete cu caracter apotropaic și ace de păr într-o mare varietate, cele mai apreciate fiind acelea cu con de pin ca ornament⁴⁰.

Nu cunoaștem momentan dintre descoperirile publicate, bucăți de coarne de cerb sau căprior în curs de prelucrare, ceea ce ar putea constitui un argument mai clar pentru o producție locală de piese de toaletă și ornamentale la *Porolissum* – Moigrad. Lipsa totală, până în momentul de față, a pieselor de os și corn de uz exclusiv militar, indică prezența acestui meșteșug doar în mediul civil, cu toate că în fortificațiile din vecinătatea Porții Meseșului sunt cantonate și unități de arcași orientali, itureeni și palmyrieni⁴¹.

10. Potaissa

Fără a exagera, ci luând în considerare doar materialul arheologic publicat, *Potaissa*-Turda pare deocamdată unul din cele mai active centre în prelucrarea osului și cornului „Obiecte din os și corn sunt numeroase (...), iar prelucrarea lor locală e certă. Bucăți din coarne de cerb și bovine tăiate ori în curs de prelucrare s-au găsit în castru, între ruinele unor clădiri romane pe culmea Văii Sândului, pe pantele estice ale Dealului Zânelor, pe Dealul Zânelor, pe Dealul Zâna Mică; într-o clădire romană pe panta estică a Dealului Cetății se afla și un craniu de cerb cu coarne tăiate”⁴².

Producția atelierelor civile și militare avea ca materie primă osul, cornul dar și fildeșul care-l procurau prin comerț din alte zone ale Imperiului roman. „Cele mai variate produse se realizează din os și corn: piese de echipament militar (prinzătoare de teacă, buterole – din corn și într-un caz din fildeș, mânere, găsite în castru ori în oraș linguri și lingurițe, piepteni (de felu

³⁷ El Susi 1996, p. 89.

³⁸ El Susi 1996, p. 89.

³⁹ Vezi în acest sens impresia cercetătorului clujean, Gudea 1989a, p. 84.

⁴⁰ Gudea, Bajusz 1991, p. 88.

⁴¹ Gudea 1989b, p. 43.

⁴² Bărbulescu 1994, p. 118.

celui înfățișat pe monumentul coafezei), ace de cusut. S-au descoperit foarte multe ace de păr: în colecția Téglás erau 19 bucăți, altele în colecția Bótár; numai în cercetările arheologice din 1952 în Piața Romană s-au descoperite 26 ace și fragmente de ace. Ornamentarea capului acelor de păr dovedește adesea multă fantezie. Din os se mai făceau fluieri și *tesseræ* variate: jetoane de joc, zaruri, găsite în castru și în oraș. În mod excepțional, în colecția lui Bótár figura și o mică statueta din os, înfățișând «o mumie»⁴³.

Prezența din anul 168 a legiunii a V-a Macedonica la Potaissa a dezvoltat piața pentru astfel de produse. Ipoteza existenței unuia sau mai multor ateliere militare în castru devine tot mai credibilă dacă ținem cont că garnizoana avea aici și un contingent de legionari-arcași, după cum indică și întăritoarele din os sau corn descoperite nu demult⁴⁴.

11. Romita

Cercetările întreprinse în ultimul deceniu la *Certiae* – Romita au scos la iveală un bogat material arheologic, în care se remarcă un întăritor de arc, o spatulă și o linguriță medicală, un dinte perforat de la un animal carnivor (piesă ornamentală de colier), jetoane, ace de cusut și o mulțime de ace de păr⁴⁵. Cum săpăturile arheologice nu au părăsit arealul castrului roman piesele nu pot să aparțină decât unor militari.

Autorii cercetărilor de la Romita semnalau și descoperirea a câtorva coame de cerb și alte oase, care poartă urme de prelucrare și tăiere⁴⁶.

12. Romula

Deocamdată nu se poate decât presupune existența unui atelier de prelucrat osul, cornul și fildeșul în capitala Daciei Malvensis, dar avem toate motivele să credem că a existat, dacă ținem seama de afirmațiile făcute în monografia dedicată acestui sit: „(...) multe piese fiind inedite nu putem oferi detalii legate de acest meșteșug”⁴⁷.

Dumitru Tudor este singurul care încearcă să ofere câteva date, atrăgând atenția asupra unei lingurițe cu mâner împodobit cu crestături, piesă care după părerea autorului, ar fi servit în scop ritual sau medicinal⁴⁸. Foarte probabil la *Romula* – Malva a existat în antichitate cel puțin un atelier civil de prelucrat osul și cornul.

„În legătură cu prelucrarea osului și cornului, înclinăm să credem că nu există totuși un meșteșug propriu-zis, specializat, piesele descoperite fiind lucrate în cea mai mare parte în cadrul gospodăriilor locuitorilor. Facem această afirmație ținând seama de faptul că puținele piese publicate nu au, după părerea noastră, un caracter de serie”⁴⁹.

⁴³ Bărbulescu 1994, p. 120 – 121.

⁴⁴ Informație amabilă oferită de prof. dr. Mihai Bărbulescu, căruia îi mulțumim pe această cale.

⁴⁵ Matei, Bajusz 1997, p. 239-245.

⁴⁶ Matei, Bajusz 1997, p. 129.

⁴⁷ Tătulea 1994, p. 96.

⁴⁸ Tudor 1978, p. 107.

⁴⁹ Tătulea 1994, p. 96; Tudor 1978, p. 107.

13. Sucidava

Un atelier civil de prelucrare a osului și cornului se presupune că ar fi existat în orașul antic *Sucidava* – Orlea⁵⁰. Părerea aceasta este susținută de câteva piese de os și corn descoperite aici fără analogie în Dacia și Moesia Inferior. Obiectele sunt mai ales piese muzicale: 1 flaut și 1 fluier, precum și de podoabă, distingându-se mai ales o *lunula* și o *tessera* frumoase ornamentate cu linii și o serie de cercuri concentrice⁵¹.

Alte materiale din os și corn nu au mai fost publicate pentru a putea extinde discuția în jurul acestui centru de producție și eventualele periodizări ale activității sale.

14. Tibiscum

În rapoartele arheologice referitoare la castrul și așezarea civilă de la *Tibiscum* – Jupa sunt enumerate între piesele descoperite mai multe obiecte de os și corn de uz militar sau civil⁵². Între acestea se disting câteva obiecte aflate cu precădere în dotarea arcașilor orientali tibiscensi: 6 întăritoare de arc și 3 dispozitive de prindere a săgeții în coardă⁵³. După toate probabilitățile cantitatea importantă de astfel de piese (ce a putut fi grupat pe 7 categorii: coarne de cerb debitate; bucăți de plăsele de cuțit; întăritoare de arc; capete de săgeți; ustensile de împuns; zaruri și piese de joc; amulete) susține părerea că în castrul roman de la *Tibiscum* a existat un atelier militar de preparare a arcurilor și săgeților⁵⁴. Momentul de debut al acestui centru de prelucrare a osului și cornului, de pe malul stâng al Timișului a fost datat stratigrafic în epoca lui Traian⁵⁵.

Diferențele de formă și dimensiuni constatate pentru piesele de arc indică destul de evident că, la *Tibiscum* existau – ca și în cadrul altor descoperiri asemănătoare – mai multe feluri de arcuri de diferite mărimi și puteri sau se utilizau diverse tipuri de săgeți⁵⁶.

15. Ulpia Traiana Sarmizegetusa

Capitala și cel mai important centru economic al Daciei romane a avut cu siguranță câteva ateliere civile de prelucrare a osului și cornului.

Aici se produceau o gamă variată de ace de păr, de cusut, felurite obiecte de podoabă: piepteni, ustensile medicale, dar și piese pentru amuzament⁵⁷. Dorin Alicu crede, după analiza cantității și calității excepționale a unor piese, că la *Ulpia* exista un atelier pentru producerea pieselor de joc: zaruri de diverse mărimi, jetoane diferit ornamentate și alte piese sculptate din corn și os, probabil pioni⁵⁸.

⁵⁰ Toropu, Tătulea 1987, p. 125-126.

⁵¹ Toropu, Tătulea, 1987, p. 126.

⁵² Bona, Petrovskz 1982, p. 203; Bona, Petrovskzy 1983, p. 417-418; Petrescu, Rogoz 1980, p. 117.

⁵³ Timoc 1996, p. 60-64.

⁵⁴ Benea 2003, 224

⁵⁵ Benea 1993, p. 215-216.

⁵⁶ Chiriac 1996, p. 154-155.

⁵⁷ Alicu, Nemeș 1982, p. 345-346.

⁵⁸ Alicu, Cociș 1994, p. 68.

Nu excludem însă posibilitatea ca o serie de ustensile medicale să se fi produs în capitala Daciei romane, deoarece aici sunt cunoscute o *schola gladiatorum* și un impozant asklepion⁵⁹.

IV. Concluzii

Până în acest moment am putut depista pe baza materialului bibliografic 14 centre de prelucrare a osului, cornului și fildeșului. Dintre acestea predomină cele militare, 9 față de cele civile, 5 la număr. În calculul statistic, cantitativ dar și calitativ (prin piese rare sau deosebite ca realizare) se evidențiază Apulum și Potaissa, localități în care au staționat legiunile Daciei și care prezintă cea mai intensă activitate meșteșugărească în acest domeniu, precum și o piață de desfacere corespunzătoare.

În ciuda eforturilor noastre, nu putem pentru alte fortificații militare și așezări civile care au beneficiat de studii și articole să facem vreo referire la existența unui atelier deoarece materialul arheologic de os și corn apare modest publicat sau chiar deloc: Buciumi (câteva ace de păr, jetoane de joc și plăsele de cuțit), Brețcu (nimic), Inlăceni (2 ace și un jeton), Bologa (câteva ace de păr), Brâncovenești (un ac de cusut, un ac de păr și 2 aplici ?). Pentru castrerele și așezările romane de la Bologa și Brâncovenești lipsa materialelor arheologice din os și corn pare să fie susținută și de studiile osteologice, acestea atrăgând în mod special atenția asupra lipsei vânatului cornut în aceste locuri⁶⁰.

Doar o analiză de ansamblu a categoriilor funcționale de obiecte de corn, os și fildeș dublată de una de urmărire a tehnologiilor de decorare și de identificare a celor mai preferate ornamente va putea aduce informații în plus pentru depistarea unor noi ateliere. Totuși această abordare are, credem noi, și un obstacol destul de greu de trecut: „transparența” comerțului cu piese mici și practicarea în toate mediile a artizanatului cu materii prime de genul oaselor și coamelor. Din această cauză susținem părerea (contrar statisticii prezentate mai sus), că producția de piese din corn și os în așezările civile ar fi mai numeroasă chiar dacă nu are decât în rare cazuri caracter de serie cum se întâmplă în cazul atelierelor militare romane. Explicația a fost sugerată deja în urmă cu trei decenii de D. Tudor: practicarea acestui meșteșug în majoritatea gospodăriilor romane⁶¹. Nu este exclus ca situația de față să fie generată și de o carență de cercetare, această problemă a prelucrării osului și cornului a fost în rare cazuri tratată în cadrul unor studii de sinteză, statistice sau de amănunt.

Așa cum s-a mai constatat materia primă utilizată în acest meșteșug sunt coarne de cerb și căprior sau oase menajere provenite de la animale domestice mari, dinți de animale, coarne de ovicaprine, iar culoarea produselor finite variază de la nuanțe de alb-gălbui, cenușiu și brun, probabil în funcție de substanțele respectiv tratamentele utilizate la prelucrare⁶².

În final am remarca și observația cercetătorului german G.M. Ruprechtsberger, care sublinia că majoritatea uneltelor și obiectelor de uz casnic din os sau corn au o copie identică

⁵⁹ Daicoviciu, Alicu 1984, p. 120-121.

⁶⁰ Geoeroceanu, Lisovschi 1979, p. 427-447; Haimovici 1986, p. 297-301.

⁶¹ Tudor 1978, p. 107.

⁶² Petică, Zrinyi 2000, p. 123.

în metal. Acest fapt se datorează poate și rezistenței reduse la șocuri și presiuni mecanice a pieselor din os și corn⁶³. Această realitate ne-ar putea sugera cât se poate de elocvent prelucrarea osului și cornului în ateliere de bronzieri, fierari sau tâmplari.

Bein- und Hornbearbeitung im römischen Provinz Dakien (Zusammenfassung)

In Römischen Reich verliert die Bein- und Hornbearbeitung Bereiche in welche zuvor sehr verbreitet war, und als Handwerk wird nicht zwischen die wichtigsten zugezählt. Eher die Barbaren bringen auf die römische Märkte Produkten aus diesen Rohstoff.

Es scheint doch, dass die Mehrheit der Gegenstände zu den kleinen Hausgeräten. gehören Spielzeuge oder einfache Schmuckstücken, was schon uns daran aufmerksam macht, dass es um artisanale Beinschnitzerwerkstätte die Rede sein kann und nicht von eine organisierte Kleinindustrie.

Eine Ausnahme bringen für die Bein- und Hornbearbeitungart die Militärwerkstätten für Herstellung von Pfeilen und Bogen vor, wo die Produktion standardisiert sein müsste. In römischen Dakien sind mehrere Bogenschützeneinheiten, die meisten aus Orient rekrutiert. die solche Werkstätten besetzten. Die bekanntesten Militärfunden sind bei: Micia, Tibiscum. Ilișua, Apulum, Potaissa, Porolissum und Romita.

In die Zivilsiedlungen können wir nicht von einen Massproduktion sprechen, desto weniger von spezialisierte Hornbearbeitungerkstätte. Die Funden sind genügend reich so dass wir eigentliche Produktionszentren erkennen müssen. Die Bein- und Hornbearbeitung erscheint in diesen Fall, wenn es nötig war, in Werkstätten von Handwerker die sich mehr mit Produkten von anderen Rohstoffe (Holz, Eisen, Bronze) ihre Hauptbeschäftigung hatten.

Aus dem Literatur konnten wir zählen mehr als 9 Produktionszentren, wobei die stärksten in der Gegen der Städte vorkommen: Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Apulum, Romula, Drobeta. Porolissum, Tibiscum, Sucidava.

Bibliografie

- Alicu, Cociș 1990 D. Alicu, S. Cociș, *Instrumente medicale de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în Apulum, XXVII, p. 223 – 236.
- Alicu, Cociș 1994 D. Alicu, S. Cociș, C. Ilieș, Alina Soroceanu, *Small Finds from Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Cluj-Napoca.
- Alicu, Nemeș 1982 D. Alicu, E. Nemeș, *Obiecte de os descoperite la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în ActaMN, XIX, p. 345 – 365.
- Bărbulescu 1994 M. Bărbulescu, *Potaissa, Turda*.
- Benea 1993 Doina Benea, *Castrul de pământ (I) de la Tibiscum*, în Banatica, 12, p. 213 – 218.
- Benea, Bona 1994 Doina Benea, P. Bona, *Tibiscum*, București.

⁶³ Ruprechtsberger 1978, p. 7.

- Benea 2003 Doina Benea, *Militaria* aus Tibiscum Werkstätt zur Horn- und Knochenbearbeitung, în *Istoria așezărilor de tip vici militares din Dacia romană*, Timișoara, p. 223 – 235.
- Bona, Petrovskzk 1982, P. Bona, M. Petrovsky, R. Petrovsky, P. Rogozea, *Tibiscum – cercetări arheologice (I)*, în *StComC*, IV, p. 173 – 207.
- Bona, Petrovsky 1983 P. Bona, R. Petrovsky, M. Petrovsky, *Tibiscum – cercetări arheologice (II) (1976 – 1979)*, în *ActaMN*, XX, p. 405 – 432.
- Ciugudean 1996 Daniela Ciugudean, *Ace de păr cu capul în formă de cantharos*, în *ActaMP*, XX, p. 35 – 39.
- Ciugudean 1997 Daniela Ciugudean, *Obiecte de os, corn și fildeș de la Apulum*, Alba-Iulia.
- Cociș, Alicu 1993 S. Cociș, D. Alicu, *Obiecte de os din Dacia Apulensis și Dacia Porolissensis*, în *ActaMP*, XVII, p. 113 – 149.
- Coulston, Phil 1985 J.C. Coulston, B.A., M. Phil, *Roman Archery Equipment*, în *BAR*, 275, p. 220 – 366.
- Chiriac 1996 C. Chiriac, *Despre prezența arcului reflex de la Tropaeum Traiani în perioada proto-bizantină*, în *ArhMold*, XIX, p. 149 – 168.
- Chirilă, Gudea 1972 E. Chirilă, N. Gudea, V. Lucăcel, C. Pop, *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj.
- Daicovicu, Alicu 1984 H. Daicovicu, D. Alicu, *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*, București.
- Davidescu 1982 M. Davidescu, *Drobeta între sec. I – VI*, Craiova.
- Dumitrașcu 1982 S. Dumitrașcu, *O locuință-atelier de lucrat piepteni (sec. VI e.n.) descoperită la Biharia*, în *Crisia*, XII, p. 107 – 121.
- Dumitrașcu 1985 S. Dumitrașcu, *Un atelier de lucrat piepteni descoperit la Biharia*, în *Crisia*, XV, p. 61 – 66.
- El Susi 1996 Georgeta El Susi, *Vânători, pescari și crescători de animale în Banatul mileniilor VI î.Chr. – I d.Chr.*, Timișoara.
- Geoeroceanu, Lisovschi 1979 P. Geoeroceanu, M. Geoeroceanu, Cl. Lisovschi, *Fauna din castrul Bologa-jud. Cluj*, în *ActaMP*, III, p. 427 – 447.
- Gudea 1989a N. Gudea, *Porolissum un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului roman (I)*, *ActaMP*, XIII.
- Gudea 1989b N. Gudea, *Porolissum. Res publica municipii Septimii Porolissensium*, București.
- Gudea, Bajusz 1991 N. Gudea, I. Bajusz, *Ace de păr din os de la Porolissum*, în *ActaMP*, XIV – XV / 1990-1991, p. 81 – 126.
- Gudea, Pop 1971 N. Gudea, I. Pop, *Das Römerlager von Rîșnov (Rosenau)*, Brașov.
- Haimovici 1986 S. Haimovici, *Studiul materialului faunistic din castrul roman, din sec. II – III e.n. de la Brâncovenesti (jud. Mureș)*, în *Crisia*, XVI, p. 297 – 301.
- Macrea, Gudea 1993 M. Macrea, N. Gudea, I. Moțu, *PRAETORIVM. Castrul și așezarea romană de la Mehadia*, București.

- Matei, Bajusz 1996 Al. V. Matei, I. Bajusz, *Castrul roman de la Romita – Certiae*, Zalău.
 Mazăre 1997 Paula Mazăre, *Industria osului și cornului în așezările neolitice de la Alba-Iulia – „Lumea Nouă”, Limba – „Bordane” și Limba – „Șesu Orzii”*, în BCSS, 4, p. 5 – 17.
- Opreanu 1992 C. Opreanu, *Date preliminare privind prelucrarea osului în secolele al IV-lea e.n. în așezarea de la Suceag (jud. Cluj)*, în EphemNap, II, 159 – 168.
- Palade 1966 V. Palade, *Ateliere pentru lucrat piepteni din os din sec. al IV-lea e.n. de la Bârlad – Valea Seacă*, în ArhMold, IV, p. 261 – 277.
- Palade 1969 V. Palade, *Noi ateliere de lucrat piepteni din corn de cerb în secolul al IV-lea la Valea Seacă – Bârlad*, în Carpica, II, p. 233 – 252.
- Palade 1971 V. Palade, *Un nou centru de prelucrare a cornului de cerb în sec. al IV-lea e.n. la Fedești, com. Suletea (jud. Vaslui)*, în Carpica, IV, p. 207 – 213.
- Petković 1995 Sofia Petković, *Rimski predmeti od kosti i roga sa teritorije Gornje Mezije*, Belgrad.
- Petică, Zrinyi 2000 M. Petică, A. Zrinyi, *Obiecte de os în colecțiile Muzeului județean Mureș*, în Marisia, XXVI, p. 123 – 135.
- Petrescu, Rogozea 1990 M. S. Petrescu, P. Rogozea, *Tibiscum – principia castrului de piatră (I)*, în Banatica, X, p. 107 – 146.
- Protase, Gaiu 1997 D. Protase, C. Gaiu, G. Marinescu, *Castrul roman și așezarea civilă de la Ilișua (jud. Bistrița-Năsăud)*, în RevB, X-XI, p. 27 – 110.
- Ruprechtsberger 1978 E. M. Ruprechtsberger, *Die römischen Bein- und Bronzenadeln aus den Museen Linz und Enns*, (Linzer archäologische Forschungen Band 9), Linz.
- Stîngă 1998 I. Stîngă, *Viața economică la Drobeta în secolele II-VI p.Ch.* București.
- Tătulea 1994 C. M. Tătulea, *Romula – Malva*, București.
- Teodor 1996 D. Gh. Teodor, *Meșteșugurile la nordul Dunării de Jos în secolele IV – XI d.Hr.*, Iași.
- Timoc 1996 C. Timoc, *Beingegenstände mit militärischem Gebrauch in der Ausstattung der Bogenschützen von Tibiscum. (Endversteifungen. Geräte die zur Einsetzung des Pfeiles diente)*, în ARHE, I, p. 60 – 63.
- Timoc 2005 C. Timoc, *Bein- und Hornbearbeitung in die spätrömischen Festungen der Eisernen Tor Gebiet der Donau in 3-4 Jhr. n. Chr.*, în SIB, XXVIII-XXIX / 2004-2005, p. 97 – 108.
- Toropu, Tătulea 1987 O. Toropu, C. M. Tătulea, *Sucidava – Celei*, București.
- Tudor 1978 D. Tudor, *Oltenia romană*, (ed. IV), București.

Lista ilustrațiilor

Fig. 1 – Bordei (sec. IV d.Hr.), depozit-atelier pentru prelucrarea coamelor de la Bârlad

- Valea Seacă, sus (după Palade 1966); Atelier specializat în prepararea arcului compozit, întărit cu plăcuțe de os sau corn din zona Egiptului, jos (după Coulston, Phil 1985).

Fig. 2 – Fragmente de coarne de cerb debitate din atelierul militar din castrul mic de la Tibiscum – Jupa (după Benea 2003).

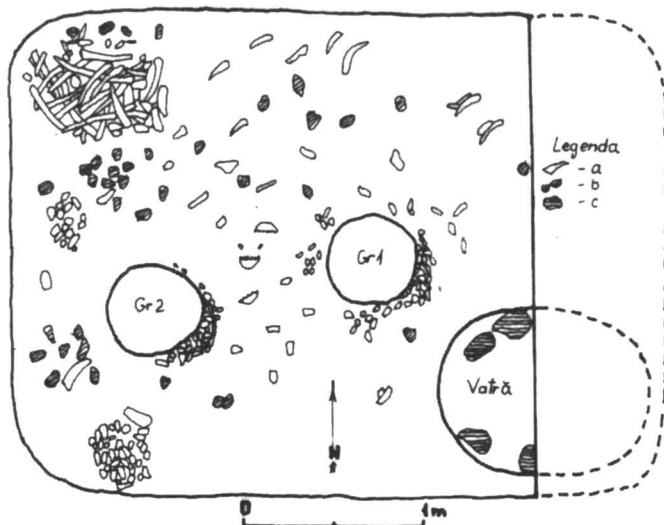
Fig. 3 – Rebut de plăcuță decorată din corn, plăsea de cuțit, din castrul de la Ilișua (după Protase, Gaiu 1997).

Fig. 4 – Bucăți de coarne pregătite pentru prelucrare din castrul de la Buciumi (Chirilă, Gudea 1972, pl. CXX).

Fig. 5 – Resturi de oase și coarne din castrul de la Cumidava, pregătite ca materii prime (Gudea, Pop 1971, pl. LVIII).

Fig. 6 – Apulum; bucată de corn de cerb cu urme de tăiere (Ciugudean 1997, pl. XLII).

Fig. 7 a, b – Fragmente de ace de păr nefinisate sau rebutate de la Drobeta (Stîngă 1998, pl. LXXXIII și LXXXV).

Bitlad-Valea Seacă. Planul bordeiului 2; a-bucăți de coarne de cerb în curs de prelucrare; b-fragmente ceramice; c-pietre.

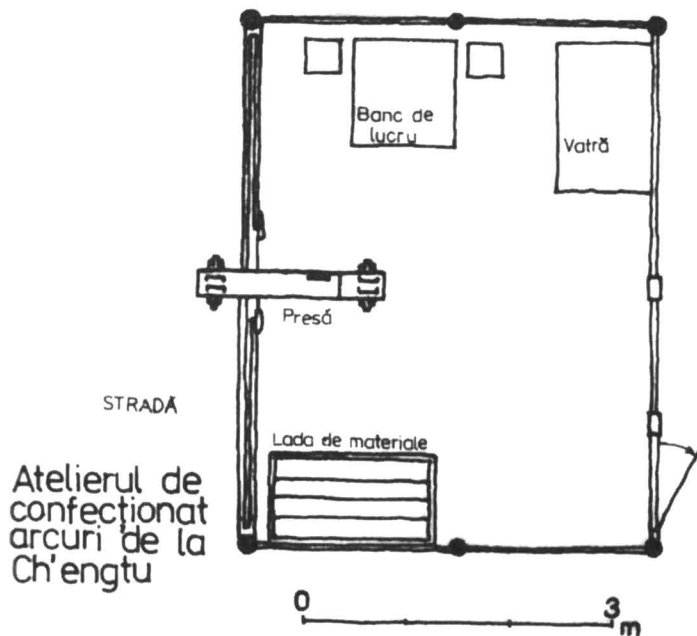

Fig. 1

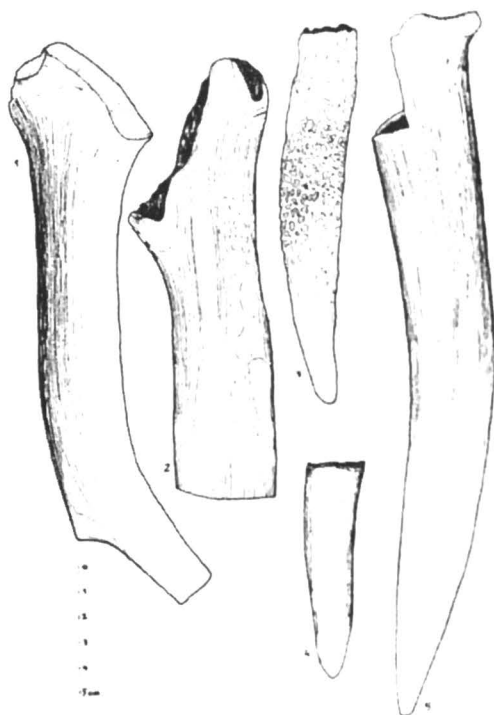

Fig. 2

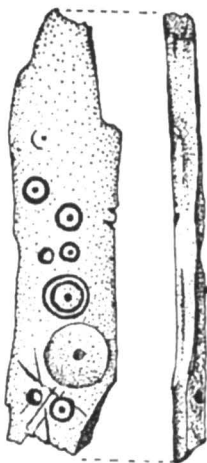

Fig. 3

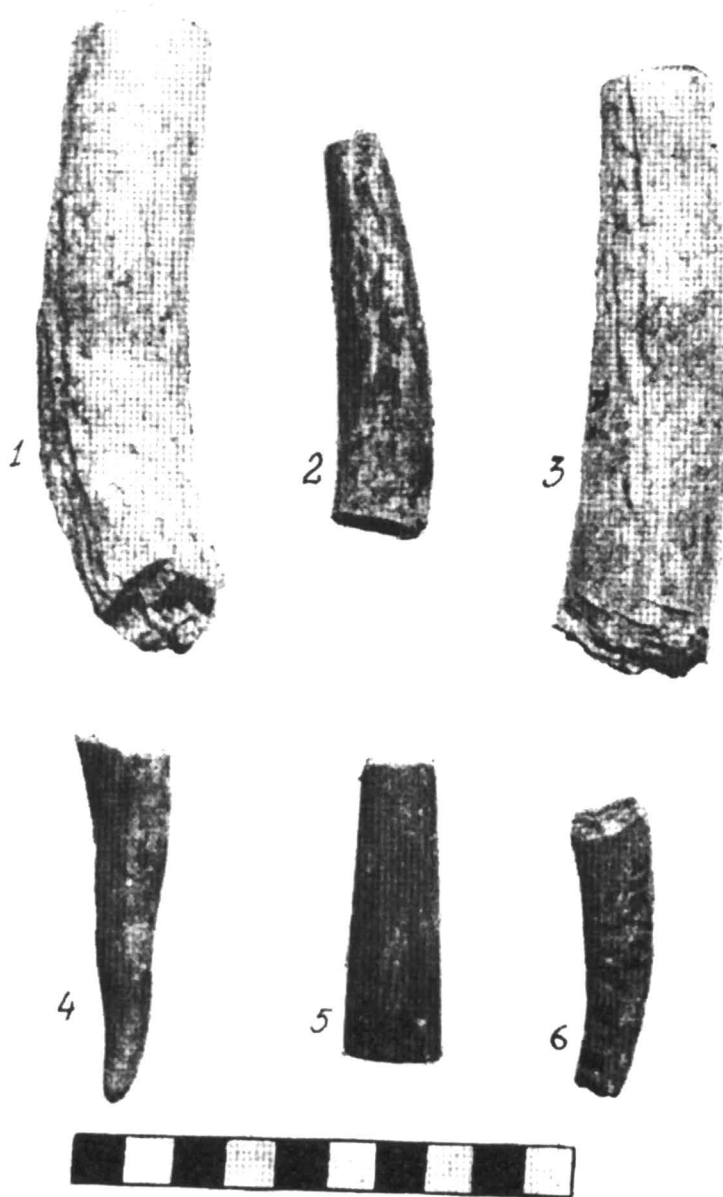

Fig. 4

Fig. 5

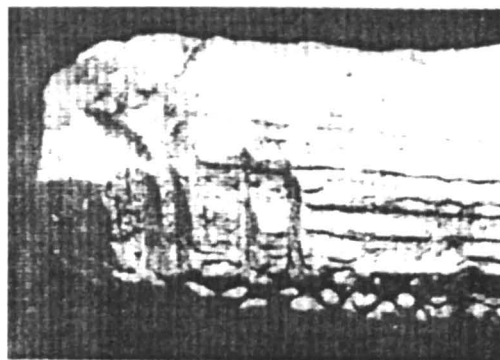

Fig. 6

Fig. 7 a

Fig. 7 b

ASPECTE ALE VIEȚII COTIDIENE ÎN EPOCA ROMANĂ LA NORDUL DUNĂRII CU SPECIALĂ PRIVIRE ASUPRA PIELĂRIEI ȘI TEXTILELOR: O POTENȚIALĂ DIRECȚIE DE CERCETARE

Cristina-Georgeta Alexandrescu

Dat fiind faptul că teme precum viața de zi cu zi nu au constituit unul dintre subiectele de interes ale cercetării de specialitate de la noi, unele aspecte ale vieții cotidiene din provinciile romane de la Dunărea de Jos constituie un domeniu de cercetare destul de puțin abordat. Investigarea unor subiecte precum meșteșugurile legate de pielărie și textile de diferite genuri sau în special a îmbrăcăminte și încălțăminte se pot număra pe degete. Sursele de informație care s-ar preta unor investigații în această direcție sunt dintre cele mai variate. Materialele arheologice propriu-zise au fost în genere greu sesizabile sau prelevabile și în consecință li s-a acordat puțin interes. În mod intens în literatura de specialitate s-au studiat portul geto-dac sau al „provincialilor” pe baza reprezentărilor de pe monumentul de la Adamclisi și de pe Columna lui Traian¹. O altă analiză, deși de mică întindere, a fost dedicată reprezentărilor de pe monumentele funerare din Dacia². Potențialul acestei categorii de material arheologic pentru subiectul de față s-a dovedit astfel deosebit de valoros, fapt confirmat și de studii amănunțite pentru alte provincii precum Germania, Gallia sau Noricum și Pannonia.

Această notă se dorește mai mult o pledoarie pentru abordarea pe viitor a acestor subiecte și în zona Dunării de Jos, și anume prin reperarea uneltelor folosite de aceste meșteșuguri, a produselor lor finite³, precum și prin pregătirea teoretică a modului de acțiune concret pe șantier, în momentul în care se deschid complexe închise potențial purtătoare de obiecte de inventar din materiale organice (aici putând fi vorba de mediu umed, dar și de mediu uscat, uneori chiar de straturi de arsură). Spre exemplificare vor fi menționate situații din zona Germaniei precum și o serie de descoperiri făcute pe teritoriul României.

Utilitatea realizării unor asemenea „căutări” în colecțiile deja existente ale muzeelor (fig. 1) precum și necesitatea unor investigații interdisciplinare nu trebuie menționată. Aportul de informație al unor asemenea studii în privința nivelului tehnic, al relațiilor comerciale, a mediului social etc. poate fi foarte semnificativ.

Dat fiind stadiul actual al cercetării, cea mai plauzibilă ar fi inițierea investigației între materialele arheologice deja existente în colecțiile muzeelor și altor instituții. Un prim pas îl constituie reperarea acestor artefacte, apoi înregistrarea lor și documentarea (scrisă, grafică și fotografică) respectiv identificarea investigațiilor la care acestea s-ar preta, pentru a se ajunge în final la un studiu comparativ pe arii geografice și cronologice mai largi. Elaborarea unui set

¹ Florescu 1961, p. 577 și urm.

² Spre exemplu Marinescu 1976, p. 125-132 (cu bibliografia anterioară).

³ Fie acestea cât de fragmentare: de la piese de port, la accesorii de locuință și bucătărie, pleduri, pături, ștergare, sfori, bucăți de țesătură utilizate la montarea unor bijuterii, arme sau obiecte din piele etc.

de fișe de lucru, care să înlesnească această primă fază este firește condiția *sine qua non*, iar literatura de specialitate existentă pentru alte provincii ale Imperiului oferă instrumente de lucru satisfăcătoare sau măcar puncte orientative.

Pielărie. Prelucrarea pieilor și blănurilor și meșteșugurile înrudite cu acestea (tăbăcărie, șelărie, curelărie, jococărie etc.) constituie de foarte puține ori un subiect aparte în studiile de sinteză dedicate vieții economice sau vieții cotidiene antice din zona provinciilor Dacia și Moesia.

În zona de interes aici sunt atestați cel puțin epigrafic un tăbăcar (Titus, *coriarius*, sclavul *signifer*-ului Q. Philippicus din leg. V Macedonica)⁴, precum și un *Peregrinus sutor caligarius natione Dacus*, pe o inscripție de la Carnuntum⁵. De asemenea sunt cunoscuți membrii ai unui *collegium utriclariorum*, considerați a fi fabricanți de burdufuri⁶. La Tomis, tot pe bază epigrafică⁷, este atestată o asociație de tăbăcari sau proprietari de ateliere pentru confecții din piele ori comercianții acestor produse: ἔμπορος βυρσεύς⁸.

Larga răspândire a încălțămintei din piele este considerată o caracteristică a epocii romane. C. van Driel-Murray face următoarea constatare, referindu-se la acest fapt: „Mărimile de încălțări arată o repartizare echilibrată între bărbați, femei și copii. Aceasta denotă un statut egal al celor două sexe și diferă de situația din Evul Mediu timpuriu, când predomină descoperirile de încălțămintă bărbătească”⁹.

Descoperirile de încălțămintă din piele atestă existența unei varietăți de modele și tipuri și permit observarea unor detalii de producție privitoare la modul de lucru, la materialele folosite și tehnicile de preparare a acestora. În unele cazuri sunt posibile constatări asupra schimbărilor în modă, respectiv asupra varietății modelelor existente¹⁰. Un astfel de exemplu îl constituie peste 100 de încălțări de diferite forme și mărimi (fig. 4) și resturi de piele descoperite în 1977 într-o fântână de la Welzheim în Germania inferior, într-un context datat la începutul secolului al III-lea p.Chr¹¹.

În afara acestor obiecte foarte cunoscute și răspândite, în așezări militare și civile de pe teritoriul Imperiului se găsesc numeroase alte obiecte din piele precum curele și curelușe de varii feluri, genți, pungi de bani, șei, hamuri, burdufuri, furtunuri etc. Între acestea este de accentuat firește necesarul mare al armatei, fiind în uz printre altele sandale, curele, huse de scut, corturi din piele¹². Problema pe care o reprezentau obiectele din piele pentru logistica armatei este dovedită și de mențiunea lui Tacitus (*ann.* 4,72,1) cum că Drusus pretinde ca tribut frizilor în 11 a.Chr. doar piei de vită pentru uzul armatei. O chitanță a unui legionar din

⁴ IDR II, 203

⁵ AE 1929, nr. 217.

⁶ Despre discuțiile legate de identificare vezi mai nou Benea 1995, p. 302-310; Bounegru 2002, p. 80 și urm.

⁷ ISM II, 320.

⁸ cf. Bounegru 2002, p.95 și SE 5 – considerați navigatori fluviali.

⁹ Driel-Murray 2000, p. 153.

¹⁰ Driel-Murray 2000 cu bibliografia descoperirilor din provinciile renane.

¹¹ Driel-Murray 1999, p. 11-114; Kemkes, Scheuerbrandt, Willburger 2002, p. 221.

¹² S-au făcut diferite estimări asupra necesarului de piei de vițel pentru echiparea unei legiuni nou constituite, ajungându-se doar pentru corturi la cifra de 54.000 de bucăți cf. Petrikovitz 1976, p. 598.

Egipt în 81 p. Chr. menționează la toate datele de plată a soldei o reținere pentru încălțăminte (pentru înnoire sau reparații)¹³. Printre meșteșugarii din armată se aflau și cizmari și șelari. Este de presupus că aceștia beneficiau și de cunoștințe de tăbăcărie, nu în ultimul rând datorită unor cerințe speciale în privința rezistenței la apă și robusteții pe care o necesitau produsele finite.

Desfășurarea activității de tăbăcărie¹⁴ este reperabilă mai ales prin descoperiri de unelte. La Pompei a fost identificată o *officina coriariorum* (Ins. I, 15) cu un bogat inventar de unelte specifice acestui meșteșug (fig. 3)¹⁵.

Pentru zona noastră dovezile arheologice ale atelierelor nu au fost semnalate până în prezent. Nu este însă exclus ca între descoperirile de unelte deja existente în muzee să se afle și asemenea exemplare. Creșterea animalelor fiind una dintre ocupațiile importante din zonă, este de așteptat o posibilă sursă locală de piei gata tăbăcite.

Tehnicile de tăbăcire, încă din antichitate diferențiate în funcție de piele și de produsul finit necesitat, au putut fi studiate destul de amănunțit pe produsele finite¹⁶. Evidențierea arheologică a procesului de tăbăcire, respectiv a urmelor acestuia este destul de dificilă și rară¹⁷. Datorită mirosului și necesarului de apă, asemenea ateliere au fost amplasate în afara sau la marginea așezărilor precum spre exemplu la sud de Köln. Se presupune pentru ferme, în special pentru cele cu activitatea creșterii de animale, desfășurarea activităților de tăbăcire și eventuală prelucrare a altor resturi utilizabile precum oasele pentru clei¹⁸. Aceste supoziții sunt însă încă neconfirmate de cercetarea arheologică de la noi, nu în ultimul rând datorită stadiului incipient al cercetării arheologice în *villae*¹⁹.

Pielele tăbăcite puteau fi marcate ca orice produs comercial cu o marcă de producător. Descoperiri din Köln, mai ales din atelierele de pielărie din zona actualului dom, atestă simpla aplicare a acestei mărci în piele (fig. 2)²⁰. Nu se poate spune dacă pieile respective au fost argăsite într-un atelier local sau achiziționate de pe piața foarte activă de piei și blănuri din zona Germaniei inferioare și a Galliei Belgica. Sigură este însă funcționarea la Köln a atelierelor de pielărie de diferite feluri (ex. cizmari) atestată de concentrări de resturi de materiale, de ustensile specifice și de rebuturi. În atelierul din Plectrudengasse, databil între a doua jumătate a sec. I p. Chr. și prima jumătate a sec. II²¹, se prelucrau piei de vită, vițel și cal.

În afara pieselor de încălțăminte, prezente în număr mare și forme variate, sunt de menționat și elemente din piele interpretate ca fiind utilizate la căptușirea coifurilor, respectiv

¹³ Fink 1971, nr. 68.

¹⁴ Presupusă pentru mai multe castre din Germania și pentru *Vindolanda* – Birley, *Vindolanda*, 1978.

¹⁵ Munzinger, Rathjen 2000, p. 59.

¹⁶ Göpfrich 1986, p. 10-16; Wintergeist 1998.

¹⁷ Wintergeist 1998, p. 149.

¹⁸ Horn 1987, p. 182.

¹⁹ Pentru o imagine generală asupra stadiului cercetării vezi V. H. Baumann (ed.), 1998.

²⁰ Schleiermacher 1982, p. 206. Ca exemple de mărci: *M·I·P*; *MOA*; *-]AM·FRO[-*; *SENVC·O*(*fficina* ?).

²¹ Knörzer, Neu, Berke, Göpfrich, Kappes, Tegtmeyer 1998, p. 445-480, în special p. 472 și urm.

a obrăzarelor. Interesantă este și seria de mărci de meșteșugar incizate pe tălpi de pantofi²². Van Driel-Murray observa că din prima jumătate a secolului al II-lea în zona de la Rhinul de Jos furnizorii de încălțăminte pentru armată sunt de cele mai multe ori civili (din *canabae* și *vici*), în timp ce corturile și husele de scut sunt fabricate de meșteri militari²³.

Indiciile directe și indirecte îndreptățesc presupunerea existenței atelierelor specializate în orașe și în așezările mai mici. Urmele concrete ale atelierelor sau ale activității lor sunt încă destul de rare, dar existente, precum cele de la Jülich, Rimbürg, Maastricht, Londra etc.²⁴. Elemente de identificare a obiectului de la care provine un fragment din piele îl constituie împunsăturile (decorative sau de cusătură), croiala și tivurile sau marginile.

O descoperire arheologică cu totul excepțională pentru zona de interes a acestor rânduri și care nu putem decât spera că într-un final va beneficia de o publicare completă, este un sarcofag din necropola tumulară de la nord de Callatis²⁵. Sarcofagul de marmură, închis ermetic a fost găsit la 2 km nord de oraș în anii 70 ai secolului al XX-lea, în timpul amenajării complexului balnear. Inventarul mormântului este păstrat în colecțiile muzeului din Constanța²⁶. Defuncta era depusă într-o cutie de lemn în *arca* sarcofagului (fig. 5), învelită în giulgiu și cu un văl foarte fin depus pe față și pe bust. Prelevarea acestor două piese este înregistrată ca fiind cea mai dificilă²⁷. De-a lungul corpului erau depuse coroane și ghirlande, foarte bine păstrate. Defuncta era îmbrăcată cu o tunica decorată pe piept și pe mâneci și purta în picioare o pereche de sandale cu talpa din piele. Pe cap purta o diademă din foaie de aur, iar pe bazin s-a găsit o oglindă din bronz cu ramă aurită. Inventarul bogat și variat al mormântului²⁸ este datat după 141 p. Chr. cu ajutorul monedelor găsite într-una dintre casetele din lemn. Din punctul de vedere al discuției de față sunt semnificative textilele și cele șase perechi de sandale și pantofi de diferite tipuri găsite în sarcofag, cinci dintre ele fiind depuse la dreapta cutiei din lemn²⁹. Este vorba de două perechi de sandale (fig. 6/1 și 2) și patru perechi de pantofi închiși (fig. 6 3-6). Piesele sunt destul de prost conservate. Bucățile de piele păstrate pe tălpile din plută au permis observarea unor detalii tehnice precum existența unui ornament pictat cu auriu sau incizat, cu motive geometrice și spirale. De remarcat este faptul că toate perechile au vârful ascuțit și că par să fie pantofi specifici pentru diferite activități/ținute.

Textile. Prelucrarea lânii – torsul și țesutul – sunt o parte integrantă a vieții cotidiene a femeilor în antichitate³⁰. În literatura arheologică acestea sunt de cele mai multe ori considerate atât de banale sau mai precis de la sine înțelese, încât o simplă mențiune este considerată

²² Schlieermacher 1982, p. 206 și urm. cu fig. 10-11.

²³ Driel-Murray 1985, p. 43-81, în special p. 65 și urm.

²⁴ Tholen 1975, p. 231-255, în special 237; Driel-Murray 1985, p. 49; Es 1981, p. 157 și urm. Göpfrich 1986; Polaschek 1974, p. 213-223.

²⁵ Rădulescu, Coman, Stavru 1973, p. 247-265

²⁶ În expoziția permanentă se poate vedea și o plăcuță comemorativă a colocviului româno-italian organizat în 1972 pentru cercetările interdisciplinare asupra inventarului acestui mormânt. Este de presupus că întreaga preparare pentru expunerea pieselor de inventar este urmarea acestor studii.

²⁷ Rădulescu, Coman, Stavru 1973, p. 251.

²⁸ Pentru descriere și ilustrație v. Rădulescu, Coman, Stavru 1973, p. 249 și urm.

²⁹ Rădulescu, Coman, Stavru 1973, p. 256 și urm.

suficientă. Producția casnică de textile de către femei și fete, în primul rând pentru uzul propriu și al familiei, este atestată în mediul provincial roman prin descoperirile de ustensile și unelte propriu-zise și prin reprezentări³¹. Descoperirile arheologice (în complexe funerare sau în cadrul unor așezări) constau în furci de tors, fusaiole sau prășnele pentru fus, greutăți din lut sau piatră pentru războiul de țesut etc.³².

Ca materie primă erau folosite lâna de oaie, cea de capră, precum și părul. Din in și cânepă erau fabricate fibre pentru pânză, sfoară etc. Obținerea și prelucrarea fibrelor de proveniență animală sau vegetală, vopsirea, țesutul pânzei și fabricarea altor materiale textile precum și procesul final de croitorie comportă o serie întreagă de procedee și proceduri, ceea ce a dus inevitabil, dincolo de îndeletnicirile casnice, la apariția meșteșugarilor specializați pentru una sau mai multe etape de producție. Dacă pentru in, se poate presupune desfășurarea în mediul rural a procesului de producție, stofa de lâna, a cărei fabricare comportă procedee tehnice complexe, era produsă în ateliere specializate din așezări rurale sau orașe. Un exemplu revelator îl oferă tot orașul Pompei, respectiv frescele din casa fabricantului și comerciantului de îmbrăcăminte din lâna și fetru M. Vecilius Verecundus de pe Via dell'Abbondanza (Reg. IX,7) înfățișând tocmai diferitele etape de producție³³.

În Germania inferior producția de stofe și obiecte de îmbrăcăminte a fost reperată arheologic doar pentru Xanten și Köln. În *Colonia Ulpia Traiana* a fost descoperită o vopsitorie (*fullonica*) în vreme ce pentru Köln este atestată epigrafic activitatea unui atelier de fabricat pâsla și postavul (*fulloniae artus magister Iulius Vernus*)³⁴. Nu în ultimul rând este de menționat utilizarea pânzei pentru ambarcațiuni, la bază tot din in³⁵. În legătură cu producția acesteia au fost puse o serie de greutăți de lut descoperite în castrul flotei rhenane de la Köln-Alteburg, la fel și *velarii* din *classis Germanica* menționați în inscripții³⁶. Amploarea pe care producția și desfacerea/comerțul cu țesături o cunosc în zona Treveri-lor și Mediomatrici-lor, pare să fie destul de mare, nu în ultimul rând și datorită activării unora dintre acești comercianți ca furnizori ai trupelor staționate în zonă³⁷. Producția locală nu va fi fost suficientă și, dincolo de obiectele de uz curent, anumite produse nu puteau fi obținute decât din import (*negotiator vestiarius importator*)³⁸. La Serdica sunt atestați pe o inscripție fragmentară numele mai multor producători-vânzători, și anume un comerciant de lâna și

³⁰ Suetonius, Aug. 73; Tib. 2,1,6 și urm.

³¹ Ex. stela funerară de la Köln a veteranului M. Valerius Celerinus și a soției sale Marcia Procula -cf. Horn 1987, Fig. 114a.

³² Pentru o prezentare generală asupra materialelor arheologice vezi de exemplu Wild 1988. O bibliografie generală a tematicii portului, pieselor de îmbrăcăminte și accesoriilor vezi la M. Altjohann, în Th. Fischer (ed.), 2001, p. 375-377.

³³ R. Angelone, L'officina coactiliaria di M. Vecilio Verecundo a Pompei (Napoli 1986).

³⁴ CIL XIII 8372.

³⁵ Plin. nat. hist. XIX,3.

³⁶ CIL XIII 8160 și 8321.

³⁷ Unul dintre monumentele funerare din zonă poartă reprezentări ale unor scene de gen din activitatea familiei Secundinii-lor activi în comerțul de stofe – așa-numita „Igelers-Säule” cf. Böhme-Schönberger 2000 Mainz, p. 145-149 cu fig. 123.

produse din lână (*λανάριος* = lat. *linarius, faber linarius*) și unul de pânzetură și țesătură (*λεντιάρις*)³⁹. Un *vestiarius* ridică un altar pentru Mithras, descoperit la Smederevo, nu departe de anticul Margum, în *Moesia superior*⁴⁰.

Descoperirile de textile propriu-zise nu sunt foarte numeroase în provinciile din Vestul Imperiului. S-a putut totuși constata varietatea tehnicilor și materiilor prime folosite, precum și calitatea acestora. De asemenea s-au descoperit și fuioare și gHEME de lână netoarsă.

În zona care interesează în acest cadru urmele de țesături sau materiale textile sunt până acum nu foarte numeroase dar, deși rareori investigate, acestea au fost descoperite spre exemplu în necropolele callatiene precum și în cele din nordul Dobrogei⁴¹.

Un sit de pe teritoriul României unde urmele meșteșugurilor torsului și țesutului au putut fi reperate prin cercetări arheologice este cel de la Garvăn⁴². Chiar dacă prin aducerea acestui exemplu se depășește limita cronologică a discuției dorite în acest cadru, consider că mențiunea este utilă tocmai pentru a exemplifica „potențialul” existent în zonă și necesitatea utilității cercetării arheologice avizate și în această direcție. Astfel într-un bordei din sec. X-XII p.Chr. cercetat în 1958 pe platoul de la sud-est de cetatea romano-bizantină *Dinogetia* (la capătul de E-NE al secțiunii S 3A – fig. 7), în colțul sud-vestic al încăperii, au fost găsite resturile unei case din lemn în care fuseseră păstrate un fuior pieptănat de cânepă (fig. 8/2), fire de mătase (fig. 8/3-5), fir de lână, țesături de lână (fig. 8/6), in și mătase, patru fusaiole jumătate dintr-o cruciuliță dublă-relicvar de bronz, pe care erau imprimate urmele unei țesături și o monedă bizantină de bronz, din timpul împăratului Constantin al VIII-lea (1025-1028)⁴³. Descoperirea de la Garvăn era, cel puțin la momentul respectiv, de o importanță foarte mare constituia cea mai veche atestare a firelor și țesăturii de mătase pe teritoriul României⁴⁴ și oferea indicii în legătură cu meșteșugul țesutului în epocă, spre exemplu faptul că nu se folosea suveica. Analiza fragmentelor de țesături a permis constatarea realizării lor la războaie de țesut orizontale, constituind deci atestarea acestei inovații deja la începutul secolului al XI-lea⁴⁵.

Dacă menționăm la începutul acestor rânduri, tributul cerut de Drusus în secolul I a.Chr., închei cu informația din al X-lea discurs al lui Themistios⁴⁶, retor din secolul al IV-lea p.Chr., în care autorul laudă termenii tratatului de pace încheiat de împăratul Valens cu Athanaric în anul 369, „când nu se mai dau barbarilor corăbii pline de veșminte”. De asemenea, spre deosebire de trecut, erau fixate doar două cetăți de frontieră în care se putea desfășura schimburi de mărfuri cu goții⁴⁷. Informația este utilă cercetării din mai multe puncte de vedere care însă nu vor fi discutate aici. Important în acest context este potențialul Imperiului de a furniza ur-

³⁸ CIL XIII 8568.

³⁹ IGB IV nr. 1922: Bounegru 2002, p. 102 și urm. cu SE 13; vezi și Suceveanu 1977, p. 89.

⁴⁰ ISM II nr. 29 – Bounegru 2002, p. 103 cu SE 21.

⁴¹ Suceveanu 1977, p. 93 nota 191, 98.

⁴² Barnea 1961; vezi și Ștefan, Barnea, Comșa, Comșa, 1967, 98 și urm.

⁴³ Barnea 1961, p. 307.

⁴⁴ Barnea 1961, p. 307.

⁴⁵ Barnea 1961, p. 311-312.

⁴⁶ Themisti, *or.* X, 135 a-d, p. 205 r. 11 și urm.

asemenea „ajutor”, necesarul goșilor, precum și existența acestei practici, semnificativă mai ales în cazul descoperirilor arheologice propriu-zise și a interpretării lor.

Este de remarcat faptul că majoritatea informațiilor de care dispunem asupra textilelor de varii utilizări sunt în mică măsură obiectele în sine, ci uneltele și instalațiile amenajate pentru fabricarea lor, reprezentările de scene de atelier sau prăvălie sau de obiecte propriu-zise, detalii deduse din accesoriile purtate sau utilizate etc. precum și mențiunile din izvoare scrise⁴⁸.

Aspects of the daily life in the Roman time at the North of the Danube with a special reference to leather and textiles (Summary)

Daily life in the Roman provinces at the Lower Danube has not been a topic for the scholars till now. Within the finds of textile and leather and the related crafts are fields of research still to be discovered. This paper intends only to bring this reality into discussion and to present a few of the finds from this area in order to show the potential of the archaeological material of the region. For the demonstration of the potential of the categories of finds related to the topic (depictions, specific tools and installations, finds of textile and leather), several examples from the Western provinces of the Roman Empire are mentioned and illustrated.

Bibliografie

Izvoare

Suetonius, *Viețile celor 12 Cezari*
Plinius cel Bătrân, *Naturalis Historia*

Literatura de specialitate

- Barnea 1967   Barnea, I., *Themistios despre Schytia minor*, SCIVA 18/4, p. 563-574
Barnea 1961   Barnea, Al., *Noi contribuții la cunoașterea Țesutului în așezarea
de la Garvăn (secolele X-XII)*, SCIV 12, 307-313.
Baumann 1998   Baumann, V.H. (ed.), *La politique éditiltaire dans les provinces de
l'Empire romain IIème – IVème siècles après J.-C. Actes du IIIe
Colloque Roumano-Suisse: La vie rurale dans les provinces
romaines: vici et villae*, Tulcea.
Benea 1995   Benea, Doina, *Collegiul utriclarilor*, AnB, S.N. 4, 302-310
Birley 1978   Birley, A.R., *Vindolanda, Eine römische Festung am Hadrians Wall*,
Bergisch Gladbach.

---

⁴⁷ Barnea 1967, p. 563-574, în special p. 566 și urm. cu nota 18. – Atenția asupra acestui studiu mi-a fost atrasă de domnul prof. Al. Barnea, căruia îi mulțumesc.

⁴⁸ e.x edictul de prețuri al lui Diocetian – mantale, stofe etc. Lauffer 1971.156

- Bounegru 2002   Bounegru, O., *Comerț și navigatori la Pontul stâng și Dunărea de Jos (sec. I-III p. Chr.)*, Iași.
- Böhme-Schönberger, 2000   Böhme-Schönberger, A., *Tracht, Tuchhandel und Leinenwaren*, în L. Wamser C. Flügel B. Ziegau (ed.), *Die Römer zwischen Alpen und Nordmeer. Zivilisatorisches Erbe einer europäischen Militärmacht*, Katalog-Handbuch zur Landesausstellung des Freistaates Bayern Rosenheim (Mainz).
- Driel-Murray 1985   Driel-Murray, C. Van, *The production and supply of military leatherwork in the first and second centuries AD*, în M. Bishop (ed.), *The production and distribution of Roman Military Equipment*. BAR Int. Ser. 275 (Oxford).
- Driel-Murray 1999   Driel-Murray, C. Van., *Die römischen Lederfunde*, în C. van Driel-Murray, H.-H. Hartmann, *Zum Ostkastell von Welzheim. Rems-Murr Kreis. Forschungen und Berichte Vor- und Frühgesch. Baden-Württemberg*, 42
- Driel-Murray 2000   Driel-Murray, C. Van, în L. Wamser, C. Flügel, B. Ziegau (ed.), *Die Römer zwischen Alpen und Nordmeer. Zivilisatorisches Erbe einer europäischen Militärmacht*, Katalog-Handbuch zur Landesausstellung des Freistaates Bayern Rosenheim (Mainz). 150-154.
- Es 1981   Es, W.A. van, *De Romeinen in Nederland*, Amsterdam
- Fink 1971   Fink, R. O., *Roman military records on papyrus*. Philol. Monogr Am. Philol. Assoc. 26 (Princeton)
- Fischer (ed.) 2001   Fischer, Th. (ed.), *Die römischen Provinzen*, Stuttgart.
- Florescu 1961   Florescu, F. B., *Monumentul de la Adamclisi*, București.
- Göpflich 1986   Göpflich, J., *Römische Lederfunde aus Mainz, Saalburg Jahrbuch* 42
- Horn 1987   Horn, H.G. *Die Römer in Nordrhein-Westfalen*, Stuttgart.
- Kemkes, Scheuerbrandt, Willburger 2002   Kemkes, M., Scheuerbrandt, Willburger N., *Am Rande des Imperiums*. Stuttgart.
- Knörzer, Neu, Berke, Göpflich, Kappes, Tegtmeier 1998   Knörzer, K., Neu, S., Berke, H., Göpflich, J., Kappes, H., Tegtmeier. U., *Archäologische Untersuchungen an der Plectrudengasse in Köln*, Kölner Jahrb. 31.
- Lauffer 1971   Lauffer, S., *Diokletians Preisedikt*, Berlin.
- Marinescu 1976   Marinescu, Lucia, *Despre îmbrăcămintea populației din provinci. Dacia*, Muzeul Național, 3, 125-132.
- Munzinger, Rathjen 2000   Munzinger, M., Rathjen, W. (Hrsg.), *Pompeji. Natur, Wissenschaft und Technik in einer römischen Stadt*. München.
- Petrikovitz 1976   Petrikovitz, H. von, *Beiträge zur römischen Geschichte un. Archäologie*, Beih. Bonner Jahrb 36, (Bonn).
- Polaschek, 1974   Polaschek, K., *Zeugnisse zur Bekleidungsindustrie im römischer Trier und Umgebung*, Kurtrierisches Jahrb., 14

Aspecte ale vieții cotidiene în epoca romană la nordul Dunării cu specială privire asupra pielăriei și textilelor: o potențială direcție de cercetare

---

- Rădulescu, Coman, Stavru 1973   Rădulescu, A., Coman, E., Stavru, C., *Un sarcofago ei eta romana scoperto nella necropoli tumulare di Callatis (Mangalia)*, Pontica, 6, 247-265.
- Schleiermacher 1982   Schleiermacher, M., *Römische Leder- und Textilfunde aus Köln*, ArchKorrBl, 12, 205-212.
- Suceveanu 1977   Suceveanu, Al., *Viața economică în Dobrogea romană (secolele II-III e.n)*. București.
- Ștefan, Barnea, Comșa, Comșa 1967   Ștefan, Gh., Barnea, I., Comșa, Maria, Comșa, E., *Dinogetia I*, București.
- Tholen 1975   Tholen, P.J., *Iuliacum-Juelich. Eine topographische Studie*, BonnerJahrb. 175.
- Wild 1988   Wild, J.P., *Textiles in Archaeology*, Buckinghamshire.
- Wintergeist 1988   Wintergeist, M., *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, vol. 11, s.v. *Gerberei*, 145-151.

Sursa ilustrațiilor:

Fig. 1 – C.-G. Alexandrescu; 2 - Schleiermacher 1982, fig. 2-4; 3 - Munzinger/Rathjen (Hrsg.) 2000, fig. 97; 4 – Kemkes/ Scheuerbrandt./ Willburger 2002, fig. 257; 5 - Rădulescu/ Coman/ Stavru 1973, fig. 8; 6 - Rădulescu/ Coman/ Stavru 1973, pl. 2; 7 - Barnea 1961, fig. 1; 8 - Barnea 1961, fig. 2.

Fig. 1 - Raft cu unelte într-un atelier de prelucrat piei, epocă romană. Reconstituire în expoziția Muzeului Londrei

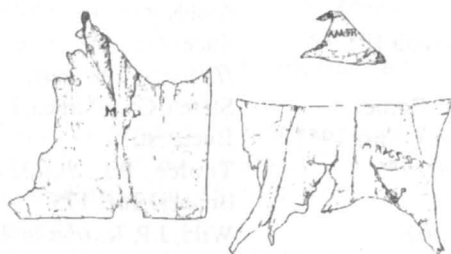

Fig. 2 - Resturi de bucăți de piele cu "mărci" de fabricant descoperite în zona unui atelier de la Köln, punctul Hochsammler/Domhof, campania 1978

Fig. 3 - Cuțit din fier pentru curățat piei descoperită la Pompei I, 15, în *officina corariorum*

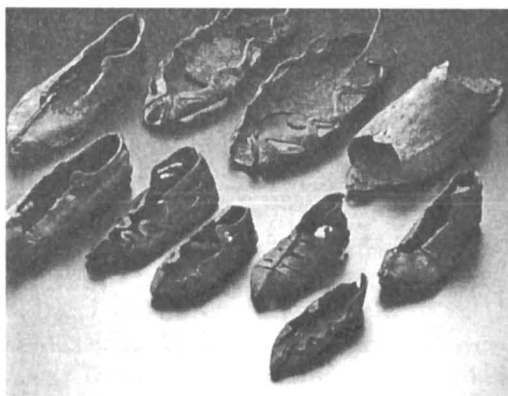

Fig. 4 - Câteva dintre exemplarele de încălțăminte descoperite în fântâna de la Welzheim

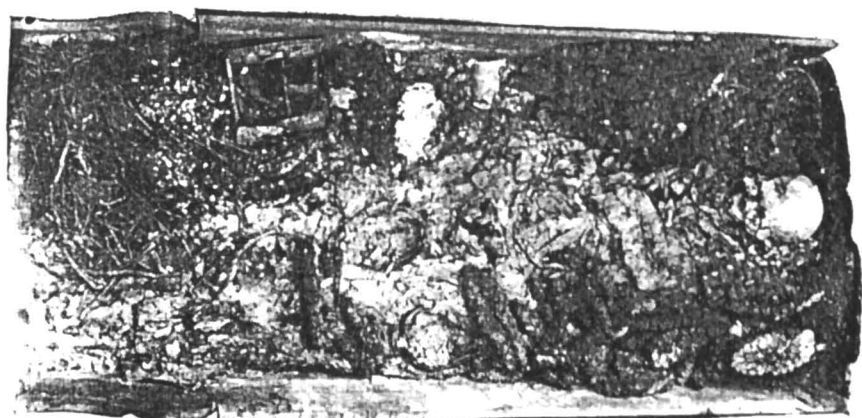

Fig. 5 - Interiorul sarcofagului de la Callatis în momentul deschiderii

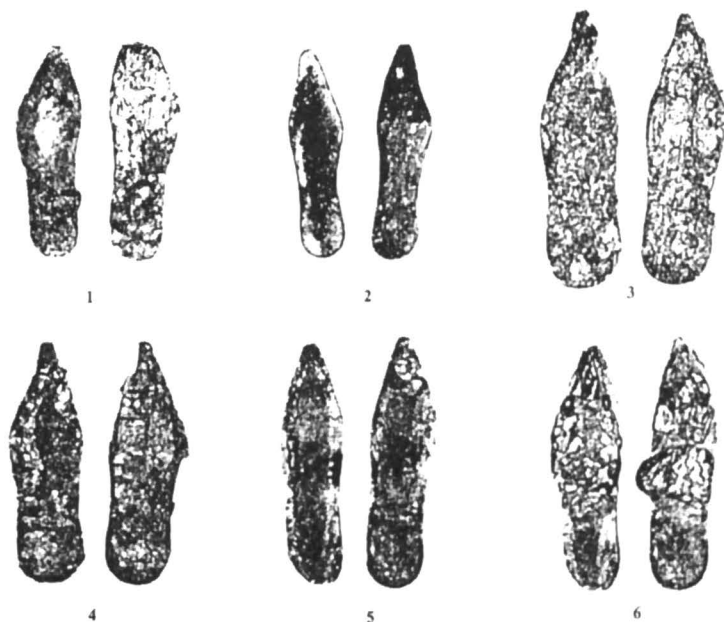

Fig. 6 - Cele șase perechi de încălțăminte depuse în sarcofagul de la Callatis

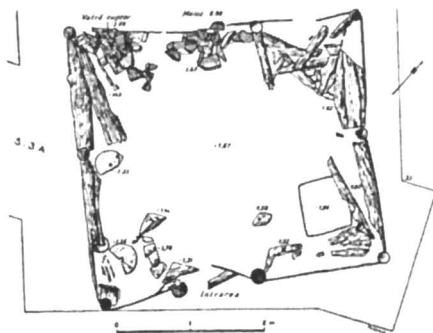

Fig. 7 - Garvăn, bordeiul medieval unde au fost descoperite materialele textile în punctul marcat cu x, în zona de SE, la dreapta intrării

Fig. 8 - Materialele textile (fuior de cânepă - nr. 2; ghem și bobine cu fir de mătase - nr. 3-5; fragment de stofă de lână - nr. 6) și semințe de cânepă (nr. 1) din bordeiul de la Garvăn

PRELUCRAREA PIETRELOR SEMIPREȚIOASE ÎN DACIA ROMANĂ

Maria Hadiji Vasinca

Apelativul *artă* folosit pentru a desemna meșteșugul prelucrării pietrelor prețioase și semiprețioase este întrebuițat la modul generic, iar sintagma *creație-artist* are valoare sui-generis, în cazul Daciei, doar în momentul, în care creației plastice i se atribuie valențe superioare raportate la alte aspecte ale vieții cultural-spirituale din provincie. Analizând activitatea artistului litograf daco-roman, implicit a originalității și calității operei sale, în paralel cu cea a omologului său modern, dar și cu cea a anticului ce-și desfășura activitatea în officinele renumite ale Imperiului, putem constata că primul a fost doar un simplu meșter și executant la comandă, creativitatea sa fiind îngrădită de șabloane¹.

Gemele sunt pietre prețioase și semiprețioase tăiate și gravate, având rol de amulete, sigilii și decorativ.

O mare răspândire și diversitate tematică o au în Italia, datorându-se în mare parte civilizației etrusce, sunt prezente de asemenea în toate provinciile, dar datorită funcție și dimensiunilor lor se întâlnesc până adânc în Barbaricum. Atacurile migratorilor au dus la decăderea meșteșugului, se observă totuși preferința francilor și alamanilor pentru acestea, folosindu-le chiar pe cele romane, așa cum rezultă din descoperiri. Interesantă este imitarea gemelor antice într-o glicptică medievală denumită: *Alsengemmen*, aparținând mănăstirilor până în Evul Mediu târziu².

Cavatores gemmarum

Cei mai mulți meșteri gravori proveneau din rândul sclavilor, aceștia executând produsele în funcție de modelele și materia primă puse la dispoziție de către proprietarii atelierelor³. Specializarea dura mult timp și presupunea muncă tenace, abilitate, experiență și răbdare⁴.

Resurse minerale

Cele mai des uzitate pietre semiprețioase erau: cameolul roșu-brun lucios care circulă pe tot parcursul epocii romane, acantul multicolor cu benzi, onixul, chalcedonul maroniu deschis, quartize (prasem-verde deschis, amethyst-violet – folosite doar în epoca imperială timpurie, alman din roșu-închis, granat roșu-transparent sidefiu – lipsesc în epoca imperială), jaspisul

---

¹ Pantazi 1998, 43.

² Krug 1980, 154-155.

³ Pantazi 1998, 44.

⁴ Tudor 1964, 225.

(netransparent de culoare roșie lucioasă ca lacul, verde închis cu picățele roșii și galber aprins, sec. II-III), rare erau rubinul, smaraldul și safirul. Materia primă era procurată prin comerțul cu India – principala sursă pentru întreg Imperiul, din Asia Mică, sudul Rusiei (zona Pontului Euxin) și Africa de Nord⁵.

Materia primă folosită în Dacia se înscrie în linii generale în cea folosită de întreg Imperiul: carneolul roșu de diferite nuanțe, jaspurile roșii și galbene, agatele negre, verzi cenușii – acestea putând fi procurate din zona Banatului și a Carpaților Meridionali (unii specialiști, raportând-se la analizele minuțioase de laborator, consideră că proveniența lor nu este autohtonă⁶) sau mai degrabă importuri de la sud de Dunăre. La toate acestea se adaugă sardonixul (Orient), onixul, precum și anumite tipuri de cuarțuri.

Un loc aparte îl ocupă piesele turnate din sticlă de diferite culori, ușor de procurat și ieftine. Nu se poate vorbi de o relație între imagine și tipul sau culoarea rocii prelucrate, excepție făcând doar gemele purtate în scopuri profilactice sau ca amulete, ele fiind făcute mai ales din jaspis căruia în credințele populare i se atribuie anumite puteri magice (jaspul verde simbolizează nașterea, onixul apără de deochi etc.)⁷. Figura care apare în general este cea a lui Sol Invictus.

Cameele sunt extrem de rare și sunt opere cu precădere ale clasicismului târziu⁸. Și în Dacia sunt foarte puține (1-Porolissum; 2-Micia; 1-Apulum; 1-Romula)⁹.

Ateliere

Un atelier producea o mare varietate de geme cu forme și calități diferite. Cele deosebite erau marcate de meșteri, fie cu numele întreg, fie cu însemnul atelierului (acestea fiind foarte rare). Majoritate sunt însă anonime. Cea mai mare parte a atelierelor din sec. I-III d.Hr. erau concentrate în Nordul Italiei¹⁰.

În cazul Daciei, s-a emis ipoteza (infirmită de unii cercetători) a existenței unor centre de prelucrare a pietrelor semiprețioase la Tibiscum, Napoca, Sucidava. Totuși, în două cazuri Romula și Porolissum a fost stabilită cu certitudine activitatea atelierelor; numărul mare de pietre pregătite pentru gravare precum și al deșeurilor fiind o dovadă a existenței atelierelor chiar dacă nu au fost surprinse în săpături urme ale clădirilor cu o astfel de destinație.

Cel mai important centru de prelucrare a pietrelor semiprețioase a fost **Romula**, activând aici cele mai multe ateliere în perioada anilor 150-250 d.Hr. (180 de geme descoperite)¹¹. Specifice pentru atelierile romulense alături de imaginile ce reproduc gliptica elenistică sunt figurile bizare și grotesci (grylli) care au reprezentări identice, fapt ce duce la concluzia că existau bogate albume de mulaje, după care se executau comenzile¹².

⁵ Krug 1980, 156-166.

⁶ Ghiurca 1994, 223-229.

⁷ Pantazi 1998, 48-49.

⁸ Krug 1980, 158-170.

⁹ Pantazi 1998, 48.

¹⁰ Krug 1980, 159.

¹¹ Pantazi 1998, 43-44.

¹² Tudor 1964, 227.

Tehnici și metode de prelucrare

Tehnici de prelucrare se împart în două categorii: – *manieră îngrijită*, caracterizată de minuțiozitatea în redarea detaliilor (tradiția elenistică); – *manieră superficială* caracterizată de schematism: corpuri omenești fără contururi precise, veșminte schițate prin câteva linii, cununi de lauri redade sub forma unor linii curbe și deși zeitățile sunt redade cu atributele lor, în numeroase cazuri se bănuiesc doar din cauza incizării neglijente. Existau două metode de gravare: *incizarea* (în cazul intaliilor) cea mai des folosită, *redarea în relief* (în cazul cameelor)¹³. Pentru tăierea pietrei se utiliza un joagăr mic¹⁴, iar gravarea se executa cu *terbra* (burghie-sfredel) de diferite forme¹⁵ (punctate, alungite sau ondulate)¹⁶ realizate din fier călit și acționate cu ajutorul unei roți cu pedale sau cu coarda unui arc puternic¹⁷. În cazul metalelor mai moi decât piatra se foloseau diferiți abrazivi (șmirgel de Naxos sau nisip de cuarț la care se adăuga ulei). Pe lângă măiestria gravorului importante erau și calitatea pietrei, tipul uneltelor, precum și cât de des era lustruită tăietura¹⁸. În Dacia, gravarea oglindește o producție neîngrijită și de comercializare, preferându-se reprezentări grotești și cu caracter ocult¹⁹. Odată cu apariția atelierelor de sticlă apar și preocupările pentru imitații, procedeul constând în trei etape: *se lua mulajul unei geme veritabile, se producea ștanța, se ștampila bula de sticlă*. Copiile rezultate erau foarte frumoase, dar, în general nu rezistau în timp și erau recunoscute după urma de tumare. Chiar dacă există numeroase piese, nu s-au descoperit urme ale unui astfel de depozit de materiale și nici un atelier.

Forme

Gemele se încastrau de obicei, în inele, mai puțin în cercei și lăntișoare. Se poate vorbi chiar, de o modă care dicta tipul pietrei, forma și tema reprezentării gliptice. Astfel, gemele republicane sau timpurii imperiale sunt mult alungite, plate sau rotunde și foarte bombate, în epoca romană clasică și târzie sunt ovale și plate sau slab convexe. În Germania romană apar o serie de corespondențe, astfel pe chalcedonul alburii – Jupiter Tronans, pe ametist – Mercur, pe prasem verzui – Venus Victrix²⁰. Forma exterioară a gemelor din Dacia este pregnant rotundă (există foarte puține piese dreptunghiulare), suprafața fiind plană sau ușor bombată. Aceste trăsături încadrându-se în peisajul glipticii universale din sec. II-III d.Hr²¹.

Iconografie

Caracterul religios al gemelor, diferea de la proprietar la proprietar. Se poate de asemenea

---

¹³ Pantazi 1998, 48.

¹⁴ Krug 1980, 159.

¹⁵ Tudor 1964, 224.

¹⁶ Krug 1980, 159.

¹⁷ Tudor 1964, 224.

¹⁸ Krug 1980, 159.

¹⁹ Tudor 1964, 228.

²⁰ Krug 1980, 156-159.

²¹ Pantazi 1998, 49.

constata din Gallia și zonele renane eclipsarea divinităților autohtone de către cele greco-romane, totuși s-ar putea recunoaște un Granus în ipostaza lui Apollo sau un Lenus în ipostaza lui Marte²². Iconografia pieselor din Dacia se aseamănă tematic cu cea specifică epocii romane. Predominante rămân reprezentările magico-religioase. Sub aspect grafic: 42% reprezintă iconografia pantheonului greco-roman, completat cu cel oriental, restul procentajului fiind întregit de: portrete fără intenții de individualizare, imagini de animale, păsări, grylli, gema cu însemne gnostice și creștine, piese cu inscripții sau abrevieri ale numelui. *Pantheonul greco-roman* este reprezentat de următoarele zeități: Minerva, Marte, Jupiter, Mercur, Fortuna, Eros, Ceres, Sol, Diana, Venus, Pan, Victoria, Bonus Eventus, Silvanus, Aesculapius, Bacchus, Roma, Hygia, Leda, Diomedea, Marsyas, Cassandra și Ajax, Nemesis, Meduza. *Zeități egiptene*: Serapis, Isis și Harpocrate. *Zeități orientale*: Thanatos.

O categorie aparte o constituie gemele de tip *abraxas* (jaspuri, agate, pastă de sticlă). Tipul cel mai răspândit este figura cu cap de cocoș (simbol al rațiunii), doi șerpi în loc de picioare (cuvântul și inteligența), un scut într-o mână (înțelepciunea) și un bici în cealaltă (forța). Uneori, apare și inscripția *abraxas* și chiar numele *ABPACAZ* reprezentând numele zeului gnosticilor. Datorită destinației speciale, dar și numărului destul de mic, nu pot fi atribuite unor comunități gnostice și sunt puse mai sigur pe seama soldaților sau negustorilor, totodată poate fi admisă și ipoteza reproducerii fără cunoașterea adevăratei lor valori simbolice (cele două abraxas-uri de la Porolissum). Gemele din Câmpia Română au fost puse pe seama răspândirii creștinismului la nord de Dunăre. Gema cu certe simboluri creștine, datate în sec. II-III, s-a descoperit la Sucidava (doi păuni încadrând o cruce) și Turda (Bunul Păstor)²³. Preferințele pentru reprezentări se făceau în funcție de destinația piesei achiziționate. Astfel, pentru sigilii se alegeau reprezentări cu caracter serios, preferabil portrete²⁴ (scenele erotice vor lipsi din paleta de motive), nu rare erau cazurile în care gemele erau folosite în rețete magice²⁵, iar cele destinate podoabelor aveau un repertoriu iconografic variat și puțin îngrijit²⁶.

Cronologizare

Datarea intaliilor și cameelor descoperite în Dacia s-a făcut de cele mai multe ori decurgând la intervalul cuprins între sec. II-III, neputându-se face o încadrare precisă, chiar dacă s-au inspirat din iconografia monedelor, în cazul de față lipsind inscripțiile. Un element sigur de datare a fost pieptănătura personajelor ce a permis analogii cu moda existentă în timpul anumitor împărați. Se pare, că portretistica a decăzut complet în sec. III²⁷. Amuletele cu puteri magico-astrale sunt produse în număr mare în sec. III, frecvența lor fiind dată de răspândirea credințelor soteriologice orientale dar și de criza religioasă din pantheonul roman. Limita în timp a atelierelor, a fost stabilită în a doua jumătate a sec. al III-lea.

²² Krug 1980, 158.

²³ Pantazi 1998, 47-48.

²⁴ Tudor 1964, 227.

²⁵ Krug 1980, 158.

²⁶ Tudor 1964, 227-228.

²⁷ Krug 1980, 158.

²⁸ Tudor 1964, 228.

Aria de răspândire

Produsele atribuite glipticii locale provin din zone intens colonizate: Romula, Sucidava, Orlea, Napoca, Apulum, Micia, Porolissum, iar răspândirea lor este relativă. Totuși, ținându-se seama de poziția limitrofă a Porolissumului, este foarte posibil ca produsele să fi ajuns în Barbaricum, iar piesele lucrate la Romula au pătruns cu siguranță până pe coasta nordică a Mării Negre, chiar și în Pannonia. Retragera aureliană s-a resimțit și în acest domeniu. O ultimă regenerare a meșteșugului în Câmpia Dunării având loc odată cu anexările din timpul lui Constantin cel Mare. Demnă de amintit în acest context fiind o gemă din jaspis descoperită la Sucidava, care datează din epoca timpurie romano-bizantină²⁹.

În **concluzie**, producția și prelucrarea pietrelor semiprețioase a fost prezentă și în Dacia Romană, ca de altfel în toate provinciile imperiului. Totodată, Dacia a reprezentat un centru de propagare a acestor piese spre alte regiuni (*barbaricum* și Pannonia). Acest meșteșug nu a reprezentat totuși unul foarte răspândit în toate centrele provinciei, limitându-se doar la două mai însemnate: **Romula și Porolissum** (și poate nu întâmplător situate foarte aproape de granițele provinciei, permițând pătrunderea cu ușurință a materiei prime pe de o parte, iar pe de altă parte, propagarea produselor spre alte zone) așa cum reiese din descoperirile numeroaselor rebuturi și tipare, în restul provinciei meșteșugul fiind limitat la câteva officinae cu un tiraj de piese aproape nesemnificativ. În privința calității artistice, gemele din Dacia nu prezintă particularități, înscriindu-se în tabloul general valabil pentru această perioadă a Imperiului roman, cea cuprinsă între sec. II-III p. Hr., marcată de decăderea meșteșugului, schematicism, manieră neîngrijită de redare precum și preferința pentru temele magico-religioase dar mai ales pentru figurile grotești cu caracter ocult.

Le métier de fabrication et de gravées des pierres rares en Dacie Romaine. (Résumé)

L'auteur souligne dans cet article que la produisant des pierres rares gravée est présente en province Dacie comme dans tout les provinces romaine et aussi comme a vieille Rome.

L'existence des ateliers produisant des pierres gravée est attestée par la présence de nombreux déchets répandus sur aire de la ville antique Romula (on connaît jusqu' à présente plus de 180 pièces découvertes seulement dans le territoire de cet ancienne ville roumaine), aussi a Porolissum, et dans le même temps, dans autres centres ont existe probablement des *officinae* plus petites, par exemples a Sucidava, Napoca, Micia etc.

Sur aspecte artistique, les gemmes du Dacie sont des plus modestes parce que lors productions vient dans une époque très tardive et aussi de décadence artistique. Il faut préciser le faite que ce *cavatores gemmarum* possédait des albums de copies provenant des ateliers hellénistiques et roumains. Une autre source était aussi les monnaies roumaines.

²⁹ Pantazi 1998, 44-49.

Du point du vue chronologique on estime que leur production et diffusion datent approximativement du II-III- émie siècle de n. è. La production des gemmes prend fin à la fine du III - émie siècle par suite de la situation critique de la province Dacie, déterminé de l' attaque de la population barbares.

Du point du vu de la propagation est plus possible que ces pierres gravée ont été répandu dans Barbaricum au Nord, aient comme point de la propagation l' ancienne centre Porolissum et aussi au Sud, a partir du Romula, jus' que la Mer Noire et probablement en Pannonie.

Bibliografie

- Ardevan 1986 Ardevan, R., *O gemă de la Gherla*, în *Tibiscum*, VI, p. 227-231.
- Băluță 1971 Băluță, C.L., *O semnificativă camee de la Apulum*, în *Apulum*, IX, p. 347-351.
- Ghiurca 1994 Ghiurca, V., *Încercare de identificare topografică a unor geme romane din Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei*, în *ActaMN*, 31/I, p. 223-230.
- Krug 1980 Krug, A., *Antike Gemmen im Römisch-Germanischen Museum Köln* în *BRGK*, 61, p. 152-260.
- Lako.Gudea 1979 Lako, E., Gudea, N., *Despre o gemă gnostică cu inscripție din Muzeul de Istorie și Artă din Zalău*, în *ActaMP*, III, p. 449 - 451
- Marinoiu 2000 Marinoiu, V., Bratu, V., *Cercetările arheologice de la Bumbești-Jiu, Județul Gorj, Campaniile 1997-1999*, în *Litua*, VIII, p. 25-33.
- Pantazi 1998 Pantazi, A., *Aspecte ale glipticii din Dacia romană*, în *Ziridava*, XXI, p. 43-51.
- Petolescu 1996 Petolescu, C. M., *O gemă antică de la Romula*, în *ArhOlt*, XI, p. 33-36.
- Pop, Găzdac 1993 Pop, C., Găzdac, C., *Câteva geme inedite din Dacia romană*, în *EphNap*, III, p. 143-148.
- Sanie 1972 Sanie, S., *O camee și o gemă de la Barboși*, în *CI*, III, p. 55-58
- Tudor 1936 Tudor, D., *Colecțiile numismatice și arheologice ale lui N. Marva și soarta lor*, în *CN*, 12, p. 193-215.
- Tudor 1964 Tudor, D., *Pietre gravate descoperite la Romula în Apulum* VI, p. 209-229.
- Tudor 1984 Tudor, D., *Quelques découvertes archéologiques de la Dacie Inferieure*, în *Dacia*, VII-VIII, p. 351-357.
- Țeposu-David 1959 Țeposu-David, Lucia, *Un nou abraxas de la Porolissum*, în *SCIV*, X/2, p.463-467.
- Țeposu-David 1964 Țeposu-David, Lucia, *O gemă de la Micia cu reprezentarea lui Harpocrate*, în *SCIV*, XV/2, p. 257-264.

DEPOZITE DE AMFORE SAU INSTALAȚII MILITARE?

Ovidiu Țentea

Întrebarea din titlul acestui material constituie în fapt o dilemă provocată în urma cercetărilor arheologice din extremitatea estică a importantului sit de la Barboși (fig. I.1). Ne referim aici la cercetările cu caracter de salvare întreprinse începând cu trei decenii în urmă în arealul denumit după cartierul gălățean „Dunărea”. Zona a fost puternic distrusă în etape succesive, motiv pentru care cercetările arheologice întreprinse aici au avut un caracter de salvare. Valorificarea științifică a fost realizată într-o formă destul de lacunară, interpretările istorice, însă, au fost extrem de generoase. Situl „Galați, cartierul Dunărea” era considerat a fi o zona antreprenorială în care erau amplasate depozite de amfore (fig. II.1), în proximitatea acestora fiind situată cea mai mare necropolă romană din Moldova¹.

Interpretarea noastră, formulată cu ocazia valorificării cercetărilor arheologice recente realizate în această zonă (fig. I.3), pleda pentru abordarea tuturor descoperirilor arheologice din Barboși și din punctul „cartier Dunărea” ca făcând parte din același sit (fig. I.2). Distanța dintre tumulii din necropola de la Barboși² și cei cartiați în cartierul „Dunărea”³ ar fi de aproximativ 700 metri, porțiunea în care tumulii sau alte complexe funerare nu au fost cartate este tocmai zona cea mai joasă în care au fost realizate numeroase amenajări în perioada modernă. Raportarea la întinderea necropolelor similare din arealul învecinat (*Noviodunum*, *Carsium* sau *Histria*) pleda în opinia noastră pentru luarea în calcul a unei singure necropole, desfășurată de-a lungul drumului, care traversând vadul Dunării, trecea la nord de castrul de la Barboși, urmând cursul Siretului în *Barbaricum*⁴.

Revenind la obiectul prezentării, trebuie semnalată amplasarea obiectivelor, denumite „depozite de amfore”, în limita estică a necropolei (fig. II.1), fiind vorba de structuri constructive denumite în cursul cercetărilor mai vechi „*castellum*”, „Fortificația II”, „Fortificația III” (fig. II.1). Cercetări arheologice au fost efectuate în așa-numitul „*castellum*”. M. Brudiu considera că se poate stabili o cronologie în detaliu a fortificației pe baza amforelor descoperite în trei niveluri diferite de umplere a șanțurilor. Astfel, autorul citat a ajuns la concluzia că fortificația în cauză a durat aproape două secole: prima fază corespunzând unei fortificații timpurii din timpul domniei lui Traian, cele două faze ulterioare fiind atribuite unui depozit de amfore⁵. Alți

¹ Brudiu 1976, p. 85-96; Brudiu 1980, p. 314-320; Brudiu 1981, p. 59-72; Brudiu 1998, p. 209-216; Brudiu 2003, p. 59-62 (nr. 258), p. 171, fig. 16, p. 175, fig. 20, p. 176, fig. 21; Brudiu 2003a, p. 128-129; Brudiu 2004, p. 125-126.

² Pârvan 1913, p. 19, fig. 9.

³ Brudiu 1998, p. 210, fig. 1.

⁴ Țentea, Cleșiu 2006, 52-53.

⁵ Brudiu 1980, p. 319; Brudiu 1981, p. 62-65; Brudiu 1998, p. 210, fig. 1; Brudiu 2003a, p. 128-129; Brudiu 2004, p. 125-126.

autori au formulat opinii mai nuanțate privind funcționalitatea acestei fortificații, însă ipotezele sale sunt adaptate aceleiași cronologii eronate, considerând că aceasta era în fapt un turn de semnalizare, dată fiind vizibilitatea bună la nivelul confluenței Siretului cu Dunărea, iar în fazele ulterioare aceasta ar fi avut un rol comercial (explicația fiind dată de numărul mare de torți de amfore descoperite în șanțurile fortificației, rezultate potrivit autorului citat din ruperea intenționată a acestora ca semn al impozitării amforei respective)⁶. După cum am arătat și cu alte ocazii, amforele descoperite în aceste *fossae* au o proveniență reziduală⁷.

Pe baza analizei amforelor identificate în interiorul șanțurilor, singurele artefacte descoperite, nu se poate oferi o cronologie mai restrânsă a acestora. Acceptând că frecvența lor cea mai mare este pe durata secolului al II-lea, consider că nu este exclus ca fortificația să fi funcționat în prima jumătate a secolului respectiv.

Fortificația se încadrează în tipul fortificațiilor de mici dimensiuni care pot adăposti un grup de soldați în anumite avanposturi, cu misiunea de a supraveghea vaduri, drumuri sau un punct cu o anumită importanță. În aceste circumstanțe, o *vexillatio* putea fi trimisă în vecinătatea garnizoanei, loc în care putea staționa o centurie sau un număr variabil de soldați. Sursele documentare indică faptul că asemenea vexilații puteau fi detașate chiar pentru un anumit număr de ani⁸.

Cele mai apropiate analogii - calculat după dimensiunile fortificațiilor - sunt din Dacia⁹. Exemplele „clasice” pentru fortificațiile de mici dimensiuni (*fortlets*) au fost semnalate în Britannia. Cel mai timpuriu exemplu este la Martinhoe, unde detașamentul care a staționat aici avea probabil misiunea de a supraveghea Canalul Bristol (trei clădiri din interior indicau o garnizoană formată din 80 soldați și un ofițer). În secolul II p.Chr., câteva mici fortificații de acest tip au fost construite în sudul Scoției în timpul ocupației lui Antoninus Pius, spre exemplu Barburgh Mill, cele două barăci ale sale putând găzdui, de asemenea, o centurie¹⁰.

O importantă oportunitate pentru realizarea unei viziuni de ansamblu asupra complexului de clădiri și infrastructuri de la Barboși a fost posibilitatea de a corobora cartările cercetărilor

⁶ Croitoru 2004, p. 85. Faptul că mânerele amforelor se rupeau mai frecvent decât altă parte a recipientului, trebuie să se fi datorat greutateii amforelor respective sau modalității tehnice prin care toarta se aplică pe corpul recipientului, mai degrabă decât o rupere intenționată a acestora pentru a se marca cantitatea de amfore vămuite.

⁷ Țentea 2005, p. 181; Țentea, Cleșiu 2006, p. 48.

⁸ Breeze 1983, p. 43. Pentru o privire de ansamblu vezi și Welfare. Swan 1995, p. 1-27, iar ca sinteză diagrama p. 12-13.

⁹ Abrud (40 x 50) (Moga, Mesaroșiu 1981, p. 141-149; Gudea 1997, nr.20), Boița (45 x 50) (Lupu 1961, p. 411-422; Gudea 1997, nr. 46), Săpata de Jos (35 x 40) (Tudor 1978, p. 298-299; Gudea 1997, nr. 59), iar din Moesia Superior, micile fortificații din în zona Porților de Fier (Gudea 2001, nr. 11a-c, 12a-j)

¹⁰ Pentru discuții despre garnizoana acestui fort vezi Breeze 1974, p. 147 sqq; Breeze 1993, p. 505-510. Barăcile erau protejate de un *murus caespiticius* și un singur șanț - Breeze 1983, p. 45, fig. 33. 34. *Milecastles* și *milefortlets* de pe Valul lui Hadrian și Valul lui Antoninus sunt versiuni mai mici ale acestor fortificații. Cele de pe Valul lui Hadrian par să ofere găzduire pentru 80 sau 32 soldați care aveau misiunea să păzească porțile valului și să supravegheze porțiunea corespunzătoare a valului (Breeze 1983, p. 43-46). Pentru o repertoriere a acestor fortificații din Germania și Raetia, vezi Schönberger 1985, p. 490-493.

arheologice proprii cu cele realizate pe baza fotografiilor aeriene efectuate în timpul celui De-al Doilea Război Mondial de către aviația aliată, demers realizat împreună cu colega Ioana Oltean¹¹. Rezultatele interpretărilor fotografiilor aeriene semnaleză existența unui număr de cel puțin alte două fortificații cu dimensiuni asemănătoare cu cea descrisă, amplasate în interiorul valului Traian-Tuluțești, dar distruse de extinderea orașului în a doua jumătate a secolului trecut, precum și a unui număr destul de mare de posibile turnuri de observație. De asemenea, extinderea necropolei spre nord este considerabilă.

Majoritatea amforelor identificate atât în interiorul șanțurilor micii fortificații, cât și pe teritoriul necropolei, fac parte din aceeași clasă, anume „cu pastă fină”. Acest tip a fost definit prin cumularea unor caracteristici ale formei și ale pastei, amfore cu gâtul lung și pastă fină: *narrow-necked light-clay amphorae*¹². Aceste amfore sunt foarte răspândite pe coastele Mării Negre, în special în nord și vest, circulând foarte puțin în Mediterana, fiind atestate în toate situările dobrogene între finele secolului I p.Chr. și pe durata secolului următor, fiind unul dintre cele mai răspândite tipuri de amfore în provinciile din zona Dunării de Jos¹³. În secolele II-III p.Chr. au fost extrem de răspândite în nordul Mării Negre, atât în așezările și mormintele carpice (fig. IV.1) sau sarmatice, precum și în zonele orașelor grecești și în mediul Cemjahov din silvostepă, în special în morminte (fig. IV.2)¹⁴. Răspândirea acestor amfore a fost semnificativă și în zonele din vestul Mării Negre. Câteva exemplificări în acest sens pot fi în fortificații de pe cursul Dunării din Moesia Superior sau în Dacia.

Judecând după *tituli picti* și după urmele de rășină din interiorul unor exemplare, acest tip a fost folosit pentru transportul vinului. Dimensiunile relativ mici și atestarea lor frecventă în mormintele barbare ar indica un comerț destul de intens cu vin din zona sudului Mării Negre¹⁵.

Concluziile care reies așadar din studierea amforelor respective, precum și din datele

¹¹ Țentea, Oltean 2006, pl. 3, 4.

¹² Šelov 1986, p. 395-400; Abadie-Reynal 1999, p. 256; Vnukov 2004, p. 407-415; Opaïț 1974, 31 - tipul cuprinde șase variante, considerate a fi etape evolutive ale așa-numitei amfore „pseudo-cos”. În literatura de specialitate din România, aceste amfore pot fi întâlnite în diferite alte clasificări: Rădulescu 2, Scorpan I, Opaïț VI, Suceveanu LIV, Paraschiv 3 (Rădulescu 1976, p. 102, pl. I. 2, 2a, 3, 3a; Scorpan 1977, p. 269; Opaïț 1980, p. 301; Suceveanu 2000, tipul LIV; Paraschiv 2002, p. 170-171). Variantele descoperite în cursul cercetărilor noastre și la care voi face trimitere sunt B, C și varianta de tranziție C-D (Šelov B = Zeest 64 / Šelov C = Zeest 94 / Šelov D = Zeest 104-105). Originea acestor amfore pare a se situa în perioada elenistică, ele fiind produse cel mai probabil în Heracleea Pontică. Producția acestui tip de amfore la Heracleea se încadrează în intervalul cronologic cuprins între al doilea sfert al secolului I p.Chr. și epoca romană târzie. În secolele II-III p.Chr. a fost cel mai popular tip de amforă din zona sudică a Mării Negre (Vnukov 2004, p. 415).

¹³ Abadie-Reynal 1999, p. 256; Dyczek 2001, p. 215. Moesia Inferior: Barboși (Sanie 1981, p. 135, pl. 32/6, 34/2; p. 136, pl. 32/2), *Noviodunum* (Simion 1984, p. 84, 496, pl. XII.3,4), *Arrubium* (Paraschiv 2004, p. 143, 150, pl. II.1), *Histria* (Alexandrescu 1966, p. 511, pl. 79/XVI, 1-24; p. 531 pl. 99/XXX, 6-8), *Tomis* (Lungu, Chera 1986, p. 92, 108, pl. VI/62), *Novae* (Kovalevskaya 1998, p. 167-168); Moesia Superior (Bjelajac 1996, tip XIX, 65-67); Dacia (Ardeț 2006, tip 6b, 6c).

¹⁴ Bichir 1973, p. 90-92, 372, pl. CLVI/4-5, p. 373, CLVII/1-5, CLVIII/1, 3, 4; Grosu 1990, p. 133 - tip A5. A se vedea și harta la Kropotkin, Kropotkin 1988, fig. 1 (apud Dyczek 2001, fig. 137).

¹⁵ Dyczek 2001, p. 219. În cazul analizei unei amfore de la Schela, jud. Galați, s-a tras concluzia că aceste amfore erau folosite și pentru transportul uleiului de măsline – Brudiu 1976a, p. 159-163.

arheologice și cartările realizate din fotografiile aeriene, pledează pentru atribuirea construcțiilor respective unor fortificații de mici dimensiuni, făcând parte dintr-o rețea de infrastructuri existente în interiorul liniei fortificate Traian – Tuluțești.

Pe baza analizei amforelor identificate în interiorul șanțurilor, singurele artefacte descoperite, nu se poate oferi o cronologie mai restrânsă a acestora. Acceptând că frecvența lor cea mai mare este pe durata secolului al II-lea, consider că nu este exclus ca fortificația să fi funcționat în prima jumătate a secolului respectiv¹⁶. Se poate presupune funcționarea acestor mici fortificații începând cu domnia lui Traian, apoi, odată cu amplele construcții care au avut loc în castrul de la Barboși și cu realizarea valul Galațiului, în timpul domniei lui Hadrian¹⁷. unele dintre acestea ar fi putut fi dezafectate.

Amphorae storehouses or military instalations?

(Summary)

The archaeological and epigraphical documentation of the Roman *territorium* inside the Traian – Tuluțești *vallum*, located on the left bank of the Danube, in the area where the Siret River meets the Danube, is well known especially due to the discoveries made inside the fortress and settlement at Barboși and more recently, following rescue excavations, the site from Galați city, „Dunărea” neighborhood (located 1.5 km east of Barboși), on Danube's bank.

Our observations will focus on the recent research undertaken in the roman fortlets located in the *territorium*. It was considered, for example, that a detailed chronology of the fortress can be established with the aid of the amphorae discovered in three different layers of filling in the ditches. Therefore the fortress in question would have functioned for almost two centuries. The identification of the amphorae in several layers of filling in the ditches cannot represent an argument for establishing a chronology of the fortlet functioning phases in the absence of the internal stratigraphy. During the 2004 research campaign we noticed that the ditches' slopes bear no traces of the usual maintenance work undertaken by the soldiers of the garrison, in some places the slopes being difficult to be traced, their upper parts collapsing immediately after the fortlet was abandoned. Thus, the amphorae – apart from their earlier or later datation– discovered following archaeological investigation in the fortlet ditches, are simple residues.

During the 2004 campaign, inside the ditches were discovered an important number of *narrow-necked light-clay amphorae*. Accepting the fact that the frequency for these artifacts is greater for the 2nd century A.D., consider that it is possible for the fortlet to have functioned in the first half of the same century. Judging after the *tituli picti* and the traces of resin inside some of the recipients, I consider that this type of amphora was used for transporting wine. These amphorae are wide-spread on the shores of the Black Sea, especially on the northern and western shores, and are rarely found in the Mediterranean space.

The fortlet allows considering this structure as belonging to the category of small fortlets used for sheltering groups of soldiers in certain outposts, with the mission of surveying

¹⁶ Țentea. Cleșiu 2006, p. 48.

¹⁷ Gostar 1965, p. 146; vezi și Croitoru 2004, p. 90.

fords, roads or places of specific strategic importance. In these circumstances, a *vexillatio* could be sent near the garrison, in a place where a *centurio* or a variable number of soldiers could be stationed. The sources indicate that such vexillations could be deployed as mentioned even for as long as several years.

Based on the interpretation of the historical aerial photographs (made by dr. Ioana Oltean) the limes installations on the left bank of the Danube around the modern town of Galați would have included at least 4 or 5 small fortifications (fortlets) along with a number of watchtowers. They extended as far as 6.5 kilometers away from the line of the Danube within the territory enclosed by the Traian-Tulucești *vallum* and, if they were contemporary, the fortlets were sufficiently close together to facilitate communications and control of the territory (Țentea, Oltean - forthcoming).

Bibliografie

- Abadie-Reynal 1999 Abadie-Reynal, C., *Les amphores romaines en Mer Noire (Ier – 4e s.)*, (Y. Garlan ed.), Production et commerce des amphores anciennes en Mer Noire, Aix-en-Provence, p. 255-264.
- Alexandrescu 1966 Alexandrescu, P., *Necropola tumulară. Săpături 1955-1961*, Histria II, E. Condurachi (ed.), București, p. 133-294.
- Ardeț 2006 Ardeț, A., *Amforele romane din Dacia romană*, Cluj-Napoca.
- Bichir 1973 Bichir, Gh., *Cultura carpică*, București.
- Bjelajac 1996 Bjelajac, L., *Amfore Gornjo Mezijskog Podunavlja*, Belgrad.
- Breeze 1974 Breeze, D., *The Roman Fortlet Barburgh Mill, Dumfriesshire*. *Britannia* 5, p. 130-162.
- Breeze 1983 Breeze, D.J., *Roman Forts in Britain*, Aylesbury.
- Breeze 1993 Breeze, D., *The garrisoning of Roman Fortlets*, în Breeze, D., Dobson, B., *Roman Officers and Frontiers*, Stuttgart.
- Brudiu 1976 Brudiu, M., *Un cavou roman descoperit la Galați*, SCIVA 27, 1, p. 85-96.
- Brudiu 1976a Brudiu, M., *O amforă cu ulei de măsline descoperită la Schela, jud. Galați*, Muzeul Național 3, p. 159-163.
- Brudiu 1980 Brudiu, M., *Săpăturile de salvare din castellum de pământ (sec. II – III e.n.)*, MCA 14, p. 314-320.
- Brudiu 1981 Brudiu, M., *Un castellum roman descoperit la Galați și semnificația lui*, *Danubius* 10, p. 59-72.
- Brudiu 1998 Brudiu, M., *Drumul roman prin Moldova de Jos între intuiție și realitățile arheologice*, *Pontica* 31, p. 217-225.
- Brudiu 2003 Brudiu, M., *Lumea de sub tumuli din sudul Moldovei. De la indo-europeni la turanicii târzii – mărturii arheologice*, București
- Brudiu 2003a Brudiu, M., *Galați, jud. Galați. Punct: cartier Dunărea*, CCA 2002 (2003), p. 128-129.
- Brudiu 2004 Brudiu, M., *Galați, jud. Galați. Punct: cartier Dunărea*. CCA 2003 (2004), p. 125-126.

- Croitoru 2004 Croitoru, C., *Fortificațiile liniare romane în stânga Dunării de Jos (secolele I-IV p. Chr.)*(I), Galați.
- Dyczek 2001 Dyczek, P., *Roman Amphorae of the 1st-3rd Centuries AD Found on the Lower Danube. Typology*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warsaw.
- Grosu 1990 Grosu, V.I., *Hronologija pamjatnikov sarmatskoj kul'tury Dnestrovsko-Prut'skogo mezhdureč'ja*, Kișinev.
- Gudea 1997 Gudea, N., *Der dakische Limes. Materialien zu seinen Geschichte*. Sonderdruck aus JRGZM 44, p. 1-113.
- Gudea 2001 Gudea, N., *Die Nordgrenze der römischen Provinz Obermoesien. Materialien zu ihrer Geschichte (86-275 n. Chr.)*. Sonderdruck aus JRGZM 48, p. 1-118.
- Kovalevskaia 1998 Kovalevskaia, u.L., *Svetlogloniennyje Amfory I v. Po Chr. iz orincipia v Nove. Zasyr jamy No 4*. Novensia 11, p. 163-174.
- Kropotkin, Kropotkin 1988 Kropotkin, A. V., Kropotkin, V. V., *Severnaja granica razprostrenienija amfor rimskovo vremeni v Vostočnoj Evropie*. V.V. Kropotkin (ed.) Mogilniki černjakovkoj kul'tury, Moskva.
- Lungu, Chera 1986 Lungu, V., Chera, C., *Contribuții la cunoașterea complexelor funerare de incinerare cu „rug-busta” de epocă elenistică și romană de la Tomis*, Pontica 19, p. 89-111.
- Lupu 1961 Lupu, N., *Săpăturile de la Boița*, MCA 7, p. 411-422.
- Moga, Mesaroșiu 1981 Moga, V., Mesaroșiu, V., *Cercetări arheologice de la Abrud*, Apulum 18, p. 141-149.
- Opați 1974 Opați, A., *Local and Imported Ceramics in the Roman Province of Scythia (4th – 6th centuries AD)*, BAR IntSer.
- Opați 1980 Opați, A., *Considerații preliminare asupra amforelor romane și romano-bizantine din Dobrogea*, Peuce 8, p. 291-327.
- Paraschiv 2002 Paraschiv, D., *Amfore pontice romane și romano-bizantine în zona Dunării de Jos*, ArhMold 25.
- Paraschiv 2004 Paraschiv, D., *Noi descoperiri arheologice de epocă romană la Măcin*, Peuce S.N. II (15), p. 143-152.
- Pârvan 1913 Pârvan, V., *Castrul dela Poiana și drumul roman prin Moldova de Jos*, ARMSI, II, 36/4, p. 1-38 (14-27).
- Rădulescu 1976 Rădulescu, A., *Amfore romane și romano-bizantine din Scythia Minor*, Pontica 9, p. 99-114.
- Sanie 1981 Sanie, S., *Civilizația romană de la est de Carpați și romanitatea de pe teritoriul Moldovei*, Iași.
- Schönberger 1985 Schönberger, H., *Die römischen Truppenlager der frühen und mittleren Kaiserzeit zwischen Nordsee und Inn*, BerRGK, 66, p. 324-497.
- Scorpan 1977 Scorpan, C., *Contributions à la connaissance de certains types céramiques romano-byzantins (IVe-VIIe siècles) dans l'espace istro-pontique*, Dacia N.S. 21, p. 269-297.

- Šelov 1986 Šelov, D.B., *Les amphores d'argile claire des premiers siècles de notre ère en Mer Noire*, J.-Y. Empereur, Y. Garlan (éd.), Recherches sur les amphores grecques. Actes du colloque international (Athènes, 10-12 Septembre 1984), Athènes, Bulletin de Correspondance Hellénique. Supplément 13, p. 395-400.
- Simion 1984 Simion, G., *Descoperiri noi în necropola de la Noviodunum. Raport preliminar*, Peuce 9, p. 75-96, 461-502.
- Suceveanu 2000 Suceveanu, Al., *Histria X, Ceramica romană din secolele I – III p.Chr*, București.
- Tudor 1978 Tudor, D., *Oltenia Romană'*, București.
- Țentea 2005 Țentea, O., *Despre două puncte din sistemului defensiv roman de la Dunărea de Jos – semnalări și ipoteze*, Argessis 14, p. 179-186.
- Țentea, Cleșiu 2006 Țentea, O., Cleșiu, S., *Fortificația și necropola romană de la Galați, cartier „Dunărea”*. Raport arheologic, Cercetări Arheologice 13, p. 39-88.
- Țentea, Oltean 2006 Țentea, O., Oltean, Ioana A., *The Lower Danube Roman Limes at Galați (Romania). Recent results from excavation and aerial photographic interpretation*, Limes XX: Proceedings of the XXth International Congress of Roman Frontier Studies. Papers from the 20th Limes conference, held in Léon, Spain (în curs de apariție).
- Vnukov 2004 Vnukov, S.Yu., *Pan-roman amphora types produced in the Black Sea Region*, (J. Eiring, J. Lund eds.), Transport Amphorae and Trade in the Eastern Mediterranean, Acts of the International Colloquium at the Danish Institute at Athens, September 26-29, 2002 (Monographs of the Danish Institute at Athens 5), Athens, p. 407-415.
- Welfare, Swan 1995 Welfare, H., Swan, V., *Roman Camps in England*, London.

Lista ilustrațiilor

Fig. I.1. Fortificațiile romane din zona curburii Dunării în perioada Principatului

Fig. I.2. Siturile arheologice Galați, cart. Dunărea și Barboși

Fig. I.3. Galați, cart. Dunărea - planul cercetărilor arheologice din anul 2004

Fig. II.1. Galați, cart. Dunărea planul sitului (după Brudiu 1998, p. 210, fig. 1)

Fig. II.2. Galați, cart. Dunărea - planul cercetărilor arheologice din anul 2004

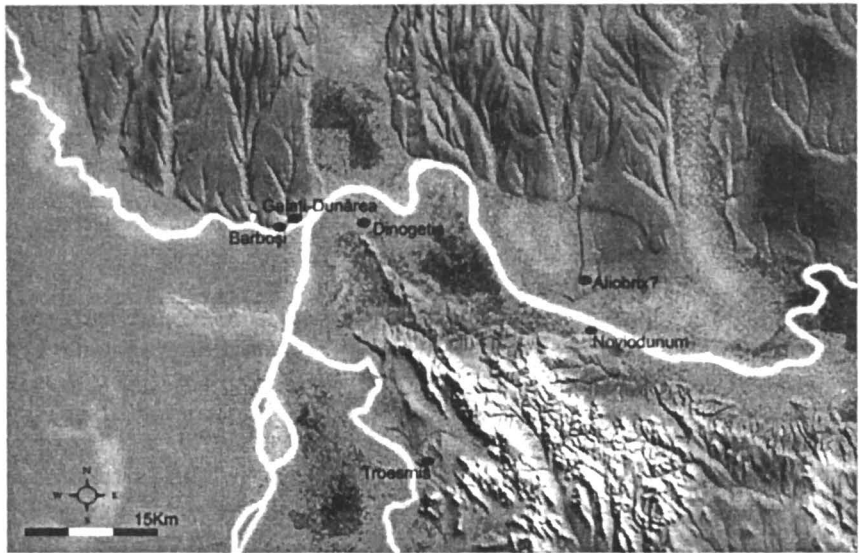
Fig. III.1. Galați, campania 2004 - „castellum”, fossa I

Fig. III.2. Amfora tip Šelov B

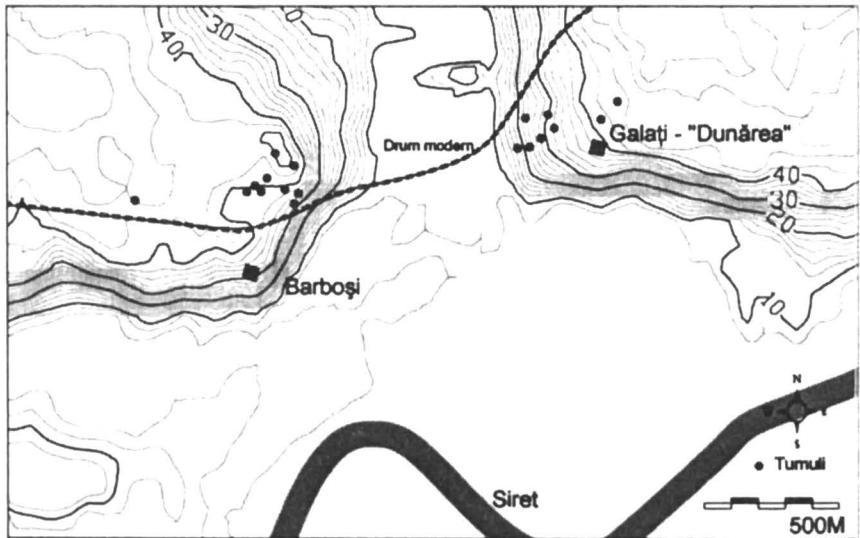
Fig. III.3. Schema evolutivă a amforelor heracleene (sec. I a. Chr. - sec. III p. Chr) - după Vnukov 2004, p. 414, fig. 7

Fig. IV.1. Distribuția amforelor tip „*narrow-necked light-clay*” în Moesia Inferior și în arealul culturii carpice (după Dyczek 2001, passim)

Fig. IV.2. Distribuția amforelor „*narrow-necked light-clay*” la nordul Mării Negre (după Kropotkin, Kropotkin 1988, fig. 1)

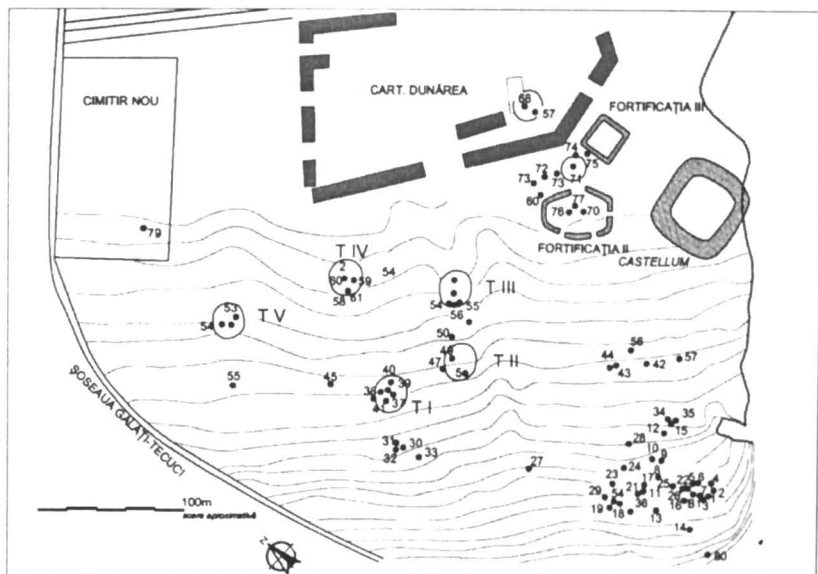

1

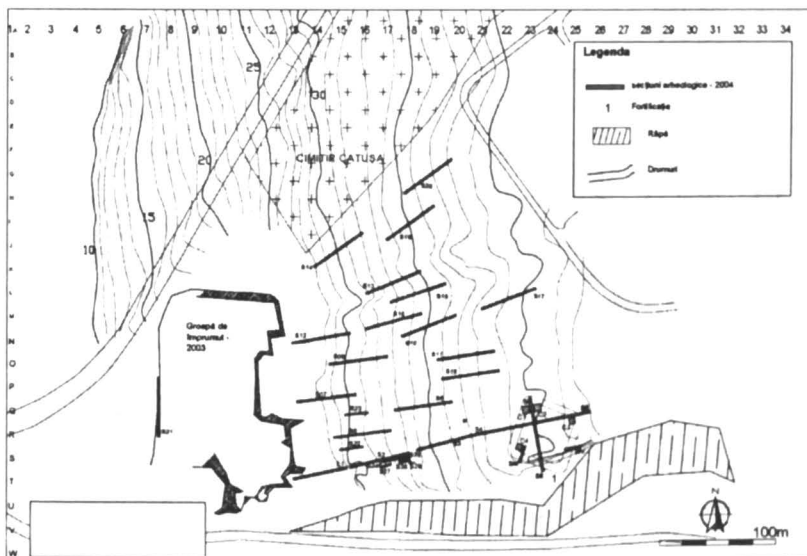

2

Fig. 1 1. Fortificațiile romane din zona curburii Dunării în perioada Principatului
2. Siturile arheologice Galați, cart. Dunărea și Barboși

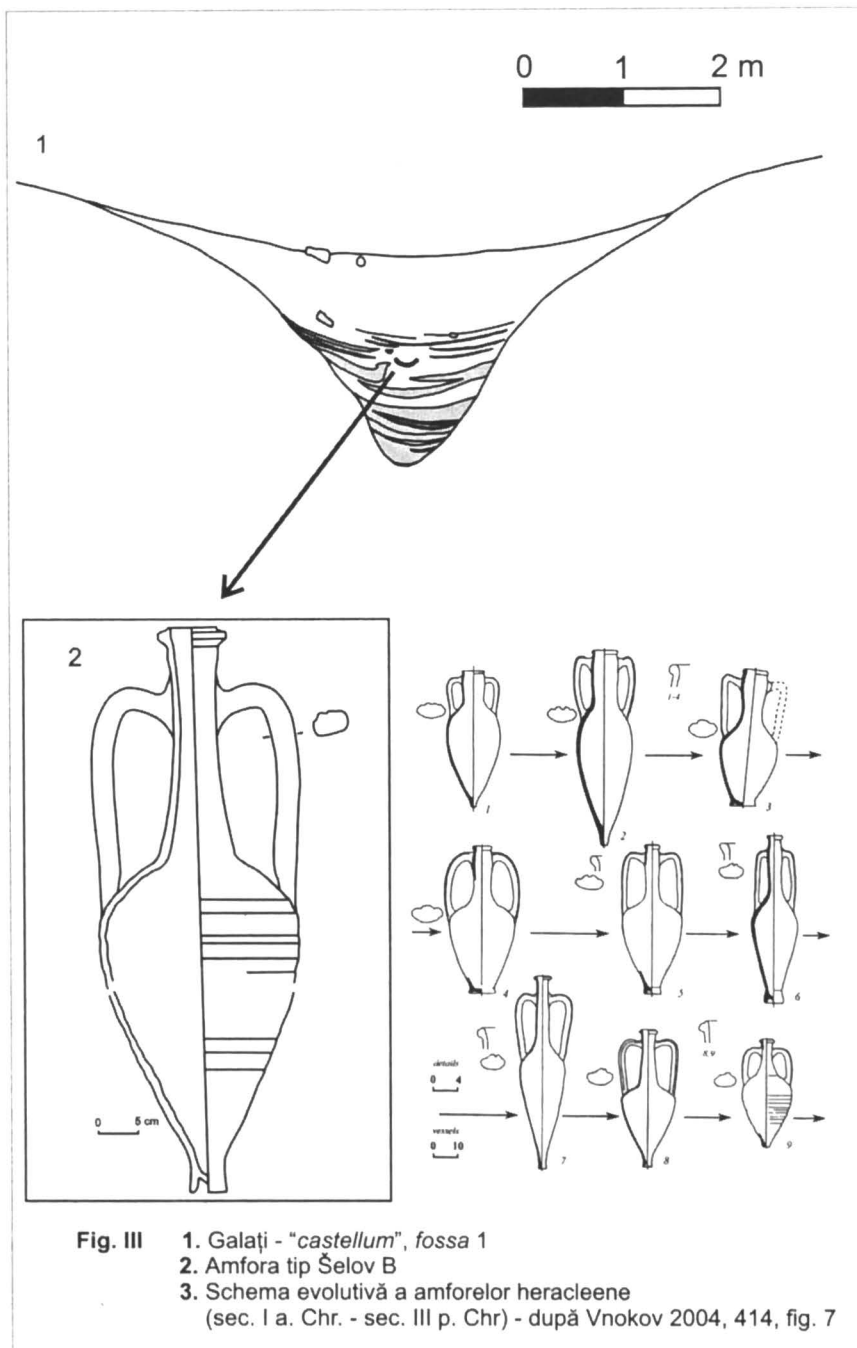

1

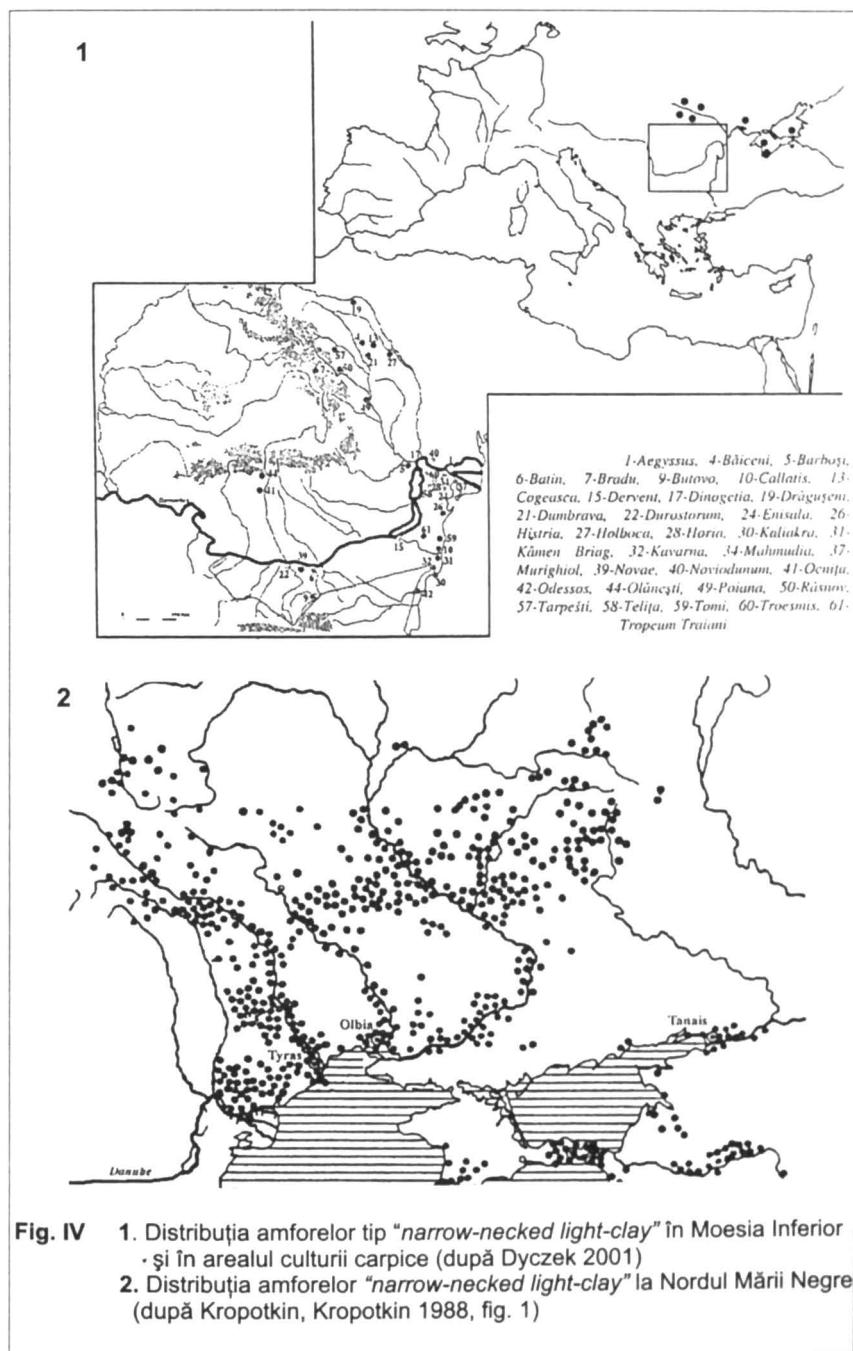

2

Fig. II 1. Galați, cart. Dunărea - planul sitului (prelucrare după Brudiu 1998, 210 fig. 1)
2. Galați, cart. Dunărea - planul cercetărilor arheologice din anul 2004

Fig. III 1. Galați - "castellum", fossa 1
 2. Amfora tip Șelov B
 3. Schema evolutivă a amforelor heracleene
 (sec. I a. Chr. - sec. III p. Chr) - după Vnokov 2004, 414, fig. 7

IMPORTURI DE *TERRA SIGILLATA* DE LA WESTERNDORF LA TIBISCUM / JUPA. CLĂDIREA I (ATELIERUL DE STICLĂ)

Marinela Trăilă Țundrea

Centrul de olărie de la Westerdorf, de pe râul Inn, se află la granița dintre Raetia și Noricum. Atelierele de la Westerdorf au fost înființate în ultima treime a secolului II p. Chr., când meșterii *Comitalis* și *Helenivs* și-au deschis aici atelierele lor. În scurt timp, centrul de la Westerdorf ajunge să domine exportul în zona provinciilor dunărene¹. Înființarea atelierelor de la Westerdorf a fost pusă în legătură cu distrugerile suferite de centrul de la Rheinzabern în urma războaielor marcomanice, pentru a satisface nevoile comerciale din Noricum, Pannonia și Dacia. Prin urmare, înființarea centrului de producție de la Westerdorf, în apropierea celui de la Rheinzabern, demonstrează stabilitatea economică în zonă și în relațiile cu provinciile dunărene².

Ceramica de tip *terra sigillata* de la Westerdorf a fost descoperită frecvent în Noricum și Pannonia. Mai la est, în zona Balcanilor, la fel ca și la vest de Rin, produsele acestor ateliere sunt rare³. Limita răspândirii lor în Barbaricum ar fi vestul Slovaciei și centrul Poloniei. De acolo, vor ajunge câteva bucăți în Danemarca și Suedia. În Germania de mijloc, produsele de la Westerdorf au fost descoperite în zona Elbei⁴.

Datarea generală a producției este 180-260 p. Chr., dar este posibil ca activitatea acestui centru să se fi încheiat mai devreme, în 233 p. Chr., datorită distrugerii atelierelor de către alamanii⁵. În jurul anului 233 p. Chr. erau încă utilizate vasele produse la Westerdorf, chiar dacă, din 233 până la jumătatea secolului III p. Chr., *Helenivs* și *Dicanvs* încep să producă sigillate la Pfaffenhofen⁶. Există o diferență de timp între încetarea producției, acceptată de majoritatea cercetătorilor ca fiind în anul 233 p. Chr., și datarea vaselor exportate în diferite provincii, tocmai datorită faptului că vasele au mai fost utilizate după încetarea activității. Astfel, în Moesia, vasele de la Westerdorf apar în prima jumătate a secolului III p. Chr., deci încă aproximativ 20 de ani după stoparea producției⁷. Aceeași datare, în prima jumătate a secolului III p. Chr., a vaselor de la Westerdorf se întâlnește și în Dacia⁸.

Fragmentele de vase de tip *terra sigillata* de la Tibiscum-clădirea I (atelierul de sticlă)⁹

¹ Laser 1998, p. 13.

² Dimitrova-Milceva 2000, p. 17.

³ Laser 1998, p. 13.

⁴ Laser 1998, p. 13.

⁵ Bjelajac 1990, p. 195.

⁶ Kellner 1976, p. 78.

⁷ Bjelajac, 1990, p. 196.

⁸ Isac, Rusu, Băluță 1979, p. 232-233; Isac 1981, p. 112 și urm.

⁹ Mulțumesc d-nei prof. univ. dr. Doina Benea, pentru bunăvoința de a-mi oferi spre studiu fragmentele de tip *terra sigillata* din atelierul de sticlă.

provin din atelierele meșterilor *Comitalis* și *Helenivs*. S-a păstrat și o șampilă de olar SEVERINF – *Severinvs*, din cercul lui *Helenivs*. *Severinvs*, posibil *Severianvs*, mai este atestat la Rheinzabern, unde a produs și vase lise de forma Drag. 32¹⁰, și la Heiligenberg, din timpul lui Hadrian până la sfârșitul epocii Antoninilor; în timpul lui Marcus Aurelius activa deja la Westerndorf¹¹.

Fragmentele au fost descoperite în S I (1978-1980), adâncime 0,50-1,00 m, unde apare un nivel de locuire castaniu deschis, cu urme de lemn ars. Acest nivel este datat în prima jumătate a secolului III p. Chr. De asemenea, au mai fost descoperite fragmente de *terra sigillata* în clădirea I camera 4, 0,90-1,20 m¹². Aici au fost descoperite ștampele tegulare de tip MID-datate mijlocul secolului III p. Chr., monede de la Septimius Severus-Caracalla-datate 209 p. Chr. și Filip Arabul-datate 244-249 p. Chr.¹³.

De la *Comitalis* au ajuns în atelierul de sticlă 4 fragmente de *terra sigillata*. *Comitalis* este considerat primul meșter de la Westerndorf. El lucrat alături de un grup de olari: *Erotvs*, *Decminvs*, *Venerivs*, *Luppo* și *Iassvs*¹⁴. Vasele lui *Comitalis* sunt ușor de recunoscut, după ovele specifice - Kellner E1 și E2. În cazul lui *Erotvs*, vasele lui nu au linia de sub ove (E1). Linia de sub ove apare însă la *Decminvs*, *Venerivs* și *Lvppo* (E2). În unele cazuri, chiar forma vasului ajută la identificarea olarilor. *Erotvs* și *Decminvs* au produs atât forma Drag. 37, cât și Drag. 30. *Venerivs* și *Iassvs* au produs doar Drag. 37, iar *Lvppo* doar Drag. 30¹⁵. Elementele de decor sunt, aproape fără excepție, preluate de la Rheinzabern, unde meșterul a lucrat înainte de a veni la Westerndorf. Excepție fac doar câteva tipuri decorative preluate de la Lezoux și câteva împrumuturi locale de la *Helenivs*¹⁶. *Comitalis*, *Lvppo* și *Decminvs* au produs și vase lise. *Comitalis* și grupul său au produs sigilate în perioada Commodus-Septimius Severus¹⁶.

Helenivs a produs 6 vase descoperite în clădirea I. Meșterul *Helenivs* a avut o activitate bogată, lucrând, la început, în atelierele din pădurea de la Argonne: la Les Allieux și la Lavoye, următorul loc fiind la Rheinzabern. De aici, pleacă la Westerndorf, unde lucrează, pentru un timp, alături de *Comitalis*. *Helenivs* își fondează apoi propriul său atelier și devine cel mai productiv olar de la Westerndorf¹⁹. *Helenivs* folosește 8 tipuri de ove. În afară de cele 99 de tipuri decorative proprii, *Helenivs* preia și tipuri de la *Comitalis*. Lucrează alături de 15 asociații: unul dintre ei fiind și *Saciro* care semnează un vas descoperit la Dierna²¹. Dacă acceptăm faptul că începutul producției lui *Comitalis* ar putea fi totuși în 180 p. Chr., atunci *Helenivs*

¹⁰ Biegert, Lauber 1995, p.617, nr.502.

¹¹ Kiss, 1946-1948, p.232.

¹² Benea, 2004, p.156, p.161.

¹³ Benea 2004, p.156 și urm.

¹⁴ Streitberg 1971, p.326 și urm.

¹⁵ Kellner 1981, p.123-124; Streitberg 1971, p.329.

¹⁶ Kiss 1946-1948, p.217.

¹⁷ Biegert, Lauber 1995, p.656.

¹⁸ Gabler 2001, p.108; Gabler 2002, p.240-241; Vamos 2002, p.59.

¹⁹ Kiss 1946-1948, p.219.

²⁰ Kiss 1946-1948, p.218.

²¹ Isac 1976, p.172.

care a lucrat ca bowl-finisher în atelierul lui *Comitalis*, și-a început activitatea pe cont propriu între 200-220 p. Chr., cel mai probabil în jurul lui 210 p. Chr. și a încetat să mai lucreze în 233 p. Chr.²².

Concluzii

Fragmentele ceramice de tip *terra sigillata* din clădirea I-atelierul de sticlă provin, în totalitate, din centrul de la Westerndorf. Vasele descoperite au fost produse în atelierele meșterilor *Comitalis* și *Helenivs*. Acest fapt susține afirmația că, la Tibiscum, s-au realizat numeroase importuri din acest centru. Importul de vase de la Westerndorf s-a realizat de la începutul secolului III-epoca Severilor până la mijlocul secolului III p. Chr.

Catalog

1. Drag.37, ove (Kellner 1981, E1)-COMITALIS-EROTVS, motiv cruciform (Kiss 1946-1948, VI/71, Isac 1981, pl III/10)-COMITALIS, HELENIVS, motiv decorativ (Kiss 1946-1948, IV/45, VI/61)-COMITALIS, HELENIVS, atelier sticlă, SI/1979, MB 8420

Westerndorf, stilul lui COMITALIS-EROTVS, prima jumătate a sec. III p. Chr.

2. Drag.37, Faun (Kellner 1976, Abb.18,2, Kellner 1981, p.130,8, Kiss 1946-1948, IV/8, motivul este preluat după M 94 de la Rheinzabern-COMITALIS IV)-COMITALIS-EROTVS, DECMINVS, atelier sticlă, SI/1979, MB 8427

Westerndorf, stilul lui COMITALIS-EROTVS, DECMINVS, prima jumătate a sec. III p. Chr.

3. Drag.37, *Abundantia* cu cornul (Kellner 1981, p. 128,3, motivul este preluat după M 35 de la Rheinzabern)-COMITALIS-EROTVS, DECMINVS, LVPPQ, Marte (Kellner 1981, p.128,5)-COMITALIS-EROTVS, DECMINVS, LVPPQ, atelier sticlă, SI/1979 MB 8427

Westerndorf, stilul lui COMITALIS-EROTVS, DECMINVS, LVPPQ, prima jumătate a sec. III p. Chr.

4. Fragment cu ove (Kellner 1981, E1) - COMITALIS-EROTVS, atelier sticlă, SI/1979, MB 8422

Westerndorf, stilul lui COMITALIS-EROTVS, prima jumătate a sec. III p. Chr.

5. Drag.37, ștampila SEVERINF-SEVERINVS, din cercul lui HELENIVS, ove (Kiss 1946-1948, V/6)-HELENIVS, atelier sticlă, SI/1979 MB 8416

Westerndorf, SEVERINVS- HELENIVS, prima jumătate a sec. III p. Chr.

6. Drag.37, ove (Kiss 1946-1948, V/4)-HELENIVS, decor cu medalioane (Kiss 1946-1948, VI/80)-HELENIVS, atelier sticlă, SI/1979, MB 8416

Westerndorf, stilul lui HELENIVS, prima jumătate a sec. III p. Chr.

7. Drag.30, amoraș spre stânga (Bjelajac 1990, T44/462, motiv originar de la Lavoye)-HELENIVS, cerc dințat (Bjelajac 1990, T46/491)- HELENIVS, spirală (Bjelajac 1990, T46/490), rozetă (Isac 1981, pl. IV/18)-HELENIVS, atelier sticlă, clădirea I, camera 4, 0,90-1,20 m, MB 24973

---

²² Lebegyev, Marton 2003, p.175.

Westerndorf, stilul lui HELENIVS, prima jumătate a sec. III p. Chr.

8. Drag.37, ove (Kiss 1946-1948, V/6)-HELENIVS, suflător în fluier (Kiss 1946-1948, V/27)-HELENIVS, astragal (Kiss 1946-1948, VI/74)-HELENIVS, atelier sticlă, S I/1979, carou 4-5. 0-0,25 m, MB 8416

Westerndorf, stilul lui HELENIVS, prima jumătate a sec. III p. Chr.

9. Drag.37, ove (Kiss 1946-1948, V/6)-HELENIVS, decor cu medalioane cu astragal (Kiss 1946-1948, VI/80)-HELENIVS, atelier sticlă, S I/1979, MB 8417

Westerndorf, stilul lui HELENIVS, prima jumătate a sec. III p. Chr.

10. Fragment cu medalioane și astragale (Kiss 1946-1948, VI/80)-HELENIVS, atelier sticlă, S I/1979, MB 8422

Westerndorf, stilul lui HELENIVS, prima jumătate a sec. III p. Chr.

Imports of *Terra Sigillata* from Westerndorf at Tibiscum - Jupa. The building I (the Glass Workshop) (Summary)

The sigillata vessels discovered at Tibiscum, building I- the glass workshop, comes all of them, from the production center of Westerndorf. There are 10 vessels, manufactured by *Comitalis* and *Helenivs*. The great number of sigillata fragments means that the imports were regularly and can be connected with the glass workshop prosperity. Tibiscum is the center that has the greatest number of Westerndorf sigillata vessels, comparing to the roman province Dacia. The beginning of import period was in the reign of Septimius Severus and ended in the middle of the III century. The first half of the III century represents the greatest economic development period to the roman municipium- Tibiscum.

Bibliografie

- Benea 2004   Benea, Doina, *Atelierele romane de mărgele de la Tibiscum*, Editura Excelsior Art, Timișoara.
- Bjelejac 1990   Bjelajac, Ljiljana, *Terra Sigillata u Gornjoj Meziji*, Stampa GR0 Cultura, Beograd.
- Biegert, Lauber 1995   Biegert, Susane, Lauber, Johannes, *Töpferstempel auf glatter Sigillata vom vorderen westrätischen Limes*, în *Fundbericht aus Baden-Württemberg*, Band 20, 547-666.
- Dimitrova-Milceva 2000   Dimitrova Milceva, Alexandra, *Terra sigillata und dunnwandige Keramik aus Moesia Inferior (Nordbulgarien)*, Sofia.
- Gabler 2001   Gabler, Denes, *A Balacai terra sigillatak 3*, în *Balacai Kozlenezek* 6, 97-140.
- Gabler 2002   Gabler, Denes, *Terra sigillatak az Aquincumi canabaeol*, în *Budapest Regisegei*, 35, 1, 227-265.
- Isac 1976   Isac, D., *Helenivs și Saciro de la Westerndorf. Considerații asupra unui vas terra sigillata de la Orșova*, în *ActaMN*, 13, 169-175.

**Importuri de *terra sigillata* de la Westerndorf la Tibiscum / Jupa
Clădirea I (atelierul de sticlă)**

- Isac, Rusu, Băluță 1979 Isac, D., Rusu, M., Băluță, C.L., *Descoperiri de terra sigillata la Apulum*, în *Apulum*, XVII, 225-261.
- Isac 1981 Isac, D., *Terra sigillata de la Tibiscum*, în *Apulum* 19, 109-123.
- Kellner 1976 Kellner, Hans-Jorg, *Die Sigillata 1969*, în *BVbl* 41, 48-80.
- Kellner 1981 Kellner, Hans-Jorg, *Die Bildstempel von Westerndorf, Comitalis und lassvs*, în *BVbl*, 46, 121-189.
- Kiss 1946-1948 Katalin, Kiss, *A Westerndorfi Terra-Sigillata Gyar.* în *ArchÉrt.* VII-VIII-IX, 216-274.
- Laser 1998 Laser, Rudolf, *Terra Sigillata Funde aus den östlichen Bundeslanden*, în *MRK*, 13.
- Lebegyeer J.,
Márton A. 2003 *Újabb terra sigillata leletek az Aquincum Katonavárosi canabal területéről*, în *ArchÉrt*, 128, 1-2, 125-176.
- Streitberg 1971 Streitberg, Gerald, *Der Kreis des COMITALIS*, în *BVbl*, 36, 2, 325-331.
- Vamos 2002 Péter, Vámos, *Fazekasmhely az Aquincumi Canabae deli reszen*, în *ArchÉrt*, 127, 1-2, 5-87.

RELAȚIILE COMERCIALE ALE ANTICULUI TIBISCUM CU PROVINCIILE IMPERIULUI ROMAN (I). OPAIȚELE

Cătălin Balaci, Mariana Crînguș Balaci

Tibiscum reprezintă pentru provincia Dacia unul dintre cele mai importante puncte din perspectivă militară, civilă sau comercială. Pe lângă aspectul militar trebuie să amintim și prezența unei așezări civile care s-a dezvoltat în apropierea castrului, iar pe malul drept al râului Timiș s-a conturat existența unei alte așezări civile pe care probabil trebuie să o punem în legătură cu atestarea lui *Municipium Tibiscensis*.

Numărul mare de ateliere descoperite la *Tibiscum* au conferit așezării un loc distinct în Dacia; astfel aici se găsesc patru ateliere de prelucrare a sticlei pentru podoabe, cinci ateliere de bijutier¹, două ateliere de olărie probabil unul sau două ateliere de pietrărie², ele dovedesc o dezvoltare economică și comercială de netăgăduit a așezării, singulară în provincie. Atelierele de aici demonstrează că așezarea satisfacea nu numai nevoile castrului și ale comunităților daco-romane din jur, dar și a lumii barbare vecine, transformând *vicus*-ul de aici într-un centru economic important al provinciei.

Cercetările arheologice întreprinse în zona *vicus*-ului de la *Tibiscum* au atestat existența mai multor ateliere meșteșugărești, cu o largă arie de domenii economice, fapt nemaîntâlnit în nici o altă așezare de acest tip din Dacia³.

Privind de departe rezultatele cercetărilor arheologice întreprinse în *vicus* putem afirma că două domenii economice s-au evidențiat: meșteșugurile și comerțul. Este vorba despre meșteșugurile destinate comerțului și nu despre meșteșugurile casnice, chiar dacă majoritatea atelierelor se aflau în prelungirea casei producția lor surclasa nevoile personale ba chiar și a așezării în unele cazuri. De aceea principala activitate economică în *vicus* o reprezintă meșteșugurile, ele fiind dublate de o bogată viață comercială. Numărul mare de amfore, fragmentele de *terra sigillata*, opaițele, piesele de podoabă etc. dovedesc o intensă viață comercială a așezării de aici, nu doar cu așezările indigene sau romane din jur dar și restul provinciilor și chiar și cu lumea barbară.

În așezare cu siguranță se practicau și meșteșugurile casnice cum ar fi torsul, țesutul, producția de încălțăminte etc. fără ca acestea să prezinte o mare importanță economică, ele rămânând la nivelul de acoperire a nevoilor locale.

Descoperirile arheologice confirmă pătrunderea pe calea comerțului a unei mari cantități de bunuri provenind din vestul Imperiului Roman dar nu ne oferă o viziune prea clară a produselor destinate exporturilor.

În modelul economic roman se pot distinge două tipuri de provincii din punct de

¹ Benea Bona 1994, p. 93-103.

² Presupuse datorită existenței de texte bilingve (latină și palmyreană).

³ Benea 2003, p. 22.

vedere economic⁴: 1) provincie de graniță unde staționează armată și care este astfel consumatoare de bani publici; 2) provincie bogată situată în interiorul Imperiului care exportă produse și aduce și bani din impozite. Pe lângă aceste două tipuri de provincii se distinge aparte Roma considerată ca fiind cea care consumă, dar nu oferă pieței nici un fel de produs⁵.

De asemenea analizând modelul economic roman se vorbește de interdependență provincială căci Imperiul roman a creat un sistem economic bazat pe necesitatea de a asigura provizii și cele necesare atât fiecărui soldat în parte cât și populației civile⁶. Astfel interdependența provincială trebuie privită ca un lucru de fapt, relațiile economice dintre provincii erau motivate de interesul direct al Romei.

Pornind de la aceste aspecte teoretice, dar susținute de dovezi arheologice credem că am putea încadra Dacia în tipologia provinciilor din punct de vedere economic în categoria provinciilor de graniță fără îndoială care consumă bani publici pentru întreținerea armatei. De aici și nevoia de produse de factură romană încă din primii ani ai provinciei asigurată prin schimburi inter-provinciale.

În lucrarea noastră dorim să ne axăm pe importurile de diferite produse la *Tibiscum* din provinciile Imperiului. Pentru a ne atinge scopul vom analiza importurile de opaite la *Tibiscum*⁷.

Studiul importurilor de opaite ne oferă și el direcțiile principale de orientare comercială a provinciei Dacia în general și a așezării de la *Tibiscum* în mod particular. Specialiștii care s-au dedicat studiului opaitelor se confruntă cu dificultatea legată de identificarea locului unde a fost realizat un opaie, căci multe produse să spunem italice sunt copiate apoi atât în provinciile vecine Daciei și atunci putem vorbi de un schimb interprovincial, cât și în ateliere din provincia nord-dunăreană și vorbim atunci despre producție locală sau schimburi intra-provinciale. Aceste dificultăți le-am preluat și noi, însă pentru a nu compromite scopul nostru am luat în discuție doar piesele unde se stabilește sigur locul de producere al opaifului.

Cu siguranță se consideră a fi importuri 45 de piese de iluminat, iar în cazul altor două nu se poate stabili acest lucru cu certitudine. Majoritatea sunt produse italice (33 de opaite), apoi ionicone (10 opaite) și mult mai puține sunt cele sud-dunărene sau moesice (2 exemplare).

Opaitele italice

Cele mai numeroase opaite importate din Italia, sunt de tipul *Firmalampen*, dar avem și câteva opaite din această zonă a Imperiului de tipul opaitelor cu volute și cioc triunghiular. O bună parte a acestora poartă ștampila atelierului. Astfel apar următoarele ștampile: APRIO, CAMPILI, CASSI, COMMVNIS, COMES, CRESCES, C. DESSI, FESTI, IANVARIVS, IEGIDI, OCTAVI, STROBILI, VRSIO⁸.

Referitor la opaitele italice putem spune că cele mai multe dintre ele provin din primele

⁴ Hopkins 2000, p. 171.

⁵ *Ibidem*.

⁶ Rodriguez 2002, p. 295.

⁷ Pornim în demersul nostru de la articolul publicat în 1990 de către d-na prof. Doina Benea și teza de doctorat a colegei noastre Simona Regep Vlascici intitulată *Opaitele de la Tibiscum* și finalizată în 2007, ms.

⁸ Benea 1990, p. 145; Regep Vlascici 2007, p. 138.

nivele de locuire romană la *Tibiscum* (20 de piese) și pot fi datate în prima jumătate a secolului al II-lea. Celelalte piese de aceeași factură italică sunt datate pe tot parcursul secolului al II-lea și nu avem niciun opaț italic care să poată fi datat în secolul al III-lea.

Referitor la locul de descoperire al opațiilor italice putem spune în acest moment că majoritatea lor covârșitoare provin din *vicus*-ul militar și doar trei din castru. Clădirile din *vicus militaris* în care s-au descoperit cele mai numeroase piese italice sunt clădirea I (3 exemplare), clădirea XI (4 exemplare), clădirea XII (5 exemplare) și clădirea X unde toate opațiile de import descoperite arheologic sunt italice (8 exemplare).

Din analiza tipologică, comparată cu datarea pieselor (pe baze stratigrafice) putem să constatăm că prima jumătate a secolului al II-lea – mijlocul secolului al II-lea a reprezentat vârful importurilor de opație nord italice, după acest moment constatându-se o creștere progresivă a imitațiilor în defavoarea produselor din Italia, imitații ce provin din Pannonia și Moesia⁹. De asemenea nu trebuie să pierdem din vedere și aducerea la cerere a unor produse din provinciile vecine care pot fi incluse în categoria produselor locale și care nu imită piese italice.

Opațiile panonice

Opație importate din Pannonia nu reprezintă doar copii după produsele italice, ci sunt și produse locale ale provinciei. Astfel producția locală a centrelor din Pannonia este reprezentată la *Tibiscum* de următoarele ateliere identificate pe bază de ștampilă: APOLAUSTUS, CARRUS¹⁰. Aceste opații se încadrează cronologic pe tot parcursul secolului al II-lea fără a putea identifica astfel de piese care să le plaseze pe baza contextului arheologic de descoperire în secolul următor. Se poate face o delimitare mai exactă a fiecărei piese descoperite la *Tibiscum* în parte¹¹. De altfel se pare că toate opațiile realizate în oficine din Pannonia și descoperite în Dacia se datează în această perioadă, cu precădere în perioada cuprinsă între domniile împăraților Hadrian și Marcus Aurelius, unele piese ajungând în Dacia până înspre epoca lui Septimius Severus¹².

Opațiile panonice provin doar din *vicus* din trei dintre clădirile de aici: clădirea I, clădirea XI și clădirea XII.

Cea de a doua categorie de opație care ca și cele amintite mai sus provin din ateliere din Pannonia, o reprezintă opațiile imitații după produsele italice și aici am aminti imitațiile după opațiile lui IEGIDUS, OCTAVIUS, SEXTUS (în număr de cinci piese).

Opațiile sud-dunărene

Aceste opații sunt foarte puține la număr în comparație cu celelalte astfel de piese, dar care provin din alte provincii ale Imperiului (în număr de două cu siguranță, pentru cel de al

---

⁹ Benea 1990, p. 152.

¹⁰ Regep Vlascici 2004, p. 384-390.

¹¹ Regep Vlascici 2007 vezi catalog piesele nr. 56, 66, 75, 110, 112, 119-123 unde autoarea le încadrează cronologic mai strict și pe baza contextului stratigrafic de descoperire.

¹² Regep Vlascici 2004, p. 391.

treilea nu suntem siguri)¹³. Ambele opaițe poartă ștampila meșterului FLAVIUS. Ele provin din două clădiri din așezarea vicană, anume din clădirea VIII și clădirea XII. Încadrarea cronologică a celor două piese este a doua jumătate a secolului al II-lea- prima jumătate a secolului al III-lea¹⁴. Am putea spune că sunt cele mai târzii importuri de opaițe de la *Tibiscum*.

Căile de pătrundere a produselor de iluminat la *Tibiscum* sunt cele cunoscute, anume din nordul Italiei pe valea Savei sau Dravei, apoi pe Dunăre trecând prin localitățile *Sirmium*, *Singidunum* și de acolo spre *Tibiscum*¹⁵. Mai este cunoscută și o altă rută comercială, anume pe Tisa și Mureș¹⁶.

La *Tibiscum* opaițele de import reprezintă în prezent 23,68% din totalul lămpilor care pot fi încadrate tipologic. De asemenea mai putem spune în stadiul actual al cercetării că din cele 45 de opaițe de import aproape jumătate sunt datate în primele decenii ale secolului al II-lea, ceea ce ne face să credem că încă din primii ani ai provinciei aici a existat o populație romanizată sau în curs de romanizare care avea nevoie de produse de factură romană. Putem spune cu certitudine cel puțin în ceea ce privește această categorie de produse de import că au fost preferate produsele italiice în intervalul cronologic la care ne referim, pentru ca mai apoi atenția populației să fie atrasă de produsele panonice și cele moesice. Acest lucru nu a însemnat o renunțare la produsele italiice, ci mai degrabă e vorba de o diminuare a numărului de opaițe aduse de negustori din Italia. O explicație pentru acest lucru ar fi aceea că opaițele nu credem că pot fi considerate produse de lux câtă vreme sunt necesare în viața cotidiană, poate doar unele dintre ele sau cele din metal, iar prețul lor este cu atât mai ridicat într-o provincie sau alta cu cât distanța parcursă de un obiect din atelier până la punctul de desfăcere este mai mare. Am putea spune că s-a căutat să se aducă astfel de piese ce sunt o necesitate la prețuri cât mai accesibile, iar mai apoi să se producă opaițe chiar la *Tibiscum*.

Pentru o imagine cât mai aproape de realitatea trecută asupra relațiilor comerciale dintre anticul *Tibiscum* și provinciile Imperiului prin prisma importurilor este necesară analiza și asupra altor produse precum amforele, *terra sigillata*, obiecte din metal, însă în lucrarea de față ne-am oprit doar în analiza opaițele. Nu dorim să ne oprim aici, însă credem că se impune o cercetare cât mai amănunțită a fiecărei categorii de piese în parte, ceea ce dorim să realizăm pe viitor. Analizând produsele pe care le-am amintit mai sus cert este că dacă în prima jumătate a secolului al II-lea se preferă importurile italiice spre sfârșitul acestui secol și în cel următor să fie preferate produsele aduse din provinciile orientale ale Imperiului, însă din punctul nostru de vedere în ceea ce privește analiza opaițelor de la *Tibiscum* se remarcă deja începerea unei producții locale care să asigure completarea cererii de piață pe lângă produsele de import care sunt acum mult mai puține la număr.

¹³ Regep Vlascici 2007, p. 93, nr. 83-84 și probabil p. 61, nr. 165.

¹⁴ Benea 1990, nr. 53, p. 161, fig. 15.

¹⁵ Fodorean 2006, p. 335.

¹⁶ *Ibidem*.

Commercial relations of Tibiscum with the Roman Empire (I). Roman lamps (Abstract)

We can strongly assert that the 45 roman lamps found at Tibiscum, can be considered as imports and further two are probably imports.

The majority of those lamps are Nordic Italic products – 33 pieces, then Pannonic products – 10 pieces, and only two of them are coming from Moesia. Furthermore from those 33 Italic lamps, 20 are most likely belonging to the first half of the second Century A. D. and the pieces were found from the first levels of the ancient roman settlement from Tibiscum.

The Pannonic lamps are divided in two main categories: Local products and imitations from Italic products. Those lamps are dated to the entire Third Century A. D. until Septimius Severus.

The two Moesic lamps can be dated to the second half of the Second Century A. D.

Analyzing the imports of roman lamps we can conclude that at the beginning of the Second Century A. D. the Italic roman lamps were predominant at Tibiscum and they were gradually replaced by Pannonic and Moesic roman lamps from the second half of the Second Century A. D.

Bibliografie

- Benea 1990   Benea Doina, *Lampes romaines de Tibiscum*, Dacia N.S., 34, p. 139-168.
- Benea, Bona 1994   Benea Doina, Bona P., *Tibiscum*, Timișoara.
- Benea 2003   Benea Doina, *Vicus Tibiscensis. Contribuții la istoria vicilor militari din Dacia*, Istoria așezărilor de tip *vici militares* din Dacia romană, Timișoara, p. 11-38.
- Fodorean 2006   Fodorean Florin, *Drumurile din Dacia romană*, Cluj Napoca.
- Hopkins 2000   Hopkins Keith, *Taxes and Trade*, Michigan.
- Regep Vlascici 2004   Simona Regep Vlascici, *Considerații asupra importului de opație cu ștampilă din Pannonia*, în *Studia Historica et Archaeologica In Honorem Magistrae Doina Benea*, p. 384-393.
- Regep Vlascici 2007   Simona Regep Vlascici, *Opațiile de la Tibiscum*, teza de doctorat, Univ. de Vest Timișoara, ms.
- Rodriguez 2002   J. Remesal Rodriguez, *Baetica and Germania. Notes on the concept of „provincial interdependence” in the roman empire*, *The Roman Army and the Economy*, edit. Paul Erdkamp, Amsterdam, p. 293-308.

PIESE DE ECHIPAMENT MILITAR DESCOPERITE ÎN *VILLA RUSTICA* DE LA GÂRLA MARE

Paul Dinulescu

Cercetarea *villae rusticae* de la Gârla Mare a început relativ recent, începând cu anul 1992. Încă de la prima campanie de săpături, pe lângă bogatul inventar agricol descoperit au ieșit la iveală și numeroase piese de echipament militar, majoritatea aparținând harnașamentului cabalin.

Prezența unor piese de echipament a permis lansarea ipotezei că în acest loc ar putea fi vorba despre o *mansio*. Acest articol tratează doar o parte din piesele descoperite, pe bază de analogii atât pentru teritoriul provinciei Dacia, cât și pentru restul Imperiului, în special piese provenite din zona *limes*-ului germanic.

1. Pandantiv cordiform perforat¹ (fig. 1):

Material: bronz; **Tehnica:** turnare; L: 4,3 cm, l: 2,7cm, **Stare de conservare:** bună.

În categoria pandantivelor în formă de inimă se află și grupa pieselor perforate. Aceste piese sunt foarte asemănătoare și se folosesc ca piese din componența unor pandantive ale echipamentului. Sunt fixate prin șarnier pe echipamentul militar. Ca motiv de decor se întâlnesc elemente în formă de *pelta*, cu diferite variații incluse în motivul cordiform. *Pelta* apare întotdeauna în formă singulară, ca element decorativ central, având zona centrală perforată. În unele cazuri, se întâlnesc și piese la care decorul nu este perforat, iar în alte cazuri, piesele sunt decorate cu motive în formă de volută. O datare exactă a acestor piese nu există decât în rare cazuri cu ajutorul contextului stratigrafic ale descoperirii lor. Se știe însă, că aceste pandantive apar în secolul al II-lea. Pentru fixare aceste piese au un buton, dar la piesele condiforme cu decor în formă de *pelta* datarea se face după anul 150 fiind utilizate până în secolul al III-lea. Partea superioară a piesei este rotunjită și terminată în formă de volută îndoită înspre interior. De la ambele capete iese o tijă care trece prin centrul piesei. Piciorul piesei este în formă de palmetă și câteodată se termină cu un nodul.

Analogiile pentru această piesă provin de pe limesul germanic, din castele de la Feldburg și Zugmental, precum și din Britannia de la Richborough și Housesteads².

2. Cataramă cu buclă de atașare³ (fig. 2):

Material: bronz; **Tehnica:** turnare; L: 3,7 cm, l: 2,6 cm; **Stare de conservare:** bună

Ornamentele sunt realizate prin plasarea în interiorul verigii a două proeminențe ușor

---

¹ Stîngă 2005, p. 67.

² Oldenstein 1976, p. 127-131.

³ Stîngă 2005, p. 67.

curbate. În general aceste cataramे aparțin celei de-a doua jumătăți a secolului al II-lea și erau atașate curelelor de harnașament. Majoritatea pieselor care fac parte din această categorie au verigi ovale cu volute interioare care sugerează elemente vegetale stilizate

La alte piese ornamentul vegetal este obținut prin decuparea unor orificii semilunare. **Analogii** pentru această piesă avem în castelele de la Zugmantel, Saalburg. De remarcat că uneori aceste piese erau asociate cataramelor compozite⁴.

3. **Pinten**⁵ (fig. 3):

Material: fier; **Tehnica:** turnare; **Dimensiuni:** L=4,2 cm, l=2 cm; **Stare de conservare:** bună, cu grad avansat de uzură.

Piesa este realizată din fier⁶, cu arcada îngustă și prevăzută cu un spin conic. Aparține categoriei pintenilor cu ureche, tipul cel mai răspândit în Dacia. Ca datare se datează în secolul I, dar și în secolul următor, iar ca analogii avem o serie de piese descoperite la *Porolissum*, *Arutela*, *Gresia*, *Câmpulung-Pescăreasa*⁷.

4. **Aplică de curea**⁸ (fig. 4):

Material: bronz; **Tehnica:** turnare; **Dimensiuni:** L=10,7 cm, l=1,5cm; **Stare de conservare:** bună.

Aplică de harnașament alungită cu corpul profilat⁹. Avea un simplu rol decorativ¹⁰ și era fixată cu ajutorul celor două nituri, câte unul la fiecare dintre capetele sale¹¹. Aceste piese sunt în majoritate cositorite/argintate, dar sunt și de bronz, cum este o piesă de la Gârla Mare. Aceste piese au o largă răspândire de-a lungul întregului secol I¹².

Analogii: Poiana (jud. Galați), Augusta Raurica, Alesia, Rheingönheim în Germania Superior și Stockton în Britannia¹³.

Datate: secolul I d. Chr.

5. **Aplici de formă rectangulară folosite pentru împodobirea centurilor**¹⁴ (fig. 5):

Material: bronz; **Tehnica:** turnare; **Stare de conservare:** bună.

Piese de formă rectangulară, ajurate, având ca motive de decor elemente vegetale. frunze de iederă sau elemente în forma literei S. Au pe revers două nituri pentru fixare. Piesele sunt legate una de alta în formă de lanț. Piesa de început este fictivă și nu spune nimic despre

⁴ Amon 2004 p. 132.

⁵ Stîngă 2005, p. 67.

⁶ Stîngă 2005, p. 72.

⁷ Amon 2004, p. 119.

⁸ Stîngă 2005, p. 64.

⁹ Petculescu 2000, p. 213.

¹⁰ Deschler-Erb-1999, p. 63.

¹¹ Petculescu 2000, p. 213.

¹² Deschler-Erb 1999, p. 63.

¹³ Petculescu 2000, p. 207.

¹⁴ Stîngă 2005, p. 64.

tipologia pieselor și poziția lor centură. În general, aceste piese sunt asemănătoare din punct de vedere tipologic, dar acest lucru nu înseamnă că provin de la aceeași centură. Sunt răspândite din Britannia până la Dura Europos, iar motivele de decor denotă și o influență locală. Din punct de vedere cronologic se datează între a doua jumătate a secolului al II-lea și începutul secolului al III-lea¹⁵.

6. Aplică de curea¹⁶ (fig. 6):

Material: bronz, email; **Tehnica:** turnare; **Dimensiuni:** L=4,2 cm; **Stare de conservare:** bună, fără nit de fixare

Piesa se caracterizează printr-o formă rectangulară, având pe laturile scurte dispuse elemente în formă de *pelta*. De obicei, centrul piesei este gol sau dimpotrivă prezintă în zona centrală un element decorativ din metal. Aceste piese au dimensiuni mari având rolul unor aplici. Aceste piese erau decorate cu email monocrom în tehnica Millefiori. Piesa a fost descoperită în stare fragmentară, fără nit de fixare. În partea superioară are forma de *pelta*. Decorul monocrom de culoare verde este dispus în casete. Se datează în secolele II-III¹⁷.

7. Garnitură de curea¹⁸ (fig. 7):

Material: bronz, email; **Tehnica:** turnare; **Dimensiuni:** L:4,2 cm; **Stare de conservare:** fără nit de fixare

Garnitura este rotundă cu marginile alveolate, câmpul piesei a fost organizat în trei zone concentrice, cea marginală formată din mici alveole umplute cu email verde. În cercul central decorul este simplu, monocrom, de culoare albastră și a fost segmentat încă de la turnarea piesei în șase sectoare dispuse radial în care apar elemente geometrice stilizate, de forma cifrei romane de 100.000, respectiv o bară verticală intersectată în partea superioară de câte două segmente de cerc. Acest motiv este alternat cu un altul, în care pe baza verticală cele două motive sunt dispuse pe un segment cu arcul deschis spre marginea piesei, iar al doilea dimpotrivă spre zona centrală a piesei. Spațiile dintre elemente sunt umplute cu email. În zona centrală un mic cerc emailat, nu se menționează culoarea, acum fiind spart. Este și locul unde era fixat cuiul.

Analogii: Romula

Datare: piesa aparține secolului al III-lea¹⁹.

8. Pandantiv în formă de inimă (fig. 8):

Material: bronz; **Tehnica:** turnare; **Dimensiuni:** L=3,8 cm, l=2,4 cm; **Stare de conservare:** bună

Corpul piesei în formă de lacrimă se termină de obicei cu un nasture de capăt, nasture

¹⁵ Oldenstein 1976, p. 193-197.

¹⁶ Stîngă 2005, p. 64.

¹⁷ Benea, Crînguș, Regep, Ștefănescu 2006, p. 127.

¹⁸ Stîngă 2005, p. 64.

¹⁹ Benea, Crînguș, Regep, Ștefănescu 2006, p. 126.

care lipsește în cazul acestei piese. Pandantivele în formă de lacrimă sunt o formă foarte răspândită și care de multe ori este folosită în combinație cu cele în formă de semilună. Se pare că acest tip de pandantive au apărut încă din vremea lui Claudius²⁰. Pandantivele nu îndeplinesc de obicei nici o funcție practică. Ele erau folosite ca podoabă, ca și amuletă protectoare, putând fi considerate și ca un semn distinctiv al rangului. Datorită modului de fixare la harnașamentul calului aceste pandantive puteau să se piardă foarte ușor²¹. Piesa este îndoită anterior²². Ca analogie avem o piesă descoperită la Drobeta²³.

Piese de echipament militar descoperite la Gârla Mare și care sunt prezentate în cadrul acestui articol, prin analogie, dovedesc răspândirea lor atât pe teritoriul Daciei, dar și în restul Imperiului Roman, fapt care demonstrează existența unei standardizări a armamentului și echipamentului militar roman.

Military equipment pieces in the *villa rustica* from Gârla Mare (Summary)

In the *villa rustica* from Gârla Mare several military equipment and harness pieces were discovered. The 8 bronze and iron pieces are similar to those from the Roman Empire. One piece was enameled. All of them were obviously imports.

Bibliografie

Amon 2004	Amon, L., <i>Armamentul și echipamentul armatei romane din Dacia sud-carpatică</i> , Craiova .
Benea, Crînguș, Regep, Ștefănescu 2006	Benea, Doina, Crînguș, Mariana, Ștefănescu, Atalia, Regep-Vlascici, Simona, <i>Arta și tehnica emailului în Dacia Romană</i> , Ed. Excelsior Art, Timișoara.
Deschler - Erb 1999	Deschler-Erb, E., <i>Römisches Militär des 1. Jahrhunderts n. Chr in Augusta Raurica</i> , Römisch Germanischen Kommission Brand 28.
Oldenstein 1976	Oldenstein, J., <i>Zür Ausrüstung römischer Auxiliareinheiten</i> , BerRGK, 56.
Petculescu 2000	Petculescu, L., <i>Echipamentul militar roman din cetatea dacică de la Poiana (jud. Galați)</i> , în Istro-Pontica.
Stîngă 2005	Stîngă, I. <i>Villa rustică de la Gârla Mare</i> , Ed. Universitaria, Craiova.

²⁰ Deschler-Erb 1999, p. 57.

²¹ Deschler-Erb 1999, p. 49.

²² Stîngă 2005, p. 73.

²³ Amon 2004, p. 127.

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

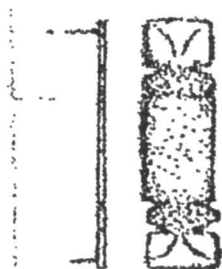

Fig. 4

Fig. 5

Fig. 6

Fig. 7

Fig. 8

DESPRE ORIGINEA NEGUSTORILOR DIN PROVINCIA DACIA PE BAZA ANALIZEI SURSELOR EPIGRAFICE. STADIUL PROBLEMEI

Florian Matei-Popescu

În cadrul unui colocviu dedicat activităților economice din Imperiul roman, cu privire specială la provinciile danubiene, problema originii celor care se ocupau cu schimbul de bunuri și mai ales cu schimbul de bunuri la mare distanță este una extrem de importantă și actuală. Astfel, acum aproape un secol, V. Pârvan afirma în chiar primele rânduri ale lucrării sale devenite clasice despre naționalitatea negustorilor din Imperiul Roman: „...problema naționalității negustorilor care se ocupau cu afacerile în Imperiul roman este interesantă nu numai pentru istoria comerțului roman, ci și în general pentru istoria culturii romane. Pentru că este cunoscut că negustorii au jucat dintotdeauna unul din rolurile cele mai de seamă în răspândirea diferitelor civilizații.”¹. Dacă în locul cuvântului naționalitate, specific epocii în care a trăit și studiat autorul, introducem cuvântul, mult mai neutru, de origine, observăm că afirmația sa nu și-a pierdut aproape deloc validitatea și că este în continuare o problemă centrală a studiului economiilor antice în general și a economiei Imperiului roman în particular. Cu atât mai mult cu cât dacă la observațiile lui V. Pârvan adăugăm și observațiile lui M. Rostovtzeff care atrage atenția asupra ascensiunii sociale și mai ales materiale, în decursul secolului al II-lea, a unor persoane extrem de bogate și influente, care dominau scenele politice ale orașelor lor natale. Principala sursă de îmbogățire a acestor adevărați *homines novi* a fost, în opinia lui M. Rostovtzeff, comerțul². Plecând de la aceste premise importanța studiului originii negustorilor în Imperiul roman nu mai trebuie subliniată.

În Imperiul roman, schimbul de bunuri la mare distanță a fost fără îndoială avantajat de existența unui singur organism politic. Chiar dacă existau vămi interne, putem afirma că, în linii generale, teritoriul Imperiului era o piață relativ liberă, în care se puteau transporta și comercializa

---

¹ Pârvan 2002, p. 109 = Pârvan 1909, p. 1: „Die Frage nach der Nationalität der Kaufleute, die im römischen Kaiserreiche Geschäfte trieben, ist somit nicht nur für die Geschichte des römischen Handels, sondern auch überhaupt für die Geschichte der römischen Kultur von Interesse. Denn die Kaufleute haben ja stets eine der bedeutungsvollsten Rollen in der Ausbreitung der verschiedenen Civilisationen gespielt.”

² Rostovtzeff 1957, p. 153: „Thus the first thing to be emphasized is that the second century was an age of rich or well-to-do men distributed all over the Empire, not modest landowners like the municipal *bourgeoisie* of Italy in the Republican and the early Imperial periods, but big men, capitalists on the large scale who very often dominated the social life of their cities and were known to every one not only in the city, but throughout the district or even throughout the whole province.... As far as I can judge from the evidence I have got together, the main source of large fortunes, now as before, was commerce.”

bunuri de pe Eufrat până pe limesul lui Hadrian și din provincia Dacia până în Africa de nord. Mai mult decât atât, Imperiul era placa turnantă a unui comerț care ajungea până în Asia Centrală, până în sudul extrem al Egiptului sau în inima Germaniei libere. Cu toate acestea, Imperiul roman nu a devenit niciodată un fel de „sistem mondial”, pentru a urma un concept lansat de I. Wallerstein și cu atât mai puțin capitalist. După cum observa M. Weber, dorința de a acumula capital și o strategie economică rațională menită a aduce profit nu înseamnă automat existența unui mod de organizare capitalist a economiei³. De aceea, va trebui să ne ferim de fiecare dată când discutăm despre probleme legate de economia antică să facem paralele cu lumea modernă sau contemporană. De aceea, nu putem fi de acord sub nici o formă de acord cu conceptele de „city capitalism” și de burghezie urbană, propuse de M. Rostovtzeff, atâta timp cât baza economică a oricărui oraș continuă să rezide în teritoriul agricol și nu în comerț sau în meșteșugărit. De altfel, chiar autorul recunoaște că o eventuală tendință de acest tip, vizibilă în opinia lui la începutul Principatului, „a degenerat gradual”. Sigur o analiză de detaliu, mai ales a unor orașe importante din Orient, și mă gândesc în primul rând la *Palmyra*, *Petra* sau *Berytus*, ar putea susține parțial afirmațiile acestui autor, dar în linii generale imaginea este mai degrabă de perpetuare a tradiționalismului economic, atâta timp cât bogăția acumulată din alte activități de elitele urbane a fost investită, mai mereu, în achiziționarea de proprietăți funciare.

Revenind acum la problema care interesează direct comunicarea de față, trebuie să amintim că dacă la Roma împăratul este cel care se ocupă de aprovizionarea orașului, prin intermediul prefectului annoniei, în provincii această activitate cade în sarcina magistraților și mai ales a *ordo decurionum*⁴. Vom observa mai jos că de foarte multe ori decurionii găseau diferite soluții pentru a asigura aflusul de bunuri spre oraș, una dintre ele fiind cooptarea negustorilor printre rândurile lor, cointeresându-i în acest mod în buna desfășurare a comerțului. De asemenea, nu trebuie uitate nevoile templelor, de a căror bună funcționare depindea, în viziunea oamenilor vremii, o bunăvoință a zeilor. Vom vedea că și în acest domeniu, negustorii vor fi co-interesați de elitele municipale prin oferirea unor funcții pontificale. Toate aceste observații generale își găsesc confirmarea și în inscripțiile din Dacia.

În cele ce urmează voi face o scurtă trecere în revistă a inscripțiilor care amintesc activitatea unor negustori pe teritoriul provinciilor dacice, încercând apoi să trag câteva concluzii privind originea și rolul jucat de unul sau altul dintre aceștia în comerțul provinciei⁵.

Prezența în unele inscripții a unor cetățeni originari din *Augusta Treverorum* a fost pusă pe seama unor activități comerciale, chiar dacă statutul lor nu este precizat în inscripții. Astfel, îl amintim pe *T. Fabius Iblionarus, domo Augus(ta) Treve[r(orum)] quond(am) de[cur(io)] [k]janabar(um)*, după cum apare pe o inscripție descoperită la Petrești, dar care provine, fără îndoială, de la Apulum⁶. Unul din fii acestuia, *Aquileiensis*, a atins apoi demnitatea

³ Weber 2003, p. 8-9.

⁴ Rostovtzeff, *op. cit.*, p. XIV.

⁵ Rostovtzeff, *op. cit.*, p. 145.

⁶ Ultima tratare sintetică a acestui subiect aparține lui Petolescu 1981, p. 703-713; *Idem* 1980, p. 51-59. Vezi încă Gudea 1996, p. 122-123

⁷ CIL III 1214 = ILS 7154 = IDR III/5 527; Husar 1999, p. 44-45.

ecvestră, el fiind identificat cu un omonim prezent pe o inscripție, descoperită la *Germisara*, în timp ce efectua a doua miliție ecvestră, ca *tribunus numeri peditum singularium Britannicianorum*, ce staționa la Cigmău, lângă *Germisara*, și pe o inscripție descoperită la Rapoltul Mare (jud. Hunedoara), datând din 208-209⁸. Un alt personaj originar din Trier, al cărui nume s-a păstrat parțial, *Macrinus*, apare la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*⁹. În fine, la Drobeta este atestat *L. Samognatius [T]ertius, Trever*, care ridică un altar zeiței *Diana*, în prima jumătate a secolului al III-lea¹⁰. Deși nu se specifică genul de activitate pe care aceștia îl practicau în Dacia s-a presupus că va fi fost vorba de comerț, având în vedere că *Augusta Treverorum* era cunoscută în antichitate ca un important centru comercial și meșteșugăresc, negustorii de aici fiind specializați în comerțul de vinuri și articole de îmbrăcăminte¹¹.

Legăturile Daciei cu provinciile vestice ale Imperiului reies și mai clar dintr-o inscripție descoperită în afara provinciei, la *Aquileia* (Italia, Regio X). Astfel din această inscripție aflăm de existența unui anume *M. Secundus Genialis*, originar din *colonia Claudia Agrippinensis*, și care apare cu titlul de *negotiator Daciscus*. Acest personaj se stabilise la *Aquileia*, de unde se ocupa de comerțul cu provincia Dacia. Pe ce căi va fi ajuns *Genialis* să intermedieze comerțul dintre cel mai important oraș comercial din nordul Italiei și această provincie, nu suntem din păcate în măsură a cunoaște, așa cum nu suntem în măsură a afirma dacă o astfel de activitate implica sau nu un anume monopol, atâta timp cât nu mai avem și alte inscripții¹². Oricum coasta dalmată era unul din locurile importante în ceea ce privește importurile în provincia Dacia, după cum înțelegem din inscripția funerară ridicată de *Aurelius Aquila, decurio Patavissensium* și *negotiator ex provincia Dacia*, soției sale, *Valeria Ursina*, descoperită la *Salona*¹³. Numele acestui *negotiator* permite datarea inscripției în prima jumătate a secolului al III-lea. Probabil tot cu activități comerciale se ocupa și *Aelius Longinianus, decurio coloniae Drobetensium*, deși pe inscripția sa funerară descoperită tot în provincia Dalmatia, la *Tragurium*, nu există indicii directe¹⁴, situație identică cu cea a lui *Cocceius Umbrianus, decurio, augur și pontifex la Porolissum*, și a cărui inscripție funerară a fost ridicată de fiul acestuia, *Cocceius Severus*, la *Nedinum*, în aceeași provincie, cel mai probabil tot la începutul secolului al III-lea¹⁵.

Dar departe, rolul cel mai important, cel puțin în stadiul actual al cunoștințelor noastre, în ceea ce privește activitățile comerciale ale Daciei l-au jucat negustorii de origine greco-orientală.

La *Drobeta*, înainte de jumătatea secolul al II-lea, și-a desfășurat activitatea *Primus*

---

⁸ AnnÉp 1992, 1486 = ILD 327; IDR III/3 213; Nemeth 1997, p. 106, nr. 5; Petolescu 2002, p. 129-130, nr. 64.

⁹ Piso 1976, p. 441-444 = IDR III/2 427; vezi încă Piso 1974-1975, p. 70-71, nr. 23.

¹⁰ CIL III 8014 = IDR II 22; Husar, *op. cit.*, p. 61. Vezi încă Ardevan 2006, p. 118-120, nr. 1, unde identifică același personaj pe o altă inscripție de la Drobeta (CIL III 8015 = IDR II 17).

¹¹ Rostovtzeff, *op. cit.*, p. 166 și p. 223-225.

¹² CIL V 1047 = ILS 7526 = IPD* 845 = IDRE I 142; vezi *negotiator Britannicianus*, stabilit tot la *Aquileia*, A. Chastagnol, ZPE 43, 1981, p. 63-66.

¹³ CIL III 2086 = IPD* 661 = IDRE II 299.

¹⁴ CIL III 2679 = IPD* 854 = IDRE II 295.

¹⁵ CIL III 2866 = IPD* 846 = IDRE II 293.

Aelius Ionicus, negotiator, mort la vârsta de 50 de ani, inscripția fiindu-i ridicată de soția *Iulia Priscilla* și de fiul *Aelius Iulianus*. Numele lui sugerează o origine grecească¹⁶.

La *Apulum* sunt atestați *Aurelius Alexander* și *Aurelius Flavius, Suri negotiatores*, punând o dedicație lui *Iupiter Optimus Maximus Dolichenus*¹⁷. Numele acestor doi comercianți permite datarea activității lor după reformele din vremea lui Caracalla. Mai mult decât atât, dacă mi se permite o ipoteză îndrăzneată, *Aurelius Flavius* ar putea fi identic cu personajul omonim care apare ca *decurio municipii* și *vegesimarius* (cel mai probabil *vicesimarius*) cu ocazia inaugurării templului lui *Iupiter Optimus Maximus Dolichenus* de la *Porolissum* din timpul împăratului Gordian III¹⁸. Dacă o asemenea ipoteză s-ar dovedi adevărată, relațiile dintre mediul militar și comercial la *Porolissum* par a fi fost foarte strânse, iar activitatea comercială a acestui personaj devine una extrem de interesantă. Alți doi negustori sirieni, *Gaius Gaianus* și *Proculus Apollofanus*, sunt atestați la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, punând la fel o dedicație în cinstea aceluiași *Dolichenus*¹⁹. Având în vedere numele acestor două personaje, ce indică destul de clar o origine peregrină (*Gaius Gaianus* este atestat și ca membru al *collegium fabrum*, după cum reiese dintr-o altă dedicație către aceeași divinitate pusă împreună cu *M. Bassus Aquila*²⁰), ne putem gândi la o datare după mijlocul secolului al II-lea.

Tot la *Apulum* a activat, cel mai probabil tot în prima jumătate a secolului al III-lea, și *T. Aurelius Narcissus, negotiator*, care dedică un grup statuar lui *Iupiter* și *Iunonei*. Cognomenul său nu lasă nici un dubiu în privința originii greco-orientale a acestuia²¹.

La *Ulpia Traiana Sarmizegetusa, negotiatores provinciae Apulensis* ridică o statuie unui *defensor* al acestei asociații, pe numele său *Crassus Macrobius*²². Există încă discuții în jurul semnificației cuvântului *defensor*, interpretat ca avocat sau în sensul direct de apărător²³. Oricum sigur este vorba de un personaj influent pe lângă autoritățile orașului și pe lângă fiscul imperial²⁴, care înlesnise, cel mai probabil, în repetate rânduri practicarea activităților comerciale ale membrilor acestei asociații.

Una din cele mai importante inscripții privind comerțul provinciei Dacia la începutul secolului al III-lea a fost descoperită pe teritoriul provinciei Thracia, la *Augusta Traiana*, locul de unde se putea controla traficul comercial ce folosea un pas important al munților Balcani²⁵. Din această inscripție, care a pus în decursul timpului numeroase probleme de lectură și care datează conform dedicației din timpul domniei împăratului Severus Alexander, aflăm de existența

¹⁶ CIL III 14216¹¹ = IDR II 47.

¹⁷ CIL III 7761 = ILS 4304 = IDR III/5 218, fus de coloană votiv, probabil așezat în templu; vezi și Sanic 1981, p. 42, c.

¹⁸ Gudca, Tamba 2001, p. 25, nr. 1; Piso 2001, p. 221-237; AnnÉp 2001, 1707; ILD 674.

¹⁹ CIL III 7915 = IDR III/2 203.

²⁰ CIL III 1431.

²¹ CIL III 1068 = IDR III/5 190.

²² CIL III 1500 = IDR III/2 109.

²³ Tudor, *op. cit.*, p. 96.

²⁴ Macrea 1969, p. 322.

²⁵ IGB III/2 1590 = IDRE II 351; Ardevan 1988, p. 291-295.

lui Ἀὐρήλιος Σαβεῖνος Θειοφίλου Σῶρος ἱερεὺς καὶ ὑνέμπορος τῆς Δακίας și a lui Ἀὐρ(ήλιος) Πρῖμος Ἄστέω τῶ καὶ Ἰυλιῶ β(ου)λ(ευτῆς) τῆς Δακίας Σεπτίμια Πορολίσσου. Pe bună dreptate s-a presupus că ὑνέμπορος ar trebui emendat sub forma οἰνέμπορος, fiind vorba de un negustor care se ocupa cu importul de vin în provincie (*negotiator vinarius Daciscus*). Adorarea zeului dolichenian, mai ales în contextul descoperirii templului la *Porolissum* a templului dedicat lui *Iupiter Optimus Maximus Dolichenus*, pledează pentru originea porolissensă a lui *Aurelius Primus*²⁶. În acest mod, numele acestui zeu este din nou legat de activitățile comerciale a unor personaje, probabil la origine tot din zona Siriei, dar care s-au evidențiat la *Porolissum* prin iscusința cu care satisfăceau cererile pieței sacre și profane.

Tot de comerțul cu vin, mai precis de importul acestui produs în Dacia, se ocupa și *P. Aelius Arrianus Alexander* care pune o dedicație lui *Theos Hypsistos* la Mythilene, în insula Lesbos. Acesta era, conform propriei mărturii, decurion la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* (βουλευτῆς Δακίας κολωνείας Ζερμιζεγεθούσης), locul în care avem singurele indicii, descoperite pe teritoriul Daciei, privind adorarea acestei divinități cu nume straniu²⁷. Numele său indică o cetățenie de data recentă (ar fi posibil să fi primit cetățenia din partea împăratului Hadrian), iar cognomenul indică fără dubiu o origine greco-orientală. După cum se cunoaște, vinul de Lesbos era foarte căutat în întreg bazinul mediteranean.

Ar fi posibil ca negustori să se afle și printre membrii unor *collegia* bazate pe apartenența odinioară la o provincie comună. Astfel de *collegia* sunt atestate la *Germisara* (*collegium Galatarum*)²⁸ și la *Napoca* (tot un *collegium Galatarum*, numit în inscripție: *Galatae consistentes municipio*²⁹ și o *spira Asianorum*, dar în care intraseră elemente de diverse origini³⁰). Tot de origine galatină ar putea fi și adoratorii lui *Iupiter Optimus Maximus Bussumarus*³¹ și a lui *Iupiter Optimus Maximus Bussurigijs*, atestați la *Apulum*. Prima divinitate avea chiar și un templu, căruia *G. Atilius Eutyches, augustalis coloniae Apulensis*, îi construiește o exedră cu arc (IDR III/5 275: *exedram longam pedes XXX latam pedes XXV cum arcu pecunia sua fecit*). Negustorii originari din *Galatia* erau renumiți în Imperiu pentru comerțul cu sclavi³², dar niciuna din inscripțiile citate nu permite formularea unor concluzii pertinente în acest sens. Totuși bogăția unui personaj ca *G. Atilius Eutyches* se poate explica doar prin practicarea unei activități comerciale, care nu trebuie neapărat să fie asociată comerțului cu sclavi. La *Apulum* este, de asemenea, atestat un *collegium Pontobithynorum*, ale cărui

²⁶ După cum era de părere și Ardevan 1988, p. 293.

²⁷ IG XII/II 125 = IGR IV/1 47 = IPD⁴ 849 = IDRE II 372. Adorarea acestei divinități la Sarmizegetusa este atestată prin două inscripții în limba greacă, IDR III/2, 222-223. Vezi încă Sanic. *op. cit.*, p. 157-163; Nemeti 2005, p. 270-279.

²⁸ CIL III 1394 = ILS 7152 = IDR III/3 234; Tudor, *op. cit.*, p. 132.

²⁹ CIL III 860 = ILS 4082; Tudor, *op. cit.*, p. 229; Nemeti, *op. cit.*, p. 248. inscripția datează din timpul împăratului Antoninus Pius și este dedicată unei divinități micro-asiatice, *Iupiter Optimus Maximus Tavianus*.

³⁰ CIL III 870 = ILS 4061; inscripția datează din anul 235.

³¹ CIL III 7748 = IDR III/5 39; CIL III 1033 = IDR III/5 113; CIL III 14215¹¹ = ILS 4621 = IDR III/5 206.

³² Christescu 2004, p. 109.

presupuse interese comerciale se îndreptau tot spre zona exploatărilor aurifere³¹. Nu în ultimul rând, trebuie menționat și *P. Aelius P. f. Pap. Strenuus, patronus collegiorum fabrum centonariorum et nautarum* și *conductor pascui salinarum et commerciorum*, un căvaler cu o carieră remarcabilă în provincia Dacia. *Duumvir* și *augur* al coloniei *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, *augur* al coloniei de la *Apulum*, *decurion* al coloniei *Drobeta* și ca o încununare a întregii activități, *sacerdos arae Augusti* din capitala provinciei, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*³⁴. Fiind un personaj foarte bogat și influent a fost ales, de asemenea, patron a unor *collegia* profesionale diverse, și luase în antreprenoriat pășunile, salinele și schimburile comerciale. Multiplele sale activități din sfera economică i-au permis să urmeze o intensă activitate municipală și politică, după cum o atestă funcțiile menționate.

În zona exploatărilor aurifere, de la la *Ampelum* și *Alburnus Maior*, apar o seamă de negustori orientali, care doreau, fără îndoială, să profite de existența unor venituri sigure, rezultate din exploatarea aurului. Numai așa putem înțelege prezența unor *cives Bithyni* și a unor orientali la *Ampelum*³⁵ și numărul relativ important de inscripții în limba greacă, dedicate unor divinități micro-asiatice, descoperite la *Alburnus Maior*³⁶. Printre acestea, amintim aici dedicația către *Iupiter Cimistenus*, pusă de un anume *Myron*³⁷, probabil tot de origine bithyniană, având în vedere că singura altă atestare a acestui cult în Dacia provine de la *Apulum*³⁸, unde, după cum am văzut mai sus, exista o comunitate sosită din provincia Pontus et Bithynia.

La *Alburnus Maior*, printre negustori se vor fi amestecat și cămătari, după cum înțelegem din menționarea, într-o tăbliță cerată, a unei *societas danistaria* (o asociație având ca scop împrumutul cu dobândă), formată din *Cassius Frontinus* și *Iulius Alexander*³⁹.

În final, se desprind câteva concluzii, pe care doresc să le formulez punctual.

De departe cei mai mulți negustori atestați în provincia Dacia sunt de origine greco-orientală, din acest punct de vedere provincia fiind mai degrabă apropiată de estul elenistic, decât de occidentul latin. Excepțiile sunt, posibili negustori originari din *Augusta Treverorum* și relațiile destul de importante cu *Aquileia* și provincia Dalmatia. Oricum, fără frica de generaliza excesiv, putem susține faptul că cea mai mare parte a comerțului din provincia Dacia se afla în mâinile întreprinzătorilor orientali.

Referitor la posibile concentrări de activități comerciale se poate afirma că, deși sunt atestate în diverse puncte ale provinciei, putem observa o concentrare a acestora, în primul rând, în zona *Apulum-Ampelum-Alburnus Maior*, stimulată, fără îndoială de exploatățile aurifere,

³¹ IDR III/5 153, din anii 196-197.

³⁴ CIL III 1209 = ILS 7174 = IDR III/5 443.

³⁵ CIL III 1324 = IDR III/3 342; IDR III/3 298; 299; Christescu, *op. cit.*, p. 110.

³⁶ IDR III/3 398; 399 = CIGD 3; 4 (*Zeus Narenos*); IDR III/3 400 = CIGD 5 (*Zeus Sarnendenos*). atestat și la *Apulum*, IDR III/5 229; IDR III/3 388 = CIGD 7 (*Zeus Sittakomikos*). Vezi încă Nemeti, *op. cit.*, p. 249-252.

³⁷ CIGD 8.

³⁸ IDR III/5 208; 209. Vezi încă Nemeti, *op. cit.*, p. 246.

³⁹ IDR I, Tab. Cer. 43; Christescu, *op. cit.*, p. 110.

una din sursele cele mai importante de bogăție ale acestei provincii. Comerțul din această zonă se află în mâna negustorilor de origine greco-orientală, dintre care se evidențiază micro-asiatici și sirieni. Alte zone de concentrare ale comerțului sunt *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, cel mai important oraș al provinciei și sediul unei posibile asociații a negustorilor din Dacia Apulensis; *Drobeta*, unul din punctele de trecere obligatorii și *Potaissa*, un centru care devine extrem de important după sosirea aici a legiunii V Macedonica.

Spre deosebire de aceste zone, în general cunoscute, descoperirile din ultimul timp indică dezvoltarea unui puternic centru comercial la *Porolissum*, mai ales după jumătatea secolului al II-lea și în special în secolul al III-lea. Nu trebuie uitat faptul că aici a funcționat o *statio portorii*, atestată epigrafic și arheologic, poate încă de la sfârșitul domniei lui Traian sau la începutul domniei lui Hadrian⁴⁰. Și acest centru se afla, după cum pare a reieși din evidența epigrafică, tot în mâinile negustorilor orientali⁴¹. Importanța acestui centru pentru comerțul cu barbarii din nordul și nord-vestul provinciei și poate cu provincia Pannonia Inferior, dacă admitem presupusa existență a unui drum între *Porolissum* și *Aquincum*⁴², reiese și dintr-o inscripție ridicată acolo de doi *vilici* ai procuratorului vămii *Ti. Claudius Xenophon* în cinstea împăratului Commodus, unde este numit *restitutor commerc(iorum)*⁴³. Trebuie să fie vorba de redeschiderea legăturilor comerciale după sfârșitul războaielor marcomanice⁴⁴.

La aceste centre am putea adăuga și *Micia*, unde exista o *statio portorii* și unde un altar este dedicat *Iovi Optimo Maximo, terrae Daciae, genio p(opuli) R(omanii) vel p(ublici) p(ortorii) et commercii*⁴⁵. Așezarea geografică a acestui punct, continuarea drumului care unea Pannonia de Dacia, prin punctele *Lugio* și *Partiscum*, și care avansa apoi spre interiorul provinciei avantaja practicarea activităților comerciale, dar din păcate lipsa altor informații epigrafice ne împiedică să avansăm foarte mult în această discuție.

De asemenea, trebuie relevată lipsa informațiilor privind prezența unor negustori în Dacia Inferior, fapt explicabil prin slaba dezvoltare urbană din această provincie, unde au

---

⁴⁰ Gudea 1988, p. 175-189; Gudea 1996, p. 38-42, prima fază în care s-a constatat existența unei incinte de pământ, reconstruită apoi în piatră spre jumătatea secolului al II-lea (p. 49-50).

⁴¹ Vezi observațiile la Paki 1988, p. 223, care observă predominanța populației de origine siriană și palmyreană la *Porolissum*, conform evidenței epigrafice și p. 224 unde observă că puterea economică a acestora se baza exclusiv pe comerț.

⁴² Vezi stadiul acestei probleme la Fodorean, 2006, p. 330.

⁴³ Gudea 1988, p. 178 = Gudea 1996, p. 278, nr. 1 = ILD 677; Gudea 1996, p. 80; idem 1994, p. 67-94 (p. 67-68). Cariera procuratorului *Ti. Claudius Xenophon* este cunoscută dintr-o inscripție de la Ephes (CIL III 6676 = 7127 = ILS 1421 = IDRE II 377) unde funcția de procurator al vămii apare sub forma: *procurator Illyrici per Moesiam inferiorem et Dacia tres* (Pflaum p. 590-592, nr. 222). Mai este cunoscut în această funcție pe o inscripție descoperită la Sucidava (CIL III 8042 = IDR II 188).

⁴⁴ Gudea 1994, p. 68 și p. 77-78, poate redeschiderea drumurilor comerciale odată cu încheierii păcii lui Commodus cu burii (Cassius Dio, 72, 3, 1).

⁴⁵ CIL III 7853 = IDR III/3 102; Macrea, *op. cit.*, p. 323. Gudea 1988, propune lectura *genio p(ublici) p(ortorii) et commercii*, ceea ce, în lumina dedicației descoperite la *Porolissum*, este pe deplin justificată.

existat doar două orașe sau trei, *Sucidava*⁴⁶ și viitoarea *colonia Romula* (și posibil *Malva*), dar și printr-un posibil stadiu al cunoștințelor, întrucât este greu de crezut că cel puțin în aceste două orașe activitățile comerciale să nu fi fost foarte dezvoltate.

În Dacia, ca și în alte provincii, observăm că negustorii, pe lângă aristocrația tradițională, legată de proprietățile funciare, sunt extrem de activi și vizibili în viața orașelor unde își desfășoară activitatea. Mulți dintre ei devin chiar decurioni și alții sunt aleși în diverse magistraturi sau în diverse funcții preoțești. Având în vedere natura activității lor, mulți au putut deveni chiar veritabili ambasadori ai acestor orașe în diverse colțuri ale Imperiului, unde au ajuns mânați de interese comerciale, dar unde nu uitau să menționeze, cu oarecare emfază și mândrie, că sunt *ex provincia Dacia*.

On the Origin of the Tradesmen from Dacia Province after Epigraphic Sources (Abstract)

In this short article, I try to make a review of the problem of the origin of the tradesmen attested by the inscriptions in Dacia, or by others inscriptions from the Empire as conducting trades activities on the territory of the Dacian provinces. The main conclusion is that the trade activities from Dacia were in the hands of the oriental tradesmen. The main exceptions are the possible attested tradesmen from *Augusta Treverorum* and the trade's routes attested between Dacia and *Aquileia* and the Dalmatia province.

The trade's activities were concentrated in the area of the gold mines from *Apulum-Ampelum-Alburnus Maior*, one of the most important welfare sources of the province. The trade from this area was also into the hands of the oriental tradesmen, especially from Asia Minor and Syria. Also important trades markets are attested at *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, *Drobeta* and *Potaissa*.

The new epigraphic discoveries from *Porolissum* show also there a concentration of the trade's activities, probably part of the commercial route between Pannonia and Dacia. The commercial importance of this place emerges also from an inscription in which the emperor Commodus is praised as *restitutor commerciorum* (ILD 667).

We must also emphasize the lack of information from the inscriptions about the trade from Dacia Inferior. It is possible to be a stage of the discoveries, but we must also not forget that the urban life of this province was not so developed as in Dacia Superior, in fact there were attested only two or three cities.

In Dacia province, as in the other parts of the Empire, we see that the tradesmen were very implicated in the life of the cities, most of them being attested as magistrates or priests, becoming part of the elite of the province. Taking into account the nature of their activities they became almost ambassadors of their cities into different corners of the Empire.

⁴⁶ La *Sucidava* este atestată în timpul domniei lui Commodus o *statio portorii*, în care își desfășurau activitatea *vilici*, *Zoticus* și *Salvianus*, în timpul procuratorului *Ti. Claudius Xenophon* (CIL III 8042 = IDR II 188).

Bibliografie

- Ardevan 1988 Ardevan, R., *Porolissum si Augusta Traiana. Observații asupra inscripției IGB, III/2, 1590*, ActaMP 25, p. 291-295.
- Ardevan 2006 Ardevan, R., *Römischer Bürger latinischer Abstammung in Dakien. Einige Sonderfälle*, în G. Németh, P. Forisek (ed.), *Epigraphica III. Politai et cives. Studia Sollemnia in honorem Geyzae Alfoeldy doctoris honoris causa Universitatis Debreceniensis*, Hungarian Polis Studies 13, Debrecen, p. 118-120.
- Chastagnol 1981 Chastagnol, A., în ZPE 43, p. 63-66.
- Christescu 2004 Christescu, V., *Viața economică a Daciei romane. Contribuții la o reconstituire istorică*, ediție îngrijită de Cl. Christescu și C. C. Petolescu, București.
- Fodorean 2006 Fodorean F., *Drumurile din Dacia romană*, Cluj-Napoca.
- Gudea 1988 Gudea, N., *Contribuții epigrafice la cunoașterea sistemului vamal al provinciilor dacice. Vama de la Porolissum*, ActaMP 12, p. 175-189.
- Gudea 1994 Gudea, N., *Dacia Porolissensis în timpul războaielor marcomanice*, ActaMP 18, p. 67-94.
- Gudea 1996 Gudea, N., *Porolissum. Un complex daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman. II. Vama romană. Monografie arheologică. Contribuții la cunoașterea sistemului vamal din provinciile dacice*, Bibliotheca Musei Napocensis 12, Cluj-Napoca.
- Gudea, Tamba 2001 Gudea, N., Tamba, D., *Porolissum. Un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului roman. III. Despre templul zeului Iupiter Dolichenus din municipium Septimum*, Zaláu
- Husar 1999 Husar, A., *Celți și germani în Dacia romană*, Cluj-Napoca.
- Macrea 1969 Macrea, M., *Viața în Dacia romană*, București.
- Nemeth 1997 Nemeth, E., *Die Numeri im römischen Heer Dakiens*, EphNap 7, p. 101-116.
- Nemeti 2005 Nemeti, S., *Sincretismul religios în Dacia romană*, Cluj-Napoca.
- Paki 1988 Paki, Adela, *Populația Daciei Porolissensis. I. Porolissum*, ActaMP 12, p. 215-227.
- Pârvan 1909 Pârvan, V., *Die Nationalität der Kaufleute im römischen Kaiserreiche. Eine historisch-epigraphische Untersuchung*, Breslau.
- Pârvan 2002 Pârvan, V., *Naționalitatea negustorilor în Imperiul roman. O cercetare istorico-epigrafică*, în V. Pârvan, *Scrieri de istorie romană*, ediție, abrevieri, note, comentarii, indice de N. Zugravu, Iași.
- Petolescu 1980 Petolescu, C.C., *Les relations économiques de la Dacie romaine*, *Memorias de Historia Antigua* 4, p. 51-59.
- Petolescu 1981 Petolescu, C.C., *Relațiile economice ale Daciei romane*, *Revista de Istorie* 34, 4, p. 703-713.

Petolescu 2002	Petolescu, C.C., <i>Auxilia Daciae. Contribuție la istoria militară a Daciei romane</i> , București
Piso 1974-1975	Piso, I., <i>Epigraphica (I)</i> , Sargetia 11-12, p. 70-71
Piso 1976	Piso, I., <i>Epigraphica (IV)</i> , Apulum 14, p. 441-444
Piso 2001	Piso, I., <i>Studia Porolissensia (I). Le temple dolichenien</i> , în Acta MN 38/1, p. 221-237
Rostovtzeff 1957	Rostovtzeff, M., <i>The Social and Economic History of the Roman Empire</i> , Oxford
Sanie 1981	Sanie, S., <i>Culte orientale în Dacia romană. I. Cultele siriene și palmiriene</i> , București
Weber 2003	Weber, M., <i>Etica protestantă și spiritul capitalismului</i> , traducere I. Lemnij, București

Supplementum epigraphicum

Inscripții descoperite în afara provinciilor dacice

Aquileia (Italia, Regio X); CIL V 1047 = ILS 7526 = IPD⁴ 845 = IDRE I 142:

D. M. / M(arci) Secundi / Genialis, / domo Cl(audia) Agrip(pina) / negotiat(ori)

Dacisco, / patr(ono) optimo, / M. Secundius / Eutyclus, lib(ertus) / heres ex parte (sic!) fec(it).

Salona (Dalmatia); CIL III 2086 = IPD⁴ 661 = IDRE II 299:

DD MM / V(aleriae) Ursin(a)e, T. f. inc(omparabili) d(e)functae an(nis) / [...]

m(ensibus) VI d(iebus) V. Aur(elius) Aquila, dec(urio) Pata(-)vissensis, neg(otiator) ex pro(vincia) Dacia, b(ene)m(erenti) / p(osuit) et sibi, cum qua / vixit an(os) VII sine / ulla querella.

Tragurium (Dalmatia); CIL III 2679 = IPD⁴ 854 = IDRE II 295:

Aurelio / Longini(-)ano, dec(urioni) col(oniae) Drobotens(ium), Aelia / Balbina,

coniunx ob(-)sequentissima, [q]ui liber(-)os suos S[...]eristanupa (?) / Titios s. mater qu(a) v(-)ixit cum eo an[no]s / XX.

Nedinum (Dalmatia); CIL III 2866 = IPD⁴ 846 = IDRE II 293:

Cocceio Umbria[n]o / dec(urioni), auguri et pontifici / civitatis Paral(is)ensium /

provinciae Daciae, / Cocceius Severus, / filius, patri pientissimo.

Augusta Traiana (Thracia); IGB III/2 1590 = IDRE II 351:

Ἄγαθῆι Τύχηι / Θεῶ Δολιχηνῶ ὑπὲρ τῆς τοῦ κυρίου ἡμῶν / ἀνικέτου

καὶ ἐωνίου διαμονῆς καὶ νῆκης (sic!) / Ἀυτοκράτορι Καίσαρι Μάρκῳ Ἀὐρ(ηλίῳ) Σεουήρῳ / Ἀλεξάνδρῳ Εὐσεβοῦς Εὐτυχοῦς Σεβαστοῦ καὶ / Ἰουλίᾳ Μαμαί

α Σεβαστῆς καὶ ἱερᾶ συνκλήτου / καὶ δήμῳ Ῥωμαίων καὶ ἱερῶν στρατευμά-
των καὶ / βουλῆς καὶ δήμου Ἀγούστου Τραιανῆς

vacat

Ἀὐρ(ῆλιος) Σαβεῖνος Θειοφίλου Σύρος ἱερεὺς καὶ / ὑνέμπορος τῆς Δακί-
ας καὶ Ἀὐρ(ῆλιος) Πρῖμος / Ἀστέω τῷ καὶ Ἰουλίῳ β (ου)λ(ευτῆς) τῆς Δακίας
/ Σεπτίμια Πορολίσσου θιῶ <ἀναλαβον τὸν ναὸν> / ἀναλαβόντες τὸν ναὸν
κατὰ τὸν νόμον / καὶ δι(σκιπλί)ναν τὴν ΙΕΡΟΙ. εὐτυχῶς.

Mythilena (Achaia); IG XII/II 125 = IGR IV/1 47 = IPD⁴ 849 = IDRE II 372:

Θεῶ / Ὑψίστω / Π. Αἴλιος Ἀρριανὸς Ἀλέξανδρος, / βουλευ(τῆς) / Δακί-
ας κο/λωνείας / Ζερμιζεγ[ε]/θούης, εὐχῆ[ν] / ἀνέθηκεν.

Inscripții descoperite pe teritoriul provinciilor dacice

Drobeta (Dacia Superior); sec. II; CIL III 14216¹¹ = IDR II 47:

*D. M. / Prim(us) Ael(ius) / Ion(icus) neg(otiator) / vix(it) an(nis) L. / Iulia Pris-/cilla
uxor / et Ael(ius) Iulia-/nus fil(ius), co-/hered(es), per / Ael(io) Primiti-/vo lib(erto).*

Drobeta (Dacia Superior); CIL III 8014 = IDR II 22:

*Dianae / Aug(ustae) aram / L. Samog-/natus [T]er-/tius Trever / v(otum) s(olvit)
l(ibens) m(erito).*

Germisara (Dacia Superior); CIL III 1394 = ILS 7152 = IDR III/3 234:

*Herculi / Invicto / pr(o salute) inpera-/toris col(legium) / Galatarum / L. Livius Mu-
-rcellinus / d(onum) d(edit) d(edicavit).*

Ulpia Traiana Sarmizegetusa (Dacia Superior); CIL III 1500 = IDR III/2 109:

*Crasso Macro-/bio / negotiatores / provinciae Apul(ensis) defen-/sori optimo /
l(oco) d(ato) d(ecreto) d(ecurionum).*

Ulpia Traiana Sarmizegetusa (Dacia Superior); CIL III 7915 = IDR III/2 203:

*I(ovi) O(ptimo) M(aximo) D(olicheno) / Gaius G[a]-/ianus e[st] / Procul[us] /
Apollofan[es] / Suri neg(otiatores) pr[o] / salute sua ex v[oto].*

Ulpia Traiana Sarmizegetusa (Dacia Superior); IDR III/2 427:

*[D.] M. / [—Ma]cr(i)no / c[ivi] Trevero / At[t]ius Valens / et Carantius / Germanus /
f(aciendum) c(uraverunt).*

Apulum (Dacia Superior); CIL III 1068 = IDR III/5 190:

*I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Iun(oni) reg(inae) / T. Aur(elius) Narcissus, negot(iator) pro
se et / suorum l(ibens) m(erito) votum solvit.*

Apulum (Dacia Superior); CIL III 7761 = ILS 4304 = IDR III/5 218:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) D(olicheno) / Aurelii / Alexan-/ -der et Fla-(-v)us Suri / negotia-/- tores ex / voto I(ibentes) p(osuerunt).

Apulum (Dacia Superior); IDR III/5 153:

[I(ovi) o(ptimo)] m(aximo) pro salute Imp(eratoris) L. Septi-/-mi(i) Severi Pertenacis Aug(usti) et Aurel(ii) / Antonini Caesar(is) M. Iul(ius) Quirinus / Aug(ustalis) col(oniae) Apul(ensis) ob honor(em) patro-/-nat(us) coll(egii) Pontobithynorum ianuas / et valvas ad introitum templi fec(it).

Apulum (Dacia Superior); IDR III/5 443:

P. Ael(io) P. fil(io) Pap(iria) / Strenuo eq(uo) / p(ublico) sacerdot(oti) arae / Aug(usti) auguri et / II viral(i) col(oniae) / Sarm(izegetusae) augur(i) / col(oniae) Apul(ensis) dec(urioni) / col(oniae) Drob(etensis) pat-/-ron(o) collegior(um) / fabr(um) cento-/-nar(iorum) et nau-/-tar(um) conduc(tori) pas-/-cui salinarum et commer-/-cior(um) Rufinus eius.

Apulum (Dacia Superior); CIL III 1421515 = ILS 4621 = IDR III/5 206:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Bussumario / G. Atil(ius) Eutyches Aug(ustalis) / col(oniae) Apul(ensis) pro salute / sua suorumq(ue) omnium / exedram long(am) p(edes) XXX latam / p(edes) XXV cum arcu pec(unia) sua{e} fecit.

Apulum (Dacia Superior, descoperită la Petrești, aproape de Turda); CIL III 1214 = ILS 7154 = IDR III/5 527:

D. M. / T. Fabio Iblio-/-maro domo / Augus(ta) Treve[r(orum)] / quond(am) de[cur(ioni)] / [k]anabar(um) vix(it) / annis LX / Fabii Pulcher / Romana Aqui-/-leiensis per tu-/-tores suos pos(uerunt).

Porolissum (Dacia Porolissensis); ILD 677:

Pro salute / et victoria / Imp(eratoris) Caes(aris) [[M(arci)]] / [[Aur(eli) Antonini]] / [[Commodi P(ii) F(elicis)]] / Aug(usti) n(ostri), restitu-/-tori commer(ciorum) / et Genio p(ublici) p(ortorii) Illy-/-rici, Cl. Xenophon / proc(urator) Aug(usti) n(ostri) per / Marcion(em) et Pol(lionem) vil(icos).

VARIA

ÎNVĂȚĂMÂNTUL ARHEOLOGIC LA TIMIȘOARA

Orientarea învățământului nostru superior către cerințele pieței forței de muncă este o necesitate recunoscută ca atare de toată lumea, dar greu de pus în practică din varii motive, multe subiective. Experiența ultimilor ani în universitatea din Timișoara, ca și în Universitatea clujeană, dovedește că una din puținele specializări actuale care nu produce șomerii este arheologia. **Arheologia devine, pe an ce trece, tot mai legată de mediul economic. În județele în care un potențial arheologic deosebit se întâlnește cu o dinamică mai accentuată a construcțiilor, solicitarea arheologilor este extremă. Prin cercetările arheologice preventive (autostrăzi, construcții industriale etc.) - din ce în ce mai numeroase în România - o pâine este și va fi asigurată tuturor tinerilor arheologi.**

Grupul de profesori de la Universitatea de Vest din Timișoara a reușit, în numai câțiva ani, să formeze o tânără generație de specialiști în istorie antică și arheologie care, fie se află în Universitate și va prelua treptat sarcinile didactice, fie activează în domeniul arheologiei practice în instituții de profil.

Un rol deosebit în coagularea și structurarea învățământului de arheologie a revenit Centrului de Studii de Istorie și Arheologie „Constantin Daicoviciu”, condus de prof. dr. Doina Benea (cu seria de publicații *Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis*) – un adevărat laborator de formare și perfecționare a arheologilor la Universitatea de Vest.

Prof. univ. dr. Mihai Bărbulescu
(Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca)
Președintele Comisiei Naționale de Arheologie

DEBUTUL

În cadrul Universității de Vest din Timișoara existase înainte de anul 1989 o secție a Institutului de 3 ani, cu profilul Istorie – Geografie desființată ulterior, în care nu s-a făcut nici un fel de specializare în domeniul arheologiei.

1. Arheologia în procesul de învățământ. În anul 1990, a fost reînființată o secție de Istorie în cadrul Universității noastre cu profilul de Istorie - limbă străină, apoi după doi ani și o grupă de Istorie, ambele grupe având ca obiectiv pregătirea de cadre didactice pentru învățământul pre-universitar, iar ulterior una de Teologie-Istorie. Ca atare, în momentul înființării primei grupe cu profil de Istorie conducerea Universității noastre nu privea evoluția acestei specializări, decât în mod tradițional. În cadrul Universității, specializarea Istoria și ca urmare Istoria Veche și implicit Arheologia nu aveau o tradiție, precum alte specialități, ca de pildă, Matematică, Fizică etc.

Deci, în anul 1991, cadrele didactice, cu o specializare în domeniul arheologiei erau: prof. dr. A. Bejan și prof. dr. Doina Benea, lect. A. Rădulescu, la care în decursul anilor s-au adăugat mai nou proprii noștri absolvenți ce activează în cadrul Universității, la Facultățile de Litere, Istorie, Teologie și Sociologie-Antropologie, DPPD, respectiv: lector dr. Mariana Crînguș-Balaci, lector dr. N. Hurduzeu, lector drd. Dorel Micle, asis. drd. Liviu Măruia, lector dr. S. Pribac, lector dr. Simona Regep-Vlascici, asist. dr. Atalia Ștefănescu, lector dr. Călin Timoc¹.

În cadrul acestor grupe a început în paralel introducerea alături de disciplinele obligatorii de Istorie universală antică și Istoria Românilor, Preistorie, un curs general de Arheologie, Epigrafie latină. Cu timpul s-au adăugat mai multe cursuri opționale, care se refereau la antichitate și mileniul I p.Chr., cum ar fi de pildă: Istoria instituțiilor antice, Istoria Daciei Romane, Epoca Antoninilor, Autohtoni și migratori, Etnogeneza românească, Istoria Religiilor Antice, Istoria Daciei Preistorice, Arheologia Medievală etc. Interesul pentru studierea istoriei vechi și implicit a arheologiei, ca știință auxiliară a venit încă din primul an de învățământ prin introducerea practicii de specialitate pe șantierele arheologice. Astfel, au fost inițiate mai multe șantiere-școală, care reprezentau de fapt, siturile conduse de cadrele didactice titulare în momentul înființării Specializării de Istorie, respectiv: la Tibiscum-Jupa. Praetorium (Mehadia) (jud. Caraș-Severin), Freidorf-Timișoara (până în anul 1994) (D. Benea) și Sănnicolaul Mare (jud. Timiș) (A. Bejan); Sânandrei (A. Bejan, F. Drașovean), Gătaia (Al. Rădulescu).

Pe aceste șantiere s-a conturat mai mulți ani la rând, activitatea desfășurată spre organizarea unui învățământ arheologic la Timișoara. Ca urmare a modului de organizare a practicii de vară, mai mulți studenți au optat pentru o specializare spre domeniul Istoriei vechi, alegându-și tema de licență din acest domeniu. Începuturile au fost și sunt încă anevoioase din lipsa publicației, adecvate cercetării în domeniu.

¹ Numele colaboratorilor sunt menționate în ordine alfabetică.

Orientarea practicii de vară s-a efectuat în funcție de specializarea cadrelor didactice, care conduceau aceste șantiere respectiv: Doina Benea - epoca romană și post-romană și Adrian Bejan - mileniul I p. Chr., Al. Rădulescu - arheologie medievală.

Practica pe șantierele arheologice se desfășoară în campanii de două - trei săptămâni, timp în care organizarea riguroasă ne obligă la asigurarea tuturor condițiilor pentru o desfășurare normală a lucrărilor de cercetare. Tot acum, are loc conservarea materialului arheologic, selectarea lui pentru restaurare și inventarierea primară a tuturor descoperirilor rezultate. Depozitarea materialului se face pe ani în spațiul amenajat în acest sens, mai nou la sediul CSIATim.

Totodată, trebuie să adăugăm aici, că interesul unor studenți spre domeniile foarte vechi ale preistoriei fost inițiată prin colaborarea cu muzeele din zonă (Timișoara, Arad, Caransebeș), cu specialiști consacrați cum ar fi: regretatul Florin Medeleț, și apoi Florin Drașovean etc. Această colaborare va contribui la formarea unor tineri în domeniul neoliticului, a epocii bronzului, a epocii fierului etc. care după ani sunt elementele cele mai dinamice ale instituțiilor de profil în care lucrează (vezi: muzeografi arheologi: Dan Ciobotaru, Valentin Cedică, Alexandru Szentmiklosy etc).

2. Cercurile științifice studențești. Începutul atragerii studenților spre domeniul arheologiei și istoriei vechi a fost facilitat de formarea încă din primii anii de studiu a unor cercuri științifice studențești. Pentru Istorie Veche existau: cercurile: Cercul de Istorie Veche și Arheologie (Doina Benea) și Arheologia Mileniului I (A.. Bejan).

Preocuparea spre studiul domeniului de arheologie a fost organizată în două sau chiar trei direcții: ucenicia în domeniul practic și teoretic a activității arheologice, cu inițierea în cercetarea asupra artefactului, a obiectului în sine, pentru a evolua apoi, spre studiul de identificare propriu-zisă a obiectului și sitului respectiv. Au fost încercări în care s-a constatat dezvoltarea unui adevărat **apetit** spre cercetare. Probabil, că și primele generații din anii 1991-1996, prin dorința lor au contribuit din plin, la formarea unui interes, în acest sens. Procesul de învățământ în continuă schimbare, (prin trecerea de la 5 ani, la 4 ani și acum la 3 ani de studiu) a îngreunat și a perturbat evoluția spre întărirea studierii în acest domeniu. Ca și cum acest lucru nu ar fi fost destul, a existat la nivelul Catedrei de Istorie, din partea unor cadre didactice o opoziție, aș spune virulentă în formarea unei specializării în domeniul Arheologiei și a Istoriei Vechi!

Cercul de Istorie Veche și Arheologie a fost înființat încă din anul 1991 având ședințe bilunare, inițind primele cercetări de teren și apoi participări pe șantierele-scoală și apoi pe șantiere aparținând muzeelor din zonă. Aici, s-au prezentat primele rapoarte de săpătură, referate și recenzii, s-a format un interes pentru arheologie. Și aceasta a început încă din anul I de studiu. În general, dintr-o promoție de 40 de studenți anual (cu 2 grupe, deci un total de cca. 80 de studenți pentru toți ani de studii) aveam câte 8-10, care participau la ședințe.

Aici s-au predat, la solicitarea studenților elementele fundamentale ale **abc-ului** în cercetarea arheologică: cum se scrie o lucrare, proporția dintre diferitele părți ale acesteia, modul de activitate pe șantierele arheologice, cum se fac observațiile primare, cum se conservă patrimoniul descoperit în faza primară.

O stimulare a activității cercului a reprezentat-o posibilitatea de participare a studenților

la Sesiunile Științifice Naționale ale cercurilor studențești inițiate din anul 1991, de Universitățile din Alba-Iulia, Cluj-Napoca, Timișoara, Târgoviște, București etc. Astfel, s-a conturat un mod interesant de pregătire cu deosebire în domeniul preistoriei a studenților de la Alba Iulia (în bună măsură datorită cadrelor didactice de aici), în epoca dacică și istorie antică a celor de la Cluj-Napoca, fapt ce indirect reflectă activitatea și specializarea profesorului, care se ocupa de studenții respectivi. Rezultatele pozitive obținute la unele manifestări naționale, ale studenților noștri, dorința de afirmare alături de relațiile stabilite între studenții diferitelor Universități au contribuit din plin la perfecționarea acestor participări creând un spirit de competitivitate.

Începând din anul 1992 și în cadrul Facultății noastre au fost organizate aproape anual Sesiuni Științifice Studențești Naționale pe profilul Istorie, în care existau secții pentru istorie veche, de amploare mai mică sau mai mare. Ca urmare, au fost publicate o parte a lucrărilor într-o revistă proprie de istorie veche, arheologie și epigrafie ARHÉ (nr. I-II) apoi cu numele de QVAESTIONES DISPUTATAE (nr. I-II), redactate de studenți, iar ulterior sub îndrumarea lectorului Călin Timoc (anul 2002).

3. Învățământul Arheologic post-universitar. În anul 1996 a fost inițiat primul ciclu de Studii Aprofundate intitulat: **Romanitate orientală. Istoria provinciilor sud-estice ale Imperiului Roman secolele I-VI**, (coordonat de Doina Benea), care în anul 1998 s-a transformat într-un Masterat de trei semestre, ulterior, a fost organizat în patru semestre. Un al doilea ciclu de studii aprofundate cu titlul **Etnogeneză românească proces istoric european** a fost condus de Prof. univ. A. Bejan

În cadrul primului ciclu, cursurile propuse au căutat să atragă atenția în două direcții: cunoașterea istoriei antice din spațiul sud-est european în secolele I-VI p.Ch., și apoi o aprofundată studiere complexă a diferitelor domenii de cercetare în istoria antică, artă, viață economică, militară etc. Așa se face că, mereu cursurile au fost îmbogățite și chiar schimbate în funcție de nevoile constatate pentru o pregătire complexă a viitorilor arheologi. Prin cursurile pe care le-am susținut am încercat să apropiem viitorii arheologi cât mai mult de o specializare adecvată (în limita posibilităților noastre). Ele sunt următoarele: *Romanitate Orientală (Istoria provinciilor balcanice în secolele I-VI* (curs extins, apoi pe un an) (sem. I, III); *Istoria economică a Daciei Romane în cadrul Imperiului Roman*. Seminariile au încercat să reconstituie tehnologia antică în diferite domenii: ceramică, metalurgie, ateliere meșteșugărești, de bijutier, sticlă etc.) (sem. I); *Inițiere în prosopografie romană* (sem. II); *Creștinism timpuriu la Dunărea de Jos* (sem. II); *Noțiuni de Artă Romană* (seminariile axate pe arta romană în Dacia) (sem. I) (curs susținut din anul 2004 de dr. Mariana Crînguș); *Istoria militară a Daciei Romane* (sem. III); *Curs de inițiere în numismatica romană și post-romană* (sem. III); la care s-au adăugat un curs de inițiere în *istoria castrelor romane* (sem. IV), de inițiere în studierea amforelor (sem. IV); *Religia provinciei Dacia* (sem. IV) (Mariana Crînguș); *Statuaria în provincia Dacia* (sem. IV) (Mariana Crînguș); *Civilizația dacică și continuitatea daco-romană* (sem. I-II) (A. Bejan), *Autohtoni și migratori* (sem. III) (A. Bejan); *Structuri sociale la populațiile migratoare secolele IV-VI* (sem. IV) (A. Bejan) devenit din anul 2005, *Dacia și populațiile barbare în secolele II-IV* (sem. II) (A. Bejan); *Inițiere în ceramologia romană* (sem. IV) (lect. Simona Regep).

Prin cursurile de față, s-a încercat formarea unei baze documentare cu o paletă cât mai largă de probleme și direcții de cercetare, care să formeze un nucleu informațional de pornire pentru cineva, care își va alege ca domeniu de cercetare arheologia clasică, antică și post-romană.

La masterat s-au înscris și studenți de la alte specializări, cum ar fi unii de la Studii clasice; Teologie, sau absolvenți de la alte Universități (precum Alba Iulia, Cluj-Napoca etc.).

Organizarea ciclului de Studii aprofundate și apoi de Masterat a oferit posibilitatea pentru studenții care aveau mai mulți ani de cercetări arheologice să preia în cadrul șantierelor noastre controlul asupra unei secțiuni, iar a doctoranzilor asupra unui sector, sub conducerea noastră, încercând să-i familiarizăm astfel, cu întreaga muncă de la săpătura propriu-zisă, preluare a materialului arheologic, conservarea lui, realizarea jurnalului de săpătură (în paralel, cu cel general pe care îl face șeful de șantier). Din acest moment a început repartiția unor domenii de cercetare (habitat, ceramică, viață militară etc).

4. Studii doctorale de arheologie. Din anul 1996, unul din cadrele didactice de la Facultatea noastră a primit dreptul de conducere de doctorat respectiv – Prof. univ. Doina Benea - fiind cooptată în colectivul de la Facultatea de Istorie-Filosofie a Universității Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca până în anul 2002, când s-a transferat la Universitatea de Vest din Timișoara în vederea înființării unui IOD Istorie, alături de Prof. univ. I. Munteanu și Prof. univ. V. Neumann.

Până în prezent, există 6 doctori care au primit confirmarea titlului de **Doctor în Istorie**: V. Itineanțu, Mariana Crînguș-Balaci, Cosmin Mateș, Sorin Pribac, Atalia Ștefănescu, Nicolae Hurduzeu, și în faza finală de susținere a lucrărilor de doctorat: Simona Regep-Vlascici, Călin Timoc, Iulian Lalescu alături de un număr de 15 doctoranzi la zi sau fără frecvență, care sunt în diferite etape de redactare a lucrării de doctorat.

Tematica lucrărilor de doctorat a vizat în mod special, analiza habitatului din sud-vestul României sub toate aspectele locuirii, a istoriei militare, economice, a vieții religioase etc. O serie de domenii de cercetare privesc armamentul, echipamentul militar, prelucrarea osului, atelierile meșteșugărești, ceramica (teracote, lămpi, amfore), importuri, producție locală, comerț etc. și ele urmează a fi rezolvate.

Se cuvine, a remarca și prezența absolvenților noștri în cadrul unor cicluri doctorale de la Universitățile din: Cluj-Napoca, pentru epoca dacică: Dorin Secula, Liviu Măruia, sau numismatica romană: Raul Șeptilici; sau din Alba Iulia pentru preistorie: Dan Ciobotariu, Valentin Cedică, Alexandru Szentmiklosy.

Se poate, astfel conchide, recunoașterea prestației absolvenților în domeniu din momentul acceptării efectuării doctoraturii în aceste din urmă centre universitare. Cei mai mulți din ei activează actualmente în instituții muzeale precum: Muzeul Banatului Timișoara, Muzeul Regimentului de Graniță Caransebeș, sau Muzeul Porților de Fier din Drobeta-Turnu-Severin.

Activitatea edilitară desfășurată în ultimii ani, a atras atenția tot mai mult asupra nevoii de formării de cadre tinere din aceste domenii de cercetare. Numărul arheologilor este încă mic față de nevoile impuse de șantierele arheologice de salvare din fiecare județ, la care locul principal îl dețin cercetările întreprinse pe traseul infrastructurii drumurilor din România.

5. Schimburi internaționale de studenți. Începând din anul 1998 se desfășoară un schimb de studenți pe șantierul arheologic în Universitatea din Udine (Italia), Universitatea din Graz și cea din Timișoara, ceea ce a facilitat în mod firesc îmbunătățirea cunoștințelor studenților noștri. Din păcate, acest lucru nu se desfășoară regulat.

La Sesiunile Studențești Internaționale organizate în Republica Moldova la Chișinău au participat mai mulți studenți precum: N. Hurduzeu, C. Timoc etc. Din păcate aceste schimburi de studenți s-au făcut sporadic și nu în mod regulat nefiind astfel un criteriu în activitate propriu-zisă.

Din acest an (respectiv 2006/2007), doi studenți din Olanda și Polonia frecventează cursurile de masterat de la noi. Mai nou, din anul universitar 2006-2007, o absolventă a facultății noastre Mihaela Popescu, participă la un masterat pe antichitate organizat la Universitatea din Angers (Franța). Sperăm ca aceste relații cu alte universități să devină permanente.

6. Organizarea de manifestări științifice naționale și internaționale. Organizarea unor manifestări științifice cu caracter local, precum participarea anuală la *Zilele Academice Timișene* a fost inițiată din primul an de activitate a Departamentului de Istorie.

În anul 1994, Doina Benea cu ajutorul unei echipe de studenți a organizat cel de al XVIII-lea Congres Internațional R.C.R. F., primul congres cu profil arheologic de după anul 1989, organizat în România.

Ulterior, în anul 1997, în condițiile modeste oferite de Tipografia Universității de Vest, s-a reușit editarea unui volum de studii asupra ceramicii romane din România: *Études sur la céramique romaine et daco-romaine de la Dacie et de la Mésie Inférieure*, volum primit cu atenție și remarcat de literatura de specialitate din țară și străinătate. Acest volum a inaugurat seria de publicații speciale denumite **BIBLIOTHECA HISTORICA ET ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS TIMISIENSIS (BHAUT)**, serie preluată apoi, de Centrul de Studii de Istorie și Arheologie Timișoara.

Tot în anul 1994, a avut loc un simpozion internațional care s-a preocupat de Banatul în secolul al XVIII-lea (**DAS BANAT IM 18. JHDT**). Studiile redactate în limbi de circulație internațională reunite în acest volum, în condiții tipografice modeste au afectat mult circulația volumului în mediul academic.

În anul 1996, în colaborare cu Muzeul Civilizației Dacice și Romane din Deva a fost organizat la Geoagiu-Băi în zilele 7-9 noiembrie Simpozionul Internațional *Daker und Römer am Anfang des 2. Jh. n. Chr. im Norden der Donau* (volumul lucrărilor a văzut lumina tiparului în anul 2000 în BHAUT, II, 125 p.)

În anul 1999 a fost organizată comemorarea învățatului Dumitru Tudor, manifestare care a reunit al Timișoara specialiști din mai multe centre universitare. Lucrările au apărut reunite în volum *In memoriam D. Tudor* în BHAUT, IV, 151 p.

7. O nouă etapă în evoluția pozitivă a studierii arheologiei în Universitatea de Vest din Timișoara o reprezintă formarea în anul 2001 și recunoașterea ca Centru de Excelență C a **CENTRULUI DE STUDII DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE**. În anul 2004, activitatea Centrului a fost reconfirmată tot ca Centru de Excelență C, primind și numele ilustrului savant român bănățean **CONSTANTIN DAICOVICIU**.

În principal, Centrul este format din specialiștii din două departamente de Istorie-Arheologie și Antropologie Culturală, Sociologie, la care se adaugă și numeroși tineri, care în bună măsură sunt absolvenții facultății noastre și, sunt actualmente masteranzi, doctoranzi, cadre didactice la noua specializare chiar și profesori în învățământul pre-universitar.

Sediul Centrului se afla în Timișoara, pe str. Bogdănești nr. 32².

Site: www.csiatim.uvt.ro

Baza materială. Centrul a avut sprijinul moral al Conducerii Universității de Vest și al Facultății de Litere, Istorie și Teologie, primind două spații pentru desfășurarea activităților proprii (un depozit de arheologie și un birou unde lucrează în permanență 6-10 oameni). Având în vedere lipsa de fonduri alocate, Centrul s-a format prin utilizarea cu mobilier redistribuit de la alte facultăți, aparatura minimă necesară, s-a constituit un început de bibliotecă din donații de cărți oferite de diferite instituții de profil din țară și străinătate etc.

Activitatea de bază în asigurarea unei baze materiale o reprezintă fondurile obținute din cercetările arheologice de salvare întreprinse alături de Muzeul Banatului Timișoara, alături de contractele de cercetare de subvenționare a săpăturilor sistematice (cu Ministerul Culturii și Cultelor (2000, 2001) sau Granturi cu CNCIS (2006-2008). Dotarea tehnică deși modestă este asigurată la nivel corespunzător (trei calculatoare, laptop, aparat GPS, aparat foto-digital etc.), alături de echipamentul de campanie necesar taberelor arheologice.

Din anul 2001, cercetările arheologice se desfășoară pe șantierele-școala de la Mehadia, Dalboșeț, Jupa, Sănnicolaul Mare, dar și pe șantiere arheologice de salvare precum: Dumbrăvița (2004), și așezarea daco-romană de la Freidorf-Timișoara (2006), iar actualmente se analizează posibilitățile de participare pe șantierele de pe șoseaua internațională E4 (Nădlac-Arad-Timișoara-Lugoj).

Ca atare, activitatea CSIATIM (abrevierea numelui Centrului) este recunoscută la nivel național, prin prestația tinerilor care activează aici. Alături de cadrele didactice, care dețin calitatea de arheolog-expert (Doina Benea, A. Bejan), în cadrul Centrului lector Mariana Crînguș-Balaci are calitatea de expert putând conduce singură cercetările la un obiectiv arheologic, iar I. Lalescu, Simona Regep-Vlascici, Atalia Ștefănescu, C. Timoc sunt atestați ca arheologi specialiști. Mai tinerii doctoranzi precum: B. Muscalu, L. Măruia, Lenuța Mutașcu, G. Socol, Maria Vasinca etc., au primit atestatul de arheolog debutant. La acestea se adaugă și atestatele de arheolog-specialist obținute de colegii noștri tineri de la Muzeul Banatului tot absolvenți ai facultății noastre (D. Ciobotariu, V. Cedică, Al. Szentmiklosy). Toate aceste atestate sunt acordate de Comisia Națională de Arheologie de pe lângă Ministerul Culturii și Cultelor și conferă respectivilor participarea sau conducerea unor cercetări arheologice pe teritoriul României.

Prin activitatea desfășurată în cadrul **CENTRULUI de STUDII** posibilitățile de implicare la manifestări științifice naționale și mai ales internaționale a crescut. Activitatea de cercetare

---

² Proiectul de Organizare a Centrului s-a dezvoltat pe măsura trecerii timpului printr-o mai mare diversificare a activității. Director al Centrului este din anul 2001 Prof. Univ. Doina Benea.

în cadrul Departamentului se desfășoară în funcție de opțiunile și specializările spre care se îndreaptă membrii ei. Ele sunt determinate și de activitatea de cercetare solicitată de proiectul de GRANT, respectiv:

- **viață militară** (C. Timoc, Simona Regep, Lenuța Mutașcu, S. Indrieș, Doina Benea, A. Cântar);
- **habitat civil** (Mariana Crînguș, N. Hurduzeu, Atalia Ștefănescu, G. Socol, A. Cântar, A. Bejan);
- **domenii ale vieții economice**: ateliere meșteșugărești: piatră (Mariana Crînguș, Atalia Ștefănescu), ceramică (Simona Regep, G. Socol); prelucrarea metalelor (Doina Benea, P. Dinulescu), prelucrarea osului (C. Timoc);
- **viață spirituală** (S. Pribac, Atalia Ștefănescu, N. Hurduzeu, L. Măruia).
- **informatică arheologică** (D. Micle, A. Cântar).

Cercetarea Științifică. În cadrul Centrului s-au derulat mai multe Contracte de cercetare încheiate cu Ministerul Culturii și Cultelor pentru desfășurarea cercetărilor arheologice la Tibiscum (Jupa), Praetorium (Mehadia), Dalboșeț, Sănnicolaul Mare (2000), Tibiscum (Jupa) - 2004.

În anul 2006 după mai multe eforturi Centru a câștigat două proiecte de cercetare: unul național pe trei ani (2006-2008) la CNCIS (Viața economică în Imperiul Roman. Preludiu UE. Integrarea Daciei în sistemul economic al Imperiului Roman) și unul internațional (Arheologie Informatizată).

Activitatea la sediu. Conferințe bilunare susținute de membrii Centrului la care participă și muzeografi de Muzeul Banatului din Timișoara, în general toți specialiști în istorie veche și arheologie. Aici se includ și invitații din țară (M. Zahariade), sau străinătate (prof. Lj. Cerović de la Novi Sad).

În decursul anilor Universitatea noastră a onorat cu titlul de *Doctor Honoris Causa* mai multe personalități științifice din țara și străinătate specializate în domeniul istoriei vechi și a arheologiei. Astfel:

- 1999 - Acad. Prof. Dr. D. Protase (Univ. Babeș-Bolyai Cluj-Napoca)
- 2002 - Prof. Univ. Sigmar von Schnurbein (Directorul RGK Frankfurt / Main);
- 2006 - Prof. Univ. Alexandru Vulpe (membru corespondent al Academiei Române, Directorul Institutului de Arheologie, București);
- 2006 - Prof. Univ. Mihai Bărbulescu (Directorul Institutului de Studii Clasice, Univ. Babeș-Bolyai Cluj-Napoca);
- 2006 - Prof. Univ. W. Schier (Directorul Institutului de Preistorie de la Berlin).

Activitatea editorială. Centrul de Studii de istorie și Arheologie a continuat publicarea în seria **BIBLIOTHECA HISTORICA ET ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS TIMISIENSIS** (abreviată **BHAUT**), a unor lucrări cu caracter monografic sau a unor lucrări prezentate la manifestările organizate de Centru, cum ar fi de pildă:

I. G. Lazarovici, D. Micle, *Introducere în arheologia computerizată*, BHAUT, III, 2001, 230 p.

2. *Vilaietul Timișoarei (450 de ani de întemeiere a pașalâcului 1552-2002)*, BHAUT, V, 2002, 186 p.

3. *In honorem Magistrae Doina Benea*, BHAUT, VI, 2004, 396 p.

4. *Daci și Romani. 1900 de ani de la integrarea Daciei în Imperiul Roman*, BHAUT, VII, 2006 (sub tipar).

Revista Departamentului de Istorie **Studii de Istoria Banatului** continuă anual sau la doi ani, publicația anterioară dinaintea anului 1989, în care sunt publicate numeroase studii ale membrilor Centrului.

Se cuvine a remarca prezența specialiștilor noștri mai tineri sau consacrați în mai toate publicațiile cu caracter național, alături de participarea la marile congrese internaționale de studierea Frontierelor Romane, de studiere a ceramicii romane, a opaițelor, sticlei etc, ceea ce demonstrează o emulație științifică propice unei școli de arheologie antică și nu numai.

În acest sens, un loc distinct îl ocupă preocuparea pentru organizarea unei biblioteci specializată de studiu a Centrului. Pe baza publicațiilor noastre s-a reușit un schimb inter-universitar și muzeal cu instituții similare din țară de la (Sibiu, Alba-Iulia, Cluj-Napoca, Zalău, Reșița, Timișoara, Turnu-Severin etc.)

În același timp, există schimburi regulate de publicații cu *Römisch-Germanische Kommission Frankfurt/Main*, Institutul de Arheologie Preistorică de la Berlin, Universitatea din Passau, Institutul de Arheologie, muzeele din Novi-Sad, Belgrad etc.

Participări la manifestări internaționale. Pe baza cercetărilor arheologice colective sau personale membrii centrului au participat la manifestări științifice consacrate, precum Congresele de: *Studiere a Frontierelor Romane* (Pecs (Ungaria)-2003, Leon (Spania)-2006); *RCRF* (Roma-2002, Namur (Belgia)-2005), *ILA* (de studiere a pieselor de iluminat (Zalău-2006.)), de Tracologie (Chișinău-2004, Atena (Grecia-2006) etc. Unii sunt deja membri consacrați ai Asociației de Studiere a Ceramicii Romane R.C.R.F (Doina Benea -1994, Simona Regep, Mariana Crînguș - 2002, sau de Istoria Sticlei (Doina Benea - 1992).

În concluzie, activitatea de pregătire în domeniul arheologiei desfășurată până acum ne-a permis formarea la Timișoara a unei echipe de tineri arheologi, care doar parțial lucrează în rețeaua muzeelor (la Timișoara (6); Arad (1), Caransebeș (1)) sau colaborează direct în cadrul Centrului, participă la cercetări și, ce este mai important, au început să publice mici note și lucrări.

Începuturile sunt modeste până acum în opinia noastră, probabil că actuala generație ar putea pune bazele unei școli de arheologie la Timișoara.

Direcțiile principale de dezvoltare a CSIATim:

• participarea la marile șantiere arheologice preventive impuse de politica edilitară din zona noastră:

• continuarea publicării regulate a cercetărilor de către colectivul care participă la aceste lucrări. Se impune aici publicarea monografică a unor lucrări ce cuprind artefacte, complexe etc.

-
- Realizarea unei serii monografice asupra unor situri mari precum Sănnicolaul Mare, Tibiscum, poate Praetorium (Mehadia), asupra cercetărilor arheologice de salvare.
  - dezvoltarea Centrului în direcția conservării patrimoniului mobil prin formarea unui sector în cadrul Centrului de Cercetare.
  - Atragerea tinerilor masteranzi, doctoranzi, în activitatea curentă a Centrului.
  - Dotarea Centrului cu aparatura necesară pentru introducerea unei baze de date computerizate asupra siturilor arheologice în studiu.

Va depinde de generațiile viitoare să mențină și să dezvolte corespunzător studierea istoriei vechi și a arheologiei, astfel încât să se impună pe plan național și internațional!

Aprilie 2007

Prof. univ. dr. **Doina Benea**

Biblioteca CSIATim dispune de 186 de extrase din reviste românești, 40 extrase din reviste străine, 205 reviste românești de specialitate și 140 reviste străine. Alături de acestea pot fi consultate peste 100 de cărți cu caracter general. Biblioteca a fost realizată din donațiile unor instituții (RGK Frankfurt am Main) sau ale unor persoane particulare. Fondul documentar poate fi consultat zilnic între orele 10.00-14.00 la sediul Centrului.

Publicațiile Centrului de Istorie și Arheologie „Constantin Daicoviciu”

Revista Centrului de Istorie și Arheologie „C-tin Daicoviciu” din cadrul Universității de Vest din Timișoara este *Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis* (BHAUT), revistă recunoscută CNCSIS, categoria C.

Această publicație a Centrului își propune să editeze volumele unor sesiuni naționale de comunicări organizate periodic de către noi, precum și publicarea unor volume omagiale dedicate unor personalități importante ale cercetării arheologice bănățene și naționale cu recunoaștere internațională.

BHAUT, I

Etudes sur la céramique romaine et daco-romaine de la Dacie et de la Mésie Inférieure,
Ed. Universității de Vest, Timișoara, 1997, 208 p.

Volumul care deschide seria volumelor apărute în cadrul BHAUT este destinat cercetării și studierii ceramicii de factură romană. La acest volum se remarcă articolele și studiile unor cercetători de seamă ai acestui domeniu precum Gh. Popilian, Doina Benea, Silvia Teodor, Ana Căținaș, Victor Baumann și Dorel Micle.

BHAUT, II

Daci și romani la începutul secolului al II-lea d. Hr. la nordul Dunării,
Ed. Mirton, Timișoara, 2000, 125 p.

În acest volum sunt incluse cercetările valoroase ale lui Florea Costea, Valeriu Sârbu și Vitalie Bârcă, Coriolan Horațiu Oprean, Dan Dana, Vasile Moga și nu în ultimul rând Doina Benea. Acest volum a apărut în urma organizării simpozionului de către Centrul nostru în colaborare cu Muzeul Civilizației Dacice și Romane, Deva.

BHAUT, III

Gh. Lazarovici, D. Micle, Introducere în arheologia informatizată,
Ed. Mirton, Timișoara, 2001, 230 p.

Acest volum este o lucrare a doi autori care vizează un domeniu aflat la început de drum, cel al arheologiei informatizate. Prezența computerului în cercetarea arheologică a devenit

---

una vitală pentru prelucrarea și interpretarea datelor recoltate din săpăturile arheologice, de aceea nr. 3 al revistei centrului a găzduit apariția acestei lucrări.

BHAUT, IV

In memoriam Demetriei Tudor, Ed. Mirton, Timișoara, 2001, 153 p.

Acest volum a apărut în urma organizării la Timișoara a simpozionului omagial închinat marelui arheolog și istoric Dumitru Tudor. Acest volum este organizat pe două secțiuni: în prima parte sunt cuprinse aprecierile și activitatea ilustrului arheolog. În cea de a doua secțiune sunt prezente contribuțiile a o serie de cercetători: Dana Bălănescu, D. Protase, Doina Benea, Simona Regep, Mariana Crînguș, C. Timoc, N. Hurduzeu, D. Micle, precum și studiul lui C. Sebastian Sommer.

BHAUT, V

Vilaietul Timișoarei (450 de ani de întemeiere a pașalâcului) 1552-2002,

Ed. Mirton, Timișoara, 2002, 185 p.

Acest volum a apărut ca urmare a sărbătoririi a 450 de ani de la întemeierea pașalâcului (1552-2002). La acest volum s-au înscris cu lucrări specialiști ai acestui domeniu atât din Timișoara, cât și din alte centre de cercetare, anume Cluj-Napoca, Reșița. Astfel sunt prezente studii ale următorilor specialiști: Petru Iambor, Ioan Aurel Pop, Dumitru Țeicu, Ioan Hațegan, Al. Rădulescu, Nicolae Săcară, Tiberiu Ciobanu, Dumitru Tomoni, Daniela Tănase.

În încheierea acestui volum se află un glosar de termeni turco-otomani.

BHAUT, VI

STUDIA HISTORICA ET ARCHAEOLOGICA IN HONOREM MAGISTRAE DOINA

BENEA, Ed. Eurostampa, Timișoara, 2004, 396 p.

Acest volum a apărut pentru a sărbători activitatea și personalitatea prof. univ.dr. Doina Benea, ilustru arheolog și cercetător al perioadei romane și post-romane a Banatului și a Daciei. În prima parte a acestui volum omagial se regăsesc, Tabula gratulatoria, Curriculum Vitae al distinsei doamne, iar apoi lista sa de lucrări științifice publicate în cei peste 35 de ani dedicați cu precădere cercetării și studierii fenomenului roman la nordul Dunării.

În cea de a doua parte se regăsesc contribuțiile a peste 30 de cercetători din țară și din străinătate care au dorit să își aducă contribuția la apariția acestui volum.

BHAUT, VII

DACI ȘI ROMANI, 1900 de ani de la integrarea Daciei în Imperiul roman, Ed. Excelsior

Art, Timișoara, 2006, 252 p.

Volumul a apărut în urma organizării la Timișoara a simpozionului internațional dedicat

---

împlinirii a 1900 de ani de la războaiele de cucerire a teritoriului de la nordul Dunării. Anul 2006 a fost anul în care în întreaga țară s-au organizat astfel de manifestări dedicate evenimentelor militare coordonate de împăratul Traian.

O parte din participanții la acest simpozion ne-au trimis spre publicare în volumul pe care îl prezentăm contribuțiile proprii cu care au participat. Astfel au fost cuprinse în BHAUT VII 23 de articole grupate astfel : Alocuțiuni, Războaiele daco-romane, Dacia în timpul lui Traian, Varia.

Lect. univ. dr. Mariana Balaci

ACTIVITATEA MEMBRILOR CSIATIM ȘI ÎNVĂȚĂMÂNTUL PREUNIVERSITAR

Activitatea membrilor Centrului de Studii de Istorie și Arheologie „Constantin Daicovicu” din Timișoara, privind învățământul preuniversitar, s-a axat pe mai multe direcții.

Prin invitațiile onorate la mai multe licee timișene, membrii CSIATim au susținut lecții tematice privitoare la istoria antică a României, rolul Imperiului Roman și importanța studierii istoriei antice. Astfel în luna martie 2006, lector dr. Călin Timoc a participat la un debate cu tema „Importanța studierii istoriei antice și a istoriei religiilor în școală”, la invitația elevilor clasei a IX-a Științe Sociale de la Colegiul Național „C.D. Loga” din Timișoara.

Drd. Muscalu Bogdan a susținut o lecție cu titlul „Istoria Imperiului Roman și integrarea Daciei” la Colegiul Național Bănățean din Timișoara. La invitația prof. Tamara Farcaș, cu participarea colectivului de elevi ai clasei a XII-a Științe Sociale de la Colegiul Național Bănățean, a fost realizată o expunere referitoare la „Importanța arheologiei și Banatul istoric între secolele I-IV p. Chr.” (septembrie 2006).

Pentru popularizarea istoriei au fost întreprinse vizite la Muzeul Banatului din Timișoara, Muzeul de Etnografie și Muzeul Satului, sub îndrumarea membrilor CSIATim (Maria Hadiji, Cătălin Balaci, Bogdan Muscalu) și cu participarea într-un număr mare a elevilor de la Colegiul Național Bănățean din Timișoara, Colegiul Național „C.D. Loga” din Timișoara, Școala cu clasele I-VIII nr. 6 din Timișoara. În aceeași categorie se încadrează activitatea membrilor CSIATim la târgurile Facultății de Istorie din cadrul UVT, organizate la magazinul „Iulius Mall” (lector dr. Mariana Balaci, lector dr. Alalia Ștefănescu, lector dr. Simona Vlascici, lector dr. Călin Timoc).

Pentru atragerea elevilor din învățământul preuniversitar spre istorie, de o importanță deosebită s-au bucurat vizitele pe șantierul arheologic Tibiscum (Jupa – jud. Caraș-Severin).

Un colectiv de 30 de elevi ai claselor a IX-a Științe Sociale și a XI-a Filologie de la Colegiul Național „C.D. Loga” din Timișoara (coordonator drd. Bogdan Muscalu) au efectuat o excursie tematică pe șantierul arheologic de la Tibiscum (26 mai 2006). Elevii și-au însușit noțiuni de bază ale arheologiei și civilizației romane.

Cu sprijinul prof. univ. dr. Doina Benea (director CSIATim), membrilor CSIATim și conducerii Colegiului Național „C.D. Loga” din Timișoara, elevii menționați au realizat pentru aniversarea centenarului liceului, vitrina istorică „Vestigii arheologice din Banat”.

În iunie 2006, elevi ai claselor a IX-a Științe Sociale, a XI-a Științe Sociale (prof. Tiberiu Bejenar) și a XI-a Filologie de la Colegiul Național „C.D. Loga” din Timișoara, sub îndrumarea drd. Bógdan Muscalu, au participat la excursia cu titlul „EXPEDITIO AD TIBISCUM”. Obiectivul acesteia a fost realizarea unei prezentări multimedia a vizitei pe șantierul și muzeul de la Tibiscum.

Seria excursiilor tematice a continuat și în luna octombrie 2006, prin „EXPEDITIO SECUNDA AD TIBISCUM”, sub îndrumarea prof. drd. Bogdan Muscalu, prof. Tamara Farcaș, Mihaela Dulamă (studentă Istorie, anul III), având colaborarea elevilor Colegiului Național

„C.D. Loga” și Colegiului Național Bănățean din Timișoara. Finalitatea a fost o prezentare virtuală a expediției tibiscense și aprofundarea cunoștințelor despre romanizarea spațiului românesc.

În urma consfăturilor profesorilor de istorie din luna februarie 2007, la propunerea prof. dr. Alexandru Radovan, a fost luată în discuție activitatea pozitivă a membrilor CSIATim cu mediul preuniversitar, iar aplicațiile pe șantierul arheologic au fost propuse ca metode de evaluare ale elevilor, datorită obiectivelor atinse: aprofundarea cunoștințelor acumulate în cadrul orelor de istorie, atragerea tinerilor spre istorie, creșterea coeziunii grupului, strângerea relației profesor-elevi, creșterea capacității de redactare a unor proiecte științifice etc.

Urmarea acestei intervenții a fost planificarea, pentru luna aprilie 2007, a unei excursii tematice „TIBISCUM – O istorie «palpabilă» a Imperiului Roman”, la care și-au anunțat concursul elevi ai Colegiului Național „C.D. Loga” (prof. dr. Alexandru Radovan, prof. Tiberiu Bejenar), Colegiului Național Bănățean (prof. Tamara Farcaș, prof. Georgeta Duduială), Grupului Școlar Alimentar (prof. Cristina Panc și Simona Badea), Liceul Teoretic „Dositei Obradovici” din Timișoara (prof. Sașa Malimarcov), studenții secției de Istorie din cadrul Facultății de Litere, Istorie și Teologie – Universitatea de Vest din Timișoara (Mihaela Dulamă – anul III, Bogdan Firu, Cristian Olariu, Alexandru Golopența – anul II), sub coordonarea prof. drd. Bogdan Muscalu.

Membrii Centrului de Studii de Istorie și Arheologie „Constantin Daicoviciu” din Timișoara s-au mai axat pe implicarea elevilor și studenților secției de istorie în cercetarea arheologică. Lunile mai – iunie 2006, elevii Colegiului Național „C.D. Loga” din Timișoara – Mihnea Jurac, Sandra Hirsch, Ramona Slabu, Bela Bratu, Andrei Giurgiu, Gabriel Bacui, Florentina Petruț, Roxana Peti, Cristian Badin, Alexandra Baia, Eli Vasilcin, Miruna Lazăr și Amalia Țăran – și studenții secției de Istorie din cadrul Facultății de Litere, Istorie și Teologie – Universitatea de Vest din Timișoara – Mihaela Dulamă (anul II), Bogdan Firu, Cristian Olariu, Alexandru Golopența (anul I) – sub conducerea drd. Bogdan Muscalu (membru CSIATim), au efectuat cercetări cu ocazia săpăturilor arheologice de pe raza orașului Timișoara, întreprinse de arheologii Muzeului Banatului din Timișoara. Pentru activitatea lor, elevii Colegiului Național „C.D. Loga” au fost răsplățiți de d-l director al Muzeului Banatului, Dan Leopold Ciobotaru, prin acordarea titlului de „Tineri arheologi timișeni” (16 iunie 2006).

În cadrul practicii arheologice studențești de pe șantierul-școală de la Tibiscum – conducător șantier prof. univ. dr. Doina Benea, au participat activ alături de studenții anului I Istorie și elevi ai Colegiului Național „C.D. Loga”. Între aceștia, s-a făcut remarcant Mihnea Jurac (clasa a IX-a Matematică-Informatică). Pentru activitatea elevului, prof. univ. dr. Doina Benea (director CSIATim) și membrii Centrului de Studii au hotărât acordarea titlului onorific de „Arheolog Junior”, a unui premiu simbolic și promisiunea unei viitoare participări la săpăturile arheologice.

În ultimii doi ani, membrii Centrului de Studii de Istorie și Arheologie „Constantin Daicoviciu” din Timișoara au colaborat activ cu mediul preuniversitar, implicându-se în activități de popularizare, de predare-învățare și de cercetare. Atragerea elevilor performanți spre disciplina istorică și asigurarea unor viitori studenți competitivi au fost câteva din obiectivele Centrului de Studii. Prin acestea se urmărește permanentizarea legăturii dintre mediul universitar și cel preuniversitar, activitate ce a ajuns să fie cunoscută și încurajată de Inspectoratul Școlar Timiș.

drd. **Bogdan Muscalu**

RECENZII

Călin Timoc

ÁNGEL MORILLO & JOAQUÍN AURRECOECHEA (EDIT.),
THE ROMAN ARMY IN HISPANIA.
AN ARCHAEOLOGICAL GUIDE, LEÓN, 2006, 492 P.
ȘI (7 HĂRȚI COLOR ANEXE).

Inspirată după modelul volumului lansat cu ocazia *Limes*-congresului din 2003 de la Pécs (Ungaria)¹, culegerea de studii dedicate prezenței militare romane în peninsula Iberică însumează cele mai diverse subiecte de istorie și arheologie ce caracterizează ocupația militară a Romei în această zonă. Așa cum suntem asigurați și în prefață (p. 7-9) realizatorii acestei ediții ne propun un ghid arheologic al celor mai semnificative descoperiri militare romane din Spania și Portugalia.

Conținutul volumului (tipărit sub egida Universității din León) cuprinde structural toate aspectele cercetării, atât cele istoriografice cât și cele analitice, concentrate pe problemele de bază ale stăpânirii romane în *Hispania*: Gloria Mora, „Roman military archaeology in Spain: a history of research” (p. 11-24); Michael Blech, „Adolf Schulten, the German Archaeological Institute and field research in *Hispania*” (p. 25-36); Pilar Fernández Uriel, „The Roman conquest and organisation of the Iberian Peninsula” (p. 37-52); Isabel Rodá de Llanza, „The Cantabrian Wars and the reorganization of the north *Hispania*: between literary sources, epigraphy and archaeology” (p. 53-64); Fernando Quesada Sanz & Eduardo Kavanagh de Prado, „Roman Republican weapons, camps and battlefields in Spain: an overview of recent and ongoing research” (p. 65-84); Ángel Morillo, „The Roman army in Spain” (p. 85-106); Carlos Fabião, „The Roman army in Portugal” (p. 107-126); F. Javier Sánchez-Palencia, M. Dolores Fernández-Posse, Almudena Orejas, Inés Sastre & María Ruiz del Árbol, „Roman gold mines of the northwestern *Hispania*” (p. 127-150); M. Paz García-Bellido, „The coinage supply to the army during Augustan and Tiberian period” (p. 151-166); Joaquín Aurrecochea, „Roman military equipment in Spain” (p. 167-180); Carmen Fernández Ochoa & Ángel Morillo, „The army and the urban walls in Late Roman Spain: defence and strategy (p. 189-210); VV. AA., „Roman military sites in *Hispania*: an archaeological guide” (p. 211-382); Esperanza Martín Hernández, „The Roman army in *Hispania*. Bibliography” (p. 383-450). La aceste titluri se adaugă și o foarte utilă anexă epigrafică, comentată și interpretată cu mult profesionalism: Patrick Le Roux, „Military inscriptions” (p. 451-472); Geza Alföldy, „The Roman army at Tarraco” (p. 473-492). De asemenea la sfârșitul cărții (de altfel foarte bogat ilustrat) autorii ne oferă și câteva hărți color (anexe) care ajută la localizarea siturilor arheologice prezentate în ghid.

După o relatare a debutului cercetării încă din timpul regelui spaniol Filip al II-lea și a

---

¹ Zsolt Visy, *The Roman Army in Pannonia*, Pécs, 2003.

---

primilor pionieri-arheologi germani a fortificațiilor romane și a celebrei cetăți Numantia avem parte de o excelentă punere în temă a felului în care s-a produs cucerirea romană, cu o utilă indicare a surselor literare antice în comparație cu realitatea arheologică, de la războaiele punice până la epoca lui Augustus.

Pe lângă urme arheologice evidente cum ar fi: urme de întărituri, șanțuri de apărare ori arme, monede și inscripții sunt luate sub lupa cercetării felul cum au fost administrate teritoriile intrate în stăpânire romană (la început o *prefectura* – ținut administrat în întregime de armată), precum și recrutările din rândul unor triburi hispanice: cantabri, asturi, gallaeci și lucensi.

Poate cel mai impresionant subiect al lucrării constituie prezentarea unor locuri celebre de bătălie și a mai multor castru de marș ce indică deplasarea în etape a armatei romane în cadrul diverselor campanii militare din timpul Republicii și a epocii imperiale.

Evaluarea trupelor romane de ocupație este și ea analizată în cadrul a două articole sinteză, unul dedicat celor din Spania altul pentru cele de pe teritoriul actual al Portugaliei. În ambele cazuri situația și dispunerea armatei este prezentată în legătură cu evenimentele majore, cum ar fi războaiele cantabrice, care au afectat dispunerea garnizoanelor în teritoriul cucerit. În prezentarea pe faze și epoci a situației trupelor romane se distinge istoricul detaliat efectuat legiunii a VII Gemina și a castrului de la León.

Pe tot excursul dedicat armatei autorii, care semnează studiile, nu neglijează deloc problema coloniștilor romani și a așezărilor civile, multe din ele dependente la început de trupele de ocupație, nu doar din punct de vedere al apărării ci și economic și administrativ.

Importanța mineritului aurifer este de asemenea subliniată de către cercetătorii spanioli, precum și implicarea armatei în procesul de exploatare a minelor preluate de la puni sau triburile autohtone. Zonal frecvența activității miniere antice se concentrează în 4 regiuni: trei din ele în jurul munților Sierra Morena (exploatare timpurie republicană de argint și aur, dar și de cupru), iar a patra în teritoriul asturilor, pe râul Tajo (exploatare târzie doar de aur). Este analizată în contextul organizării activității miniere și descoperirile de la Vipasca care au oferit informații despre legislația existentă în lumea romană în acest domeniu. În acest sens este discutată autonomia economică a populațiilor hispanice preromane ce trăiau în așezări fortificate (*castella*), a căror ocupație de bază, mineritul și metalurgia era necesară Imperiului roman. Aspectul social în cazul unor asemenea zone miniere nu a scăpat nici el de analiză, iar importanța acestor exploatare pentru statul roman este înfățișată și prin restul activităților economice curente din zonă, vaste teritorial și diverse ca îndeletniciri și care susțin schimbul cu comunitățile montane de minieri de oameni liberi – muncitori plătiți (*mercenari*). Amploarea mineritului aurifer din *Hispania* trebuie înțeleasă și în contextul evoluției politicii monetare romane de la un secol la altul. Armata cantonată în peninsula a fost și în cazul emiterii de monede prima care creează pentru impulsivarea comerțului local o monedă provincială.

Configurarea densității de așezări romane preocupate de activitățile miniere a atras după sine la apariția localităților urbane (dezvoltate din cele mai puternice *civitates*), a căror aristocrație locală influentă economic își păstrează și în perioada romană imperială un statut aparte, aproape clientelar față de stat. Familiile lor garantează puterii romane o producție de metale și materii prime în surplus, fapt pentru care li se permite păstrarea modului de viață, neintegrat culturii și civilizației romane.

Tot în legătură cu metalurgia este analizat într-un studiu descoperirile de echipament militar roman, foarte variat și numeros cantitativ. În centrele militare, mai ales sedii de legiuni a fost constatat arheologic fenomenul de strângere a unor piese, în special din bronz, pentru a fi retopite. În același timp s-a constatat și prezența unor piese de proveniență non-hispanică, identificare este pusă pe seama mercenarilor barbari (*honoriaci*), a căror recrutare în armata romană se generalizează din secolul IV d.Hr.

Activitatea economică a armatei pentru nevoile ei de subzistență este analizată pe baza artefactelor descoperite în fortificații și indică un grad de confort sporit pe care și le-au creat unitățile militare. Pe lângă producția tegulară abundentă s-a constatat imitarea unor produse ceramice de lux a unor meșteri renumiți (*L. Terrentius* sau *C. Licinius Maximus*) în officinele militare. Calitatea acestor produse, realizate în *fabricae militaris*, concurează cu brio cele autentice, originare din Italia, singurul lucru ce le detașează de față de cele din urmă sunt tipul de ștampilă cu numele prescurtat al legiunii atașat sau talpa de *calliga* a formei cartușului. Arheologii spanioli explică acest fenomen a fost autorizat de statul roman, în condițiile în care legăturile cu Spania erau anevoioase, descurajante pentru negustorii italici, iar nevoile armatelor de campanie deosebit de mari.

Nu este lăsată de o parte nici activitatea edilitară întreprinsă de armata romană în *Hispania*. O cercetare atentă a ruinelor și a zidurile de cetăți și orașe indică o implicare activă a trupelor de geniu în exploatarea resurselor de piatră locală. Cea mai impresionantă lucrare pare a fi zidul castrului de la León ridicat în stil *opus vittatum* și datat în epoca flaviană. Cu ocazia prezentării diverselor structuri de zidărie din felurile fortificații și așezări urbane ne este oferit și un excurs privind evoluția strategiei defensive inițiată de armata romană în *Hispania*, până în epoca romană târzie.

Grosul ghidului arheologic îl constituie repertoriul siturilor arheologice militare, ce cuprinde peste 80 de puncte identificate și cercetate. Ținuta elegantă a prezentărilor, cu datele de bază oferite pe scurt, legătură lor cu informațiile literare antice, mărimea ruinelor susținută prin fotografii aeriene concludente și planuri de grund subliniază importanța acestor situri pentru istoria Spaniei romane, dar și pentru istoria generală a Imperiului roman.

În final cărții ni se oferă o amplă bibliografie selectivă, grupată și ea tematic asemenea studiilor prezentate anterior. Apendicele epigrafic evidențiază dacă mai era nevoie activitatea soldaților romani în *Hispania* de-a lungul istoriei provinciale a peninsulei, o atenție specială din acest punct de vedere acordându-i-se capitalei provinciei *Hispania citerior*, *Tarraco*.

Lucrarea este utilă pentru cel care dorește să-și facă o părere despre stăpânirea romană în *Hispania*, autorii ei oferind cititorului cele mai sugestive descoperiri și datele cele mai elocvente într-o prezentare de o ținută științifică impecabilă. Calitatea volumului reiese și din faptul că a fost o întreprindere colectivă, la care au participat cei mai reprezentativi cercetători spanioli și nu numai, amprenta cea mai vizibilă fiind cea a specialiștilor din universități.

Editor: Corina Victoria Bădulescu
Tehnoredactare computerizată
Bun de tipar: 20.10.2007
Tiraj: 400 exemplare
Coli tipografice 17
Apărut în 2007

Tipar executat la S.C. BISTRA S.R.L.
Tel.: 0256/493046

CENTRUL DE STUDII DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE

Bibliotheca
Historica et
Archaeologica
Universitatis
Timisiensis VIII

ISSN 1453-7419

5 948398 000866 >